कमला

१९९३-९४

क्रीडा क्षेत्रातील अभिनंदनीय नैपुण्य

प्राचार्यांसमवेत ''शिवाजी विद्यापीठ आंतरविभागीय कबड्डी स्पर्धेत
अजिंक्यपद प्राप्त केलेला विजयी कबड्डी संघ

प्राचार्यांसमवेत ''शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर विभागात बास्केट बॉल
स्पर्धेत अजिंक्यपद प्राप्त केलेला विजयी संघ

॥ निर्मातुं शिव सुंदरम् ॥

कमला

ताराराणी विद्यापीठाच्या

कमला महाविद्यालयाचे

नियतकालिक

नववा अंक

१९९३ - ९४

कमला १९९३ - ९४

□ अध्यक्ष □

प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील

□ प्रमुख संपादक □

प्रा. सौ. भारती वि. शेळके

□ विभागीय संपादक □

मराठी विभाग : प्रा. सौ. व्ही. ए. माडगूळकर

हिंदी विभाग : प्रा. सौ. के. एस. पाटील

इंग्रजी विभाग : प्रा. सौ. एन. एस. धुमाळ

या अंकात प्रसिद्ध (व्यक्त) झालेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

कल्पवृक्ष दुसरा होई नंदनी

(रणरागिणी ताराराणी)

सम्राज्ञी ना समर कुशला लोकनेत्री प्रतापी
सत्तांधाना नमवुनि रणीं आपुले राज्यस्थापी
नारी नोहे अमर जगतिं ज्योत ही पौरुषाची
ताराराणी जननि अमुच्या अस्मितेची, यशाची

– गदिमा

धन्य ते संसारी। दयावंत जे अंतरी
येथे उपकारासाठी। आले घर ज्या वैकुंठी

कै. सौ. सरोजिनीदेवी तथा कमला विश्वनाथ पाटील

(जन्म २८ - ४ - १९०९) (मृत्यू १८ - ७ - १९६९)

धन्य धन्य हा नरदेहो। येथील अपूर्वता पाहो।
परोपकारी झिजवून। परमार्थला हो लावला॥

मा. डॉ. व्ही. टी. पाटील

संस्थापक अध्यक्ष – ताराराणी विद्यापीठ

खंबीर नेतृत्व

प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील

एम.ए., पीएच.डी

संपादकीय

□ मनोगत

आजच्या धकाधकीच्या, गतिमान, स्पर्धात्मक, यांत्रिक युगामध्ये कोमल हृदयाची स्पंदने स्तब्ध होत आहेत, त्या स्पंदनांना शब्दरूप देण्यासाठी कवी मन आतुर झालेले असते. अशा आमच्या ह्या कविमनाच्या साहित्यिक विचारांच्या विद्यार्थिनींच्या हृदयातील स्पंदनांना, भावनांना व विचारांना कलात्मक रूप देण्यासाठी व सुरेल, लालित्यपूर्ण शब्दावलीमध्ये गुंफण्यासाठी 'कमला' नियतकालिकाचे नववे कमलपुष्प फुलविले गेले आहे.

□ भावपूर्ण श्रद्धांजली

३० सप्टेंबरची काळरात्र अवघ्या महाराष्ट्राच्या दृष्टीने प्रलयंकारी ठरली. त्या रात्रीने हजारो निष्पाप जीवांना इहलोकी नेले. आमच्या जवळ आता... ''काळ्याकुट्ट अंधाराशिवाय काही बाकी राहिले नाही, आकाशाइतके दु:ख सांगण्यास एकही शब्द शिल्लक नाही.'' आमच्या महाविद्यालयाच्या वतीने भावपूर्ण श्रद्धांजली.

□ चिरंतन त्यागाचे प्रतीक 'कमला' महाविद्यालयाच्या प्रगतीपथाची दहा वर्षांची यशस्वी वाटचाल

'परोपकाराय सताम् विभूति' हे ज्यांचे जीवन आहे, अशा परोपकारी त्यागमूर्ति दाम्पत्यांच्या त्यागावर 'कमला' महाविद्यालयाची इमारत उभी आहे. ताराराणी विद्यापीठ संस्थेचे संस्थापक-अध्यक्ष मा.डॉ.व्ही.टी.पाटील तथा काकाजींच्या स्वर्गीय पत्नी सौ.सरोजिनीदेवी तथा काकीजी यांनी ताराराणी विद्यापीठ संस्थेच्या प्रगतीसाठी आपली सर्व इस्टेट समर्पित केली. त्या निधीचा कै.सौ.सरोजिनीदेवी विश्वनाथ ट्रस्ट स्थापन करण्यात आला. सौ.काकीजींच्या त्यागाचे व दातृत्वाचे चिरंतन प्रतीक म्हणून त्यांचे पूर्वाश्रमीचे 'कमला' नाव महाविद्यालयास देण्यात आले. त्यांच्या आशीर्वादाने व कमला महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.क्रांतिकुमार पाटील यांच्या धडाडीयुक्त, खंबीर नेतृत्वाच्या मार्गदर्शनाखाली महाविद्यालयाने आपली दहा वर्षांची वाटचाल यशस्वी करून सिद्ध केले आहे की नावाप्रमाणेच कमल पुष्पासारखे हे महाविद्यालय सतेज आहे, रहाणार आहे व ज्ञानाचा सुंगध दाही दिशांना दरवळत रहाणार आहे.

अल्पावधीत महाविद्यालयाची सर्वांगीण प्रगती झालेली आहे व अजूनही यशाचे उत्तुंग शिखर प्राप्त करण्यासाठी व परिपूर्ण विकास साधण्यासाठी नवनवीन योजनांना प्रत्यक्ष साकार करण्यासाठी महाविद्यालयाने प्रयत्नांचे असिधाराव्रत स्वीकारलेले आहे. महाविद्यालयाच्या भावी योजनांमध्ये अशा प्रगतीशील योजनांना अधिक महत्त्व देण्यात आले आहे. त्या योजनांमध्ये व्यावहारिक व्यवसायाभिमुख अभ्यासक्रमांना, संगणक अभ्यासक्रमांना अधिक प्राधान्य देण्यात आले आहे. ज्यायोगे विद्यार्थिनी आपल्या भावी आयुष्यामध्ये यशस्वी होतील व आजच्या स्पर्धात्मक युगातील विविध क्षेत्रातील कार्यभार यशस्वीरीत्या पार पाडू शकतील असा आम्हांला विश्वास आहे. आमच्या महाविद्यालयाने गेल्या दहा वर्षात डोळस दृष्टीने विद्यार्थिनींच्या विकासासाठी जी भरीव कामगिरी पार पाडली त्याचा आढावा 'मागे वळून पहाता' ह्या लेखात घेण्यात आला आहे.

□ 'कमला' ९३ अंकास मिळालेली पारितोषिके

शिवाजी विद्यापीठ नियतकालिक स्पर्धेमध्ये कु.नसीराबानू मुलाणी बी.कॉम भाग ३ ह्या विद्यार्थिनीने लिहिलेल्या 'नारीमुक्ति - विचार या अविचार' प्रस्तुत हिंदी लेखास प्रथम पारितोषिक मिळाले. कु.माधवी पोतदार बी.ए. भाग २ ह्या विद्यार्थिनीने लिहिलेल्या My visit to singapore प्रस्तुत इंग्रजी यात्रावर्णनास द्वितीय पारितोषिक मिळाले. वरील विद्यार्थिनींचे आमच्या महाविद्यालयाच्यावतीने हार्दिक अभिनंदन.

□ शैक्षणिक क्षेत्रातील उज्ज्वल यश प्राप्ती

विद्यार्थ्यांच्या जीवनातील अज्ञानाचा अंधार नष्ट करून ज्ञानाच्या प्रकाशाने त्यांचे अवघे जीवन उजळून टाकणारे ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य अत्यंत श्रद्धेने व तळमळीने आमच्या महाविद्यालयात पार पाडले जाते. ज्यायोगे आजच्या गतिमान, स्पर्धात्मक युगामध्ये उच्च गुणवत्ता प्राप्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना भावी आयुष्यात उच्च शिक्षणाची संधी उपलब्ध होते. आमच्या महाविद्यालयात विद्यार्थिनींना अशा प्रकारची संधी उपलब्ध होते हे महाविद्यालयीन उज्ज्वल निकाल परंपरेहून सिद्ध होत आहे.

१) बारावी कला-८८.०९%	२) बारावी वाणिज्य-९२.१३%	३) बारावी विज्ञान-८४.६१%
४) प्रथम वर्ष कला-९२.७१%	५) द्वितीय वर्ष कला-९६.४९%	६) तृतीय वर्ष कला-९६.०५%
७) प्रथम वर्ष वाणिज्य-९३.२०%	८) द्वितीय वर्ष वाणिज्य-८९.२५%	९) तृतीय वर्ष वाणिज्य-९०.७८%

□ विद्यापीठ परीक्षांमध्ये कौतुकास्पद यश

आमच्या महाविद्यालयात समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, इंग्रजी, हिन्दी, होमसायन्स हे विषय विशेष स्तरावर शिकविले जातात. सन १९९३ मध्ये घेतल्या गेलेल्या विद्यापीठ परीक्षांमध्ये महाविद्यालयातील तृतीय वर्ष कला व तृतीय वर्ष वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थिनींनी अधिक संख्येने प्रथम श्रेणी प्राप्त करून अभिनंदनीय यश प्राप्त केले आहे.

तृतीय वर्ष कला शाखेतील समाजशास्त्र विभागातील विद्यार्थिनी कु.प्रतीमा पवार ही १९९३ मध्ये घेण्यात आलेल्या विद्यापीठ परीक्षेमध्ये 'समाजशास्त्र' विषयात सर्वप्रथम आली. शिवाजी विद्यापीठातील समाजशास्त्र विषयातील डॉ.विलास संगवे पारितोषिक मिळविण्याचा बहुमान आमच्या ह्या विद्यार्थिनीने प्राप्त केला आहे. महाविद्यालयाच्या दृष्टीने हा बहुमान भूषणावह तसेच इतर विद्यार्थिनींच्या दृष्टीने स्फूर्तिदायक आहे.

इंग्रजी विषयामध्ये तीन विद्यार्थिनी, हिंदी विषयामध्ये तीन विद्यार्थिनी, अर्थशास्त्र विषयामध्ये दोन विद्यार्थिनी, समाजशास्त्र विषयात एक विद्यार्थिनी, होमसायन्स विषयामध्ये दोन विद्यार्थिनींनी प्रथम श्रेणी प्राप्त करून कौतुकास्पद यश मिळविले आहे. तृतीय वर्ष वाणिज्य शाखेमध्ये आमच्या अकरा विद्यार्थिनींनी सर्वप्रथम श्रेणी प्राप्त केली आहे. आमच्या दृष्टीने ही गोष्ट अतिशय गौरवास्पद आहे. या सर्व विद्यार्थिनींचे महाविद्यालयातर्फे हार्दिक अभिनंदन.

□ क्रीडा जगतातील कौतुकास्पद यश

शैक्षणिक क्षेत्राप्रमाणे क्रीडा क्षेत्रामध्ये सुद्धा आमच्या महाविद्यालयाच्या विद्यार्थिनींनी कौतुकास्पद प्राविण्य मिळवून विविध खेळातील आपली निवड सार्थ ठरविली आहे. आंतरविद्यापीठ स्पर्धेकरिता आमच्या महाविद्यालयातील खालील विद्यार्थिनींची निवड महाविद्यालयाच्या दृष्टीने भूषणावह आहे. कबड्डीमध्ये कु.अनुराधा भोसले, कु.छाया पाटील, कु.शीला लुगडे, टेबल टेनिसमध्ये कु.गायत्री भागवत व दीपाली भोसले, बुद्धीबळ स्पर्धेमध्ये कु.माधवी पोतदार या विद्यार्थिनींनी प्रत्येक स्पर्धेमध्ये आपल्या खेळांचे सुंदर प्रदर्शन घडविले. महाविद्यालयाच्या क्रीडा विभागाला विजयाचे वैभव प्राप्त करून देणाऱ्या या सर्व विद्यार्थिनींचे अभिनंदन.

□ नवनवीन उपक्रम

शिक्षण देण्याचे पवित्र कार्य आमच्या महाविद्यालयात केले जाते. या औपचारिक शिक्षणाबरोबर विद्यार्थिनी व महिलांच्या व्यक्तित्व विकास व आर्थिक विकास यासाठी महाविद्यालयाने अनौपचारिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध केलेली आहे. निरंतर शिक्षणांतर्गत शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरचे प्रमाणपत्र दिले जाणारे फूड प्रिझर्व्हेशन, ड्रेस डिझायनींगचे कोर्स उपलब्ध आहे व महिलांना स्वसंरक्षणार्थ 'ज्युडो कराटे' सारखे अभ्यासक्रम चालविले जातात.

चूल-मूल-नोकरी यामध्ये स्त्रीला स्वत:च्या स्वास्थ्याकडे लक्ष देणे कठीण आहे. धावपळीच्या जीवनातून थोडासा वेळ काढून कुटुंबाच्या स्वास्थ्याबरोबर स्वत:चे स्वास्थ्य टिकविण्यासाठी महिलांना प्रोत्साहित करावे. या हेतूने आमच्या महाविद्यालयाने 'कमला हेल्थ क्लब' सारख्या स्त्युत्य उपक्रमाची सुरुवात केली आहे.

एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करताना आधुनिक विज्ञानाच्या तंत्राची आमच्या विद्यार्थिनींना ओळख व्हावी व त्यांच्या ज्ञानाचे क्षितीज विस्तृत व्हावे ह्या दृष्टिकोणातून संगणक शाखेची सुरुवात आमच्या महाविद्यालयात करण्यात येणार आहे.

□ ऋणनिर्देश

'कमला' नियतकालिक विविधतेने नटलेले. उत्कृष्ट, सुंदर, निर्दोष, कलात्मक व विद्यार्थिनींच्या कलात्मक आविष्कारांना व्यक्त करणारे असावे. ह्या दृष्टिकोणातून डॉ.क्रांतिकुमार पाटील यांनी बहुमोल सूचना व मार्गदर्शन केले. यास्तव समस्त संपादक मंडळातर्फे त्यांचे हार्दिक आभार. नियतकालिकांचे विभाग सुंदर व परिपूर्ण करण्यासाठी विभागीय संपादक प्रा. सौ. व्ही. ए. माडगूळकर (मराठी), प्रा. सौ. के. एस. पाटील (हिंदी) व प्रा. सौ. एन. एस. धुमाळ (इंग्रजी) या सर्वांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांना मन:पूर्वक धन्यवाद. राजहंस प्रेसचे श्री.श्री.सी.गोसावी, अशोक कुलकर्णी व त्यांचे सर्व सहकारी यांनी अंक मुद्रण कार्य तत्परतेने व निर्दोषपणे केले. त्याचप्रमाणे आकर्षक मुखपृष्ठाची सजावट श्री.विलास बकरे व अंतर्गत सजावट निर्मिती, कोल्हापूर यांनी सुंदररीत्या पूर्ण केली. या सर्वांचे आभार. शेवटी विनंती हीच की,

कृपेचे सागर हेचि वाचकजन, तीही कृपादान केले मज
आधारे वदलो प्रसादाची वाणी, तुमचेच सेवुनी तुम्हा द्याया.

प्रमुख संपादिका
प्रा. सौ. भारती शेळके

भावपूर्ण श्रद्धांजली

श्रीमान मदनमोहन लोहिया

उपाध्यक्ष,

ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर

मराठी विभाग

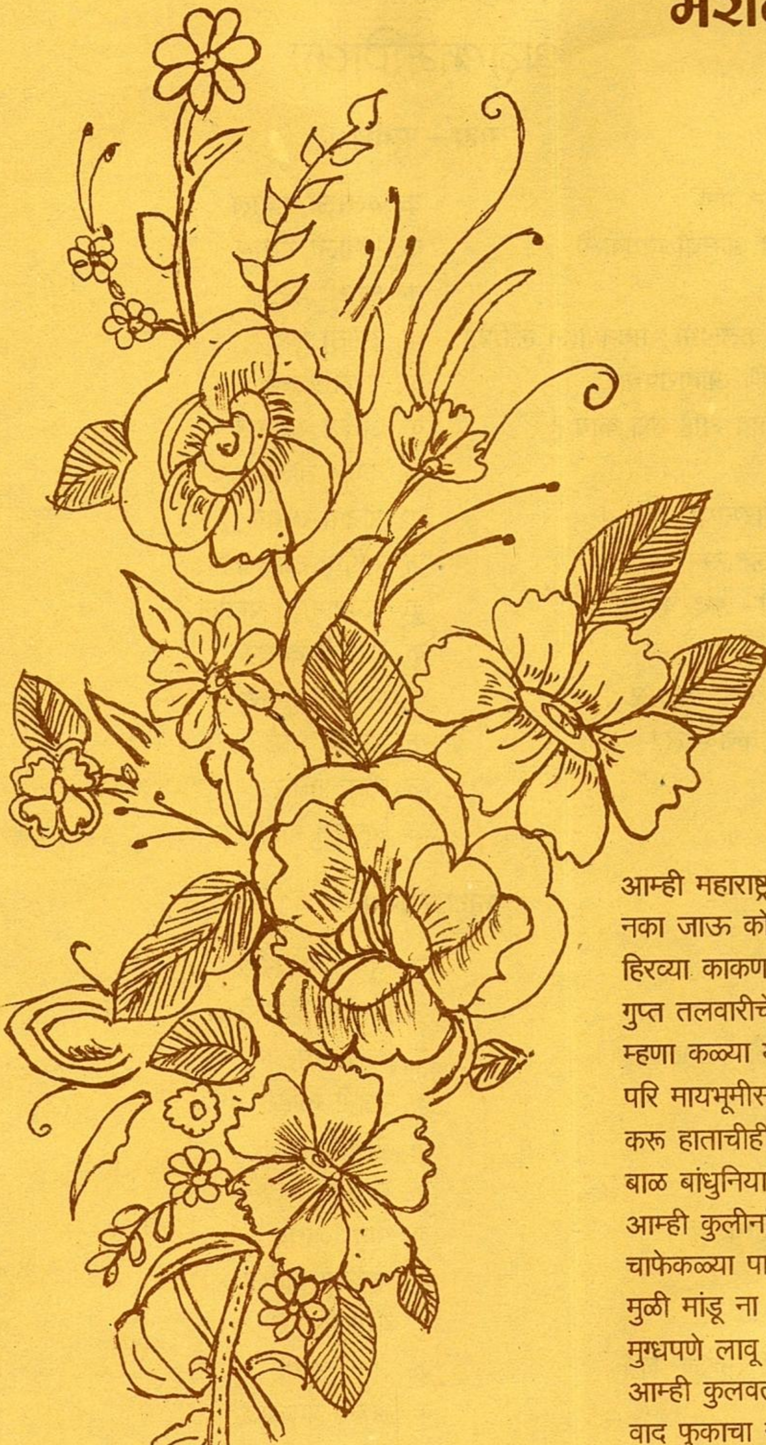

आम्ही महाराष्ट्र कन्या
नका जाऊ कोणी वाटे
हिरव्या काकणात आहे
गुप्त तलवारीचे पाते
म्हणा कळ्या या जाईच्या
परि मायभूमीसाठी
करू हाताचीही ढाल
बाळ बांधुनिया पाठी
आम्ही कुलीनांच्या कन्या
चाफेकळ्या पाना आड
मुळी मांडू ना आरास
मुग्धपणे लावू वेड
आम्ही कुलवती कन्या
वाद फुकाचा ना घालू
शब्द चतुर मोजके
हिरे माणकांशी तोलू

पद्मा गोळे

कु. तबस्सूम जमादार बी.ए.भाग-२

अनुक्रमणिका

गद्य – सुगंध

१] पाहता वळून मागे	कु. वत्सला पाटील	१
२] मराठी असे आमुची मायबोली	कु. दिपाली भोसले	५
३] ओझं	कु. धनश्री पाटील	७
४] कलापूरचा कलाप्रेमी : मदनमोहन लोहिया	कु. स्वाती गुरव	९
५] मधुमेह आणि आहारोपचार	कु. मंगल जाधव	१२
६] डंकेल प्रस्ताव आहे तरी काय ?	कु. अर्चना रायनाडे व कु. कमल तोडकर	१५
७] हास्याचा गिरसप्पा : पु.ल. !	कु. मनिषा जाधव	१७
८] हुंडा - ज्वलंत समस्या	कु. सुप्रिया टक्कळकी	१९
९] विश्वमाऊली - मदर तेरेसा	कु. विजयमाला पाटील	२२
१०] 'छोन्या'	कु. वैशाली देवधर	२६
११] विद्युल्लता - मेधा पाटकर	कु. भाग्यश्री पवार	२८
१२] चामुण्डराये करवियले !	कु. मानसी घाटे	३०
१३] टुर टुर	कु. मीना सुतार	३२
१४] प्रेम म्हणजे....	कु. वत्सला पाटील	३६

काव्यसौरभ

१] हे असं का ?	कु. सुचित्रा मोरबाळे	३८
२] कोडे	कु. शैलजा शिरोलीकर	३८
३] भोपळ्यासाठी गमावले प्राण !	कु. कमल तोडकर	३८
४] आई	कु. रजनी मोहिते	३८
५] दुःभाग्य	कु. वैशाली देवधर	३९
६] स्वप्नभंग	कु. वत्सला पाटील	३९
७] वीतभर पोटासाठी	कु. माया जाधव	३९
८] साथ	कु. वत्सला पाटील	३९
९] कशासाठी	कु. वैशाली मोरे	४०
१०] कविता मला स्फुरेल का ?	कु. लता स्वामी	४०
११] धरणीकंप	कु. अर्चना रायनाडे	४०

पाहता वळून मागे !

कु. वत्सला पाटील द्वितीय वर्ष कला

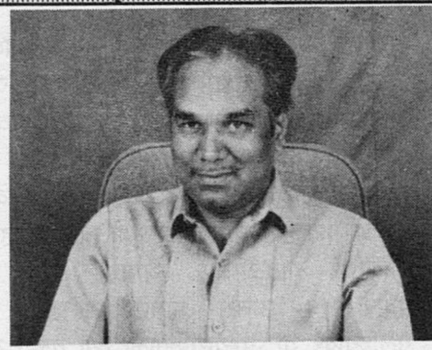

यावर्षी कमला कॉलेजच्या स्थापनेला एक दशक पूर्ण होत आहे. त्यानिमित्ताने याच कॉलेजच्या विद्यार्थिनीने या कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांची मुलाखत घेतली. त्यातून साकार झालेली कमला कॉलेजच्या दहा वर्षाची वाटचाल.

■ **विद्यार्थिनी** – सर, यावर्षी आपल्या कॉलेजच्या स्थापनेला दहा वर्षे पूर्ण होत आहेत. जवळजवळ या दहा वर्षात दोन शैक्षणिक पिढ्या या संस्थेतून पदव्या घेऊन बाहेर पडल्या आहेत. आज हे कॉलेज सर्वांगाने भरभराटीला आलेले, कोल्हापुरातील एक प्रथितयश कॉलेज म्हणून नावारूपाला आले आहे. परंतु या कॉलेजची स्थापना ताराराणी विद्यापीठाने कोणत्या हेतूने केली? किंबहुना या कॉलेजचा शुभारंभ कुणाच्या प्रेरणेने झाला?

■ **प्राचार्य** – तुमचे म्हणणे बरोबर आहे. या Co-education च्या जमान्यामध्ये मुलींच्यासाठी स्वतंत्र महाविद्यालय काढणे आणि त्याला चांगला प्रतिसाद मिळणे ही खरोखरीच आश्चर्यकारक बाब आहे. परंतु त्याकाळामध्ये कोल्हापुरात एखादे स्वतंत्र महिला महाविद्यालय सुरु करावे असे ताराराणी विद्यापीठाचे संस्थापक अध्यक्ष मा.डॉ.व्ही.टी.पाटील यांना वाटले. याचे कारण म्हणजे मुंबई, गुजराथ, किंवा दिल्ली मध्यप्रदेशामध्ये अशी स्वतंत्र महिला महाविद्यालये यापूर्वीच निघाली होती. मुंबई येथे एस.एन.डी.टी. हे महिला विद्यापीठही यापूर्वी निघालेले होते. तसेच ताराराणीच्या नावाने आपण महिला विद्यापीठ सुरु करावे आणि शिवाजी विद्यापीठांतर्गत येणारी सर्व महाविद्यालये त्यांच्याशी संलग्न करावी अशी मा.डॉ.व्ही.टी.पाटील यांची कल्पना होती. महिला महाविद्यालय काढण्यामागे दुसरा हेतू असा की, मुलींच्या सर्व गुणांना वाव तर मिळावा परंतु त्यांचे व्यक्तिमत्व सक्षम व्हावे. मिश्र कॉलेजमध्ये नाहीतरी मुलींच्यावर एक प्रकारचे सामाजिक दडपण असते. त्या मुक्तपणे वावरू शकत नाहीत. आताच्या काळात तर मुलींची सुरक्षितता ही फार मोठी गरज होऊन बसली आहे. म्हणून या कॉलेजमध्ये मुलींना सुरक्षितता तर मिळेलच परंतु त्याबरोबर त्यांचा सर्वांगीण विकास होईल. यासाठी हे महाविद्यालय स्थापन करण्यात आले. १९८३ जूनमध्ये उषाराजे कला आणि वाणिज्य ज्युनियर कॉलेजची स्थापना करण्यात आली. या ज्युनिअर कॉलेजचे द्वितीय वर्ष संपन्न होत असतानाच कमला कॉलेजची मुहूर्तमेढ महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री कै.मा.वसंतरावदादा पाटील यांच्या शुभहस्ते रोवली गेली. या कॉलेजला ताराराणी विद्यापीठाचे संस्थापक अध्यक्ष डॉ.व्ही.टी.पाटील तथा काकाजींच्या पत्नी कै.सौ.सरोजिनीदेवी तथा कमलादेवी यांचे नाव द्यावे या कृतज्ञबुद्धीने 'कमला कॉलेज' असे नामकरण करण्यात आले. या कॉलेजचे उद्घाटन करताना मुख्यमंत्री फंडातून ५१,०००/- रुपयांची मदत मा.वसंतरावदादा यांनी दिलीच त्याशिवाय विना अनुदानित तत्त्वावर चालू असणारे हे महाविद्यालय यासाठी अनुदानित करण्याचा क्रांतिकारी ऐतिहासिक निर्णय त्यांनी घेतला. यासाठी या संस्थेचे विश्वस्त भाई रंगरावदादा पाटील यांनी प्रयत्न केले. त्यामुळेच कमला कॉलेजबरोबर स्त्रीशिक्षण देणारी महाराष्ट्रातील १३ कन्या महाविद्यालये आपोआप अनुदानित झाली.

■ **विद्यार्थिनी** – सर, आपल्या कार्यक्षम आणि शिस्तबद्ध अनुशासनाने या कॉलेजचा संख्यात्मक आणि गुणात्मक विकास झाला. तो आपण प्रयत्नपूर्वक केला की आपोआप झाला?

■ **प्राचार्य** – कोणत्याही गोष्टीचा विकास हा आपोआप होत नसतो. त्याला काही प्रयत्न करावा लागतो. त्याच्या पाठीमागे काही ध्येयवाद असतो. धोरण

असते. त्यासाठी स्त्रीशिक्षणाच्या दृष्टीने आवश्यक ते विषय इतर नेहमीच्या विषयांच्या जोडीला अध्यापनासाठी निश्चित केले. कला आणि वाणिज्य अशा इतर विषयांबरोबर गृहशास्त्र हा विषय निश्चित करण्यात आला. आतापर्यंत 'गृहशास्त्र' या विषयाची सुविधा फक्त एका महाविद्यालयातच होती. हा विषय पदव्युत्तर पातळीपर्यंत न्यायचा असा आमचा पूर्वीपासूनच मानस होता. अतिशय थोड्या मुलींच्यावर या अभ्यासक्रमाला त्या वेळचे कुलगुरु मा.डॉ.के.बी.पवार यांनी परवानगी दिली. आता यावर्षी एम.ए. होमसायन्स ची पहिली तुकडी बाहेर पडत आहे. आमच्या कॉलेजमधील 'होमसायन्स' हा विभाग सर्व साधनांनी परिपूर्ण असा आहे. शिवाजी विद्यापीठ कक्षेतील होमसायन्स पदव्युत्तर पातळीवर शिकविणारे कमला कॉलेज हे एकमेव महाविद्यालय आहे. इंग्रजी, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, हिंदी हे विषयही पदवी परीक्षेसाठी उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत. वाणिज्य शाखेतही अकौंटन्सी आणि इंडस्ट्रियल मॅनेजमेंट या दोन विषयांचा अभ्यास पदवी परीक्षेसाठी उपलब्ध केला आहे. आमच्या कॉलेजातील विद्यार्थिनी केवळ पदवीधारक नसून त्या गुणवत्तेच्या आहेत याचा आम्हाला अभिमान वाटतो. उत्तरोत्तर प्रथम श्रेणीचे यश आमच्या विद्यार्थिनी मिळवीत आहेत. हिंदी विषयात सर्वप्रथम येण्याचा मान आमच्या कॉलेजच्या कु.लतिफा नांदणीवाले या विद्यार्थिनीने मिळविला. इंग्रजी, गृहशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र तसेच वाणिज्य शाखेकडेसुद्धा अनेक विद्यार्थिनींनी प्रथम श्रेणी मिळविली. १९९२-९३ हे वर्ष तर प्रथम श्रेणीच्या यशप्राप्तीच्या दृष्टीने फारच महत्त्वाचे ठरले. यावर्षीच समाजशास्त्राची विद्यार्थिनी कु.प्रतिमा पवार हिने डॉ.संगवे पारितोषिक मिळविले. थोडक्यात, मुलींना जर योग्य मार्गदर्शन केले आणि दैनिक उपस्थितीचा आग्रह धरला तर हे यश मिळविणे फारसे कठीण आहे असे मला वाटत नाही. शिस्त हा तर या कॉलेजचा अपरिहार्य घटक आहे. दुसरी आणखी एक महत्त्वाची बाब सांगायची म्हणजे आम्ही कनिष्ठ महाविद्यालयीन पातळीवर विज्ञान विषयाचा प्रारंभ केला. त्यामुळे प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील विद्यार्थिनींची प्रवेशासंबंधीची अडचण दूर झाली. कारण आमच्या कॉलेजला वसतिगृहाची सोय असल्यामुळे या मुली सुरक्षितपणे आपला हा अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकत आहेत. चांगले यशही संपादन करीत आहेत. आणखी एक सांगण्यासारखी बाब म्हणजे कॉलेजच्या प्रगतीच्या दृष्टीने कायम संलग्नता असणे हे फार महत्त्वाचे असून त्यावरच विद्यापीठ अनुदान मंडळाचे अर्थसहाय्य व भविष्यकालीन विकास अवलंबून असतो. या कॉलेजला शिवाजी विद्यापीठाच्या शिफारसीवरून महाराष्ट्र शासनाने जून १९९० पासून कायम सलग्नता दिली. आमच्या दृष्टीने ही गोष्ट उल्लेखनीय आहे. १९९१-९२ या वर्षात आमचे महाविद्यालय विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या १२ ब कलमामध्ये समाविष्ट झाले असून मंडळाकडून अर्थसहाय्य मिळविण्यास पात्र असल्याने आठव्या योजनेअंतर्गत ६ लाख रुपयांचे अनुदान आम्हाला मिळाले. याच शैक्षणिक वर्षाच संगणक अनुदानासाठी आमच्या कॉलेजची निवड करून १ लाख २५ हजार रु. मंजूर केले. याच वर्षी हा विभाग सुरु होत आहे. अभ्यासाबरोबर क्रीडाक्षेत्रातही या कॉलेजने गुणवत्ता प्राप्त केली आहे. हे लक्षात घेऊनच विद्यापीठ अनुदान मंडळाने क्रीडा विकास अनुदानापोटी रु.१ लाख ४० हजार रुपयांचे अर्थसहाय्य मंजूर केले. सौ.सरोजिनीदेवी विश्वनाथ विश्वस्त मंडळानेही ग्रंथालय व ग्रंथालय इमारत यासाठी अर्थसहाय्य केले. होमसायन्सचा विभाग अत्याधुनिक बनविण्यासाठी लागणारे अर्थसहाय्यही उदारपणे केले आहे. अशा तऱ्हेने विद्या, कला, क्रीडा या क्षेत्रामध्ये आमच्या कॉलेजची जी घोडदौड चालू आहे त्यापाठीमागे संस्थापक - अध्यक्षांचे मार्गदर्शन, सहाय्य तसेच प्राध्यापकवर्ग आणि विद्यार्थिनी यांचे परिश्रमही कारणीभूत आहे.

■ **विद्यार्थिनी** – सर, दिवसेदिवस कमला कॉलेजात प्रवेश घेऊन इच्छिणाऱ्या विद्यार्थिनींचे प्रमाण वाढत आहे असे दिसते. काही विद्यार्थिनींना तर प्रवेशाअभावी निराश व्हावे लागते. कमला कॉलेजात प्रवेश घेण्याची जी अहमहमिका विद्यार्थिनींमध्ये दिसते ह्या मागील रहस्य काय आहे ?

■ **प्राचार्य** – उत्तर सोपे आहे, जेव्हा पालकांना आणि विद्यार्थिनींना कमला कॉलेजात प्रवेश घेतल्याने होणारे फायदे दिसतात तेव्हा साहजिकच प्रवेशच्छु विद्यार्थिनींची संख्या वाढलेली दिसते. सुरुवातीच्या काळात आम्ही विद्यार्थिनींच्यापर्यंत पोचलो.

पालकांना आमची माहिती दिली. पालकांना दिलेल्या आश्वासनांची बांधिलकी हा आमचा मार्गदर्शक तारा ठरला. आज आम्ही सर्वप्रकारे गुणवत्तायुक्त शिक्षण देत आहोत. खऱ्या खुऱ्या अर्थाने आमचे कॉलेज हे Quality College बनलेले आहे. अगदी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आमचे उत्कृष्ट निकाल. आमच्या ज्युनियर व सिनियर कॉलेजचे निकाल ८० ते १०० टक्के लागतात. तेही सातत्याने. आमच्या बऱ्याच विद्यार्थिनी प्रथम श्रेणीच्या मानकरी ठरल्या आहेत. काही विद्यार्थिनींनी तर सर्वप्रथम येण्याचा बहुमान प्राप्त केला आहे. आमच्या प्राध्यापकांनी योग्य मार्गाने केलेल्या मार्गदर्शनामुळे व आम्ही निर्माण केलेल्या शिस्तीमुळे हे शक्य होत आहे.

याशिवाय राष्ट्रीय सेवा योजना, राष्ट्रीय छात्रसेना, लोकसंख्या शिक्षण मंडळ, इत्यादी उपयुक्त उपक्रम आम्ही व्यवस्थितपणे हाताळत असल्यामुळे विद्यार्थिनींचा भावी काळात फायदा होतो. तसेच आमच्या कॉलेजकडून खेळाडू विद्यार्थिनींना उत्कृष्ट मार्गदर्शन, नियमित सराव व प्रोत्साहन दिल्याने त्याना राज्य व राष्ट्रीय स्तरापर्यंत आपले कौशल्य दाखवण्याची संधी मिळते. शिक्षणेतर उपक्रमांचे शिस्तबद्ध नियोजन केल्याने काव्यवाचन निबंध लेखन, वक्तृत्व यातही आमच्या विद्यार्थिनी आपल्या कर्तृत्वाने तळपताना दिसतात. या सर्व गोष्टींचा संकलित परिणाम म्हणून पालकवर्ग व विद्यार्थिनी पहिल्यांदा आमच्या कॉलेजात प्रवेश घेऊ इच्छितात.

■ **विद्यार्थिनी –** सर, या कॉलेजमार्फत अनेक योजना कार्यान्वित झाल्या आहेत त्याविषयी काही सांगू शकाल का ?

■ **प्राचार्य –** हो, अशा कितीतरी योजना या कॉलेजमार्फत राबविल्या जातात. उदा. महाविद्यालयाच्या प्रारंभापासूनच आम्ही 'राष्ट्रीय छात्रसेना' उपक्रम राबवीत असून त्याद्वारे शिस्त आज्ञाधारकपणा व देशनिष्ठा यांचे संगोपन करीत आहोत. याचा परिणाम ताराराणीच्या करवीरचा झेंडा लान्स कार्पोरल कु.नंदा भोसले हिने २६ जानेवारी १९९० रोजी दिल्लीच्या गणतंत्रदिनाच्या परेडमध्ये निवड होऊन फडकाविला. 'सी' प्रमाणपत्र, छात्रसेना स्कॉलरशीप, बेसिक लीडरशीप, ट्रेकिंग इत्यादीसाठी या कॉलेजमधील विद्यार्थिनींची मोठ्या संख्येने निवड झाली आहे. राष्ट्रीय सेवा योजना (N.S.S.) ही योजना देखील या कॉलेजमार्फत कार्यान्वित करण्यात आली. १९८५ पासून हे कॉलेज राष्ट्रीय सेवा योजनेद्वारे समाजसेवेच्या विविध उपक्रमांमध्ये सहभागी होऊन आपली सामाजिक बांधिलकी सिद्ध करीत आहे. आतापर्यंत कोल्हापूर शहराच्या परिसरातील उंचगाव, चिंचवाड, वळिवडे व टोप संभापूर अशा खेड्यांमध्ये विकासकार्ये, ग्रामीण साक्षरता अभियान, प्रौढशिक्षण, सामाजिक सलोखा वाढविणारे उपक्रम, श्रमसंस्कार शिबीर, प्रबोधनपर व्याख्यानमाला इत्यादी कार्यक्रम घेऊन ग्रामीण परिसराचा सर्वांगिण विकास करण्याचे कार्य सतत केले आहे. शिवाजी विद्यापीठाच्या क्षेत्रीय विकास प्रकल्प योजनेतील प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम व जनशिक्षण निलयम इत्यादी विविध उपक्रम खेड्यातून योजना यशस्वी करण्याचे काम हे कॉलेज करीत आहे. नवसाक्षरांसाठी साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविणे, फिरते ग्रंथालय, ग्रामसंस्थेचे आयोजन इ. उपक्रम या योजनेद्वारा पार पाडले. त्याचप्रमाणे शिवाजी विद्यापीठातर्फे चालविण्यात येणाऱ्या योजनेतील प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमात आमचा सहभाग उल्लेखनीय होता. लोकसंख्या शिक्षण मंडळ हाही असाच उल्लेखनीय उपक्रम म्हणता येईल. या मंडळामार्फत अनेक व्याख्याने, चर्चासत्रे, ग्रामीण जनजागरण, आरोग्य शिबिरे, तज्ज्ञांची मार्गदर्शनपर भाषणे, पोस्टर स्पर्धा, निबंधस्पर्धा घेण्यात येऊन त्याद्वारा लोकसंख्या वाढीबद्दल जाणीव लोकांमध्ये निर्माण करण्यात आली. असे अनेक उपक्रम राबवून राष्ट्रकार्यातील आपला वाटा आम्ही सातत्याने उचलीत आहोत. 'निरंतर शिक्षण योजनेद्वारे महिलांना उपयुक्त असे फूड प्रिझर्वेशन, बेकरी, कन्फेशनरी, ड्रेस डिझायनींग असे अभ्यासक्रम सुरु करून शेकडो महिलांना स्वयंपूर्ण जीवन जगण्यासाठी साधन उपलब्ध करून दिले. नवनिर्मितीबरोबरच अर्थप्राप्ती असा दुहेरी लाभ आमच्या महाविद्यालयाने घडवून दिला आहे. स्वसंरक्षणार्थ ज्युडो-कराटे हा लघुमुदतीचा अभ्यासक्रम आम्ही चालवून महिलांना निर्भय व आत्मविश्वासी बनविण्याचेही प्रयत्न करीत आहोत. यावर्षी तर महिलांना या कॉलेजमार्फत आणखी सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे. ती म्हणजे

'कमला हेल्थ क्लब'. विविध प्रकारच्या अत्याधुनिक साधनांनी सुसज्ज असे हे व्यायाम मंदिर केवळ स्त्रियांसाठी असून तेथे तज्ञ व्यायाम शिक्षिकांच्या मार्गदर्शनाखाली निरामय जीवनासाठी नियमित व्यायामाची सोय उपलब्ध केली आहे. यासाठी संस्थाध्यक्षांनी प्रशस्त इमारतही उपलब्ध करून दिली आहे. ग्रंथालयाची इमारतही पुढच्यावर्षी तयार होत आहे. विद्यापीठ अनुदान मंडळाने अर्थसहाय्य केल्यामुळे आम्ही नवी प्रशस्त व स्वतंत्र इमारत उभी करीत आहोत. चार लाख रुपयाहूनही अधिक किंमतीची ग्रंथसंपदा या ग्रंथालयामध्ये आहे. नवीन इमारतीमध्ये स्वतंत्र अभ्यासिका असेल. त्यामुळे आमच्या विद्यार्थिनींना अभ्यासासाठी अभ्यासिकेची मदत बहुमोल ठरणार आहे. अशा तऱ्हेने स्त्रीच्या मानसिक, शारीरिक, शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक जडणघडणींमध्ये या कॉलेजचा फार मोठा हातभार लागणार आहे. स्पर्धापरीक्षा मार्गदर्शनाद्वारे स्पर्धापरीक्षांमध्ये यशस्वी होण्यासाठी कॉलेजने मार्गदर्शन वर्ग सुरु केले आहेत. प्राध्यापक प्रबोधिनीद्वारे प्राध्यापकांसाठी आपले विचार व्यक्त करण्यासाठी एक व्यासपीठ निर्माण करून दिले आहे. येथे प्राध्यापक आपल्या विषयांचा सखोल अभ्यास करून त्याचा लाभ इतर प्राध्यापकांना देत असतात. ज्ञानाच्या विविध शाखांमधील मान्यवर व्यक्तीनादेखील येथे आमंत्रित करण्यात येते. आजवर डॉ. विलास संघवे, डॉ. रमेश जाधव मु.सत्यशोधक हुसेन जमादार अशा लोकांच्या विचारांचा लाभ आमच्या प्राध्यापकांना झाला.

■ **विद्यार्थिनी** – सर, आपण सांगितले त्यावरून मला असे वाटते की या कॉलेजमधून पदवी घेऊन बाहेर पडणारी विद्यार्थिनी सर्वदृष्टीने परिपूर्ण अशीच असेल. मला वाटते कमला कॉलेजचे हे फार मोठे वैशिष्ट्य सांगता येईल. सर, आपल्या या कॉलेजसंबंधी भावी काळातील काय योजना आहेत. त्याबद्दल सांगाल काय ?

■ **प्राचार्य** – हो, संस्थेचा सर्वांगीण विकास व्हायचा असेल तर नवनवीन योजना आखल्या पाहिजेत. आणि अथक परिश्रमाने त्या तडीस नेल्या पाहिजेत. त्या दृष्टीकोनातून विद्यापीठ अनुदान मंडळातर्फे COHSSIP (कॉसिप) ही योजना महाविद्यालयातील प्राध्यापकांच्या गुणवत्ता सुधारासाठी कार्यरत असते. आम्ही या योजनेच्या अर्थसहाय्यासाठी महाविद्यालयाच्या प्रस्ताव पाठविला असून त्यामुळे वरील शैक्षणिक फायद्याबरोबरच व्यावसायिक शिक्षणाचा प्रारंभ होणार आहे. आमच्या अनेक वैशिष्ट्यापैकी भावी काळात ही एक उल्लेखनीय बाब असेल. भावी काळातील दुसरी योजना म्हणजे कमला कॉलेजच्या विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र वसतिगृहाची सोय ही आहे. कनिष्ट महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींना वसतिगृहविषयक सुविधा पुरविण्याच्या हेतूने आम्ही केंद्रसरकारने ज्या तरतूदी करण्याचे योजिले आहे त्यामध्ये अभ्यास व अभ्यासेतर उपक्रमासाठी जी आर्थिक मदत मिळते तिचा लाभ घेण्यासाठी आम्ही प्रस्ताव पाठविला होता. तो मान्य झाला आणि त्यामुळे ३ लाख २५ हजार रुपयाचे अनुदान या कार्यासाठी प्राप्त झाले. तो विचाराधीन आहे. याखेरीज वसतिगृह सुधाराच्या अन्य योजना आम्ही हाती घेऊन आदर्श वसतिगृह निर्माण करणार आहोत. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र शासनाच्या योजनेतील 'प्रियदर्शनी विद्यार्थिनी वसतिगृह' संस्थेच्या आवारात निर्माण करण्याचा प्रस्ताव शासनाकडे पाठविण्यासाठी तयार केला आहे. हा प्रस्ताव शासनाने मान्य केल्यास ५० विद्यार्थिनींसाठी आणखी एक 'प्रियदर्शनी वसतिगृह' तयार होईल व गरजू विद्यार्थिनींची सोय होईल. अशाप्रकारे कमला कॉलेज शिक्षण व समाजसेवेचे व्रत घेऊन आजपर्यंत कार्य करीत असून दोन्ही क्षेत्रात गुणवत्तेचा आग्रह धरीत आहे. परिश्रम व नियोजन हे आमचे मुख्य आधार असून आम्ही राष्ट्रनिर्मितीसाठी आवश्यक अशा शिस्तीचे वातावरण निर्माण करण्यास सदैव कटिबद्ध आहोत. भविष्यकाळाची अनेक आव्हाने आम्हाला पेलता यावीत अशी तयारी आम्ही करीत असून स्त्रीशिक्षणाचे एक स्वयंपूर्ण स्थान ही महत्ता कमला कॉलेजला प्राप्त व्हावी म्हणून आम्ही वचनबद्ध आहोत.

■ **विद्यार्थिनी** – सर, आपण या कॉलेजचा दहा वर्षांचा इतिहास डोळ्यासमोर उभा केला. कमला कॉलेजची विद्यार्थिनी म्हणवून घेण्यात आम्हाला अभिमान वाटेल. विद्यार्थिनींच्यातर्फे मी आपल्या कॉलेजला आणि आपल्याला सुयश चिंतिते.

●●●

"मराठी असे आमुची मायबोली"!

कु. दिपाली भोसले प्रथम वर्ष कला

"माता आणिक मायभूमी ही स्वर्गाहून महान!"

असे कोणीतरी म्हटले आहे. या दोन्हीच्या जोडीला मी आणखीन एका गोष्टीचा समावेश करेन आणि मी म्हणजे "मातृभाषा" होय! लहान मुलांवर पहिले संस्कार करण्याचे सामर्थ्य याच मातृभाषेत असते. आई, वडील, आप्तस्वकीय, लहान मुलाला अत्यंत प्रेमाने भाषा शिकवित असतात. 'मा', 'बा', 'पा' यासारख्या साध्या अक्षरातून आई, बाबा, पाणी या अर्थाचे संस्कार लहान मुलावर होत असतात. यातूनच माणसाच्या मनात मातृभाषेची वेल तरारून येते. शब्दांची रंगेबेरंगी फुले त्यावर शोभून दिसू लागतात. भावना व विचार यांचा सुगंध दरवळू लागतो. यातूनच प्रत्येक माणसाचे व्यक्तिमत्व बहरून येते. अशी ही मातृभाषा प्रत्येक व्यक्तीची दुसरी माताच नव्हे काय? म्हणूनच माधव ज्युलियन अभिमानाने म्हणतात,

"मराठी असे आमुची मायबोली!"

अशी ही मराठी माझी मातृभाषा. माझ्या मनातील भावना व विचारतरंग ज्याप्रमाणे टीपकागद शाईची अक्षरे अचूकपणे टिपू घेतो त्याप्रमाणे टिपून घेणारी आहे. म्हणूनच मला माझ्या मायबोली विषयी आपुलकी वाटते. प्रत्येकालाच आपल्या मातृभाषेविषयी आपुलकी वाटते. प्रत्येकालाच आपल्या मातृभाषेविषयी प्रेम वाटणे साहजिकच आहे. अनेक संतमहंतानी माझ्या या मराठी भाषेविषयी जे धन्योद्गार काढले ते मला आठवतात. मराठीचे आद्यकवी ज्ञानेश्वर आपल्या ज्ञानेश्वरीत म्हणतात,

"माझा मराठाची बोलू कवतिके,
परि अमृतातेही पैजा जिंके!"

अशी ही मराठी भाषा अमृतापेक्षा कशी सरस आहे हे सांगितले आहे. तर ज्या काळात सर्व लिखाण संस्कृतमध्ये व्हावे ते अडाणी बायबापड्यांना समजू नये अशी आपल्या धर्ममार्तंडाची इच्छा होती. त्याकाळात,

"संस्कृत भाषा देवे केली,
मराठी काय चोरापासून झाली?"

असा खडा सवाल करून संत एकनाथानी संस्कृतमधील ज्ञानभंडार मराठी भाषेत आणले व मराठी भाषेची महती गाताना ते म्हणाले,

"वाचे मराठी बोल,
परि अमृताते करते फोल!"

असे म्हणून त्यानी जणू ज्ञानेशाचीच री ऽऽ ओढली आहे. तर त्र्यबंकराय म्हणतात,

"धन्य धन्य ते मऱ्हाटी,
ब्रम्हविद्येची कसवटी!"

अशी मराठी भाषा ब्रम्हविद्येची कसोटी घेणारी आहे असे म्हटले आहे. तर कृष्णदास मुदगल म्हणतात,

"जैसे दधिचे मंथन केले,
त्यातून नवनीत निवडले।
तैसे संस्कृतापासून झाले,
मराठी कवित्व!"

एका इंग्रज फादरने फादर स्टीफन यांनी मराठी विषयी कौतुकाने लिहिले आहे.

पंखीयामध्ये मयोस, रूखीयामध्ये कल्पतरू,
भाषामध्ये मानु थोरू, मराठी येसी.

अशा तऱ्हेने प्राचिनांनी मराठीचा महिमा गायला आहे.

माझ्या या मराठी भाषेत लक्षावधी ग्रंथ आहेत. दर महिन्याला ५० ग्रंथाची भर त्यात पडतच असते. यात कथा, कादबंरी, नाटके, एकांकिका, काव्य, प्रबंध यांचे सतत लेखन होत आले आहे.

"सुश्लोक वामनाचा, अभंगवाणी प्रसिद्ध तुकयाची,
ओवी ज्ञानेशांची, आर्या तैशी मयूरपंताची।"

असा त्यांचा गौरव केला जातो. त्यात ज्ञानेश्वराची

ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, तुकारामाची गाथा, रामदासांचा दासबोध म्हणजे मराठी भाषेची भूषणे आहेत. नाटक ही तर मराठी भाषेची मिरासदारीच. देवल, खाडीलकर, कोल्हटकर, मराठीचे शेक्सपिअर राम गणेश गडकरी, आचार्य अत्रे, विजय तेंडुलकर यांनी मराठी नाटक संपन्न केले आहे. ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते वि.स.खांडेकर याशिवाय ना.सी.फडके यासारखे मराठी कांदबरीकार एक युग निर्माण करून गेले. केशवसुत, बालकवी, कुसुमाग्रज, माधव ज्युलियन हे कवी तर मराठी भाषेच्या गळ्यातील ताईत आहेत. संगीत नाटके म्हणजे मराठी भाषेने भारतीयांना दिलेली देणगीच आहे. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, चि.वि.जोशी, आचार्य अत्रे, पु.ल.देशपाडे या विनोदी लेखकांनी मराठीला अत्यंत रोचक केले आहे. महानुभवी साहित्य, शाहिरी साहित्य, ग्रामीण साहित्य व नुकतेचे निर्माण झालेले दलित साहित्य यामुळे मराठीच्या सर्वांगीण प्रगतीची घोडदौड होत आहे.

माझ्या मराठी भाषेचा अभिमान वाटावा, मी मान ताठ करावी अशा अनेक गोष्टी तिच्यात आहेत. त्यातील काहींचा उल्लेख करताना माझी अस्मिता जागृत होते. त्यातील एक म्हणजे मराठीची समृद्ध कोश परंपरा! इंग्रजाकडून ज्ञानकोशाचा परिचय होताच सर्व भारतीय भाषात व आद्य क्रमाकांने मराठीत डॉ. केतकरांनी ज्ञानकोश निर्माण केले. महादेवशास्त्री जोशी यांच्या सांस्कृतिक कोशांचा बाज काही वेगळाच आहे. तर अलिकडे निर्माण झालेले विश्वकोश माझ्या मराठीची शान वाढवत आहेत. याचबरोबर आणखीन एक उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे 'आखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन!' यांची सुरवात महादेव गोविंद रानडे यांनी केली. व यंदा पणजी येथे नुकतेचे ६७ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन मोठ्या दिमाखाने पार पडले. याचबरोबर गेल्या ३-४ वर्षापासून 'जागतिक मराठी परिषद' भरविली जाते. मॉरिशस, मुंबई व यंदा दिल्ली येथे ही परिषद भरविली गेली. या सर्व गोष्टींची नोंद केल्याशिवाय मला राहवत नाही.

परंतु अशा या माझ्या मातृभाषेच्या प्रगती बरोबरच माझ्या मायबोलीवर, ''तुझे पुत्र आम्ही तुझे पांग फेडू'' असे म्हणत म्हणतच फार मोठा अन्याय तिचीच काही मुले करीत आहेत. त्यांचे इंग्रजी भाषेवर भलतेच प्रेम बसले आहे. 'डॅड-ममी' संस्कृती त्यांना प्रिय आहे. इंग्रजी एटीकेटस् म्हणजेच खरी संस्कृती अशी त्यांची कल्पना झाली आहे. हे डॅडी-ममी देखील आपल्या मुलांच्या मनावर भारतीय संस्कृतीचा थोडाही ओरखडा पडू नये अशी ते काळजी घेतात. त्यांची मुले महागड्या इंग्रजी मिडियममधील मॉंटेसरीत सुद्धा हजारो रुपये मोजून प्रवेश घेतात आणि तेथून उच्च शिक्षणापर्यंत पाश्चात्य संस्कृतीचे संस्कार त्यांच्यावर केले जातात. अशी ही मुले मायभूमी व मायबोलीला विसरतात व परदेशी जातात आणि तेथेच रमतात. मग त्यांचे ममी-डॅडी भारतात राहून त्यांचे कौतुक करीत राहतात.

अशा या इंग्राजळलेल्या माणसांना इंग्रजीचा अभिमान वाटला तर आपली काही हरकत नाही. पण म्हणून मराठीला त्यांनी नावे ठेवावी, नाके मुरडावी हे बरे नाही. आणि मग विनायक कवि म्हटल्याप्रमाणे म्हणावेसे वाटते,

''कारटी कांही इथे,
जन्मली भुते,
मातृशोणिते,
स्वत:ला लाली, आणाया धावली!''

तरीसुद्धा अशा या माझ्या मायबोली मराठीचा महिमा गावा तेवढा थोडाच आहे. ज्याप्रमाणे आईच्या प्रेमाचे वर्णन शब्दात करता येत नाही. त्याप्रमाणे मला माझ्या मराठी मातृभाषेचे वर्णन शब्दात करता येणार नाही. म्हणूनच शेवटी मला एवढेच म्हणावेसे वाटते,

''माझ्या मराठी बोलीचा,
लावा कपाळाला टिळा,
मायबोलीच्या प्रेमाने,
दाटतोय माझा गळा '!''
दाटतोय माझा गळा!''

●●●

''माझ्या संस्था चालविण्यासाठी मी कोणापुढे हात पसरत नाही. मी लोकांना नम्रपणे म्हणते - हे कुष्ठरोगी, अनाथ, पंगू बालके, पुरुष-स्त्रिया तुमचीच भाऊ-बहीण, लेकरं आहेत; त्यांची सेवा करण्याची तुम्हाला संधी लाभली आहे; त्याचा लाभ उठवा!''

विश्वमाता - मदर तेरेसा.

संग्राहिका - **कु. शैलजा शिरोलीकर**

ओझं

कु. धनश्री पाटील तृतीय वर्ष कला

रेक्टर मॅडमच्या हजार वेळा मिनतवाऱ्या करून दोन दिवसांची संक्रातीची सुट्टी मिळवली. सकाळीच पहिल्या पिरीयडला मॅडमनी तिळगुळ देऊन अभ्यासाची जाणीव करून दिली. गावी जायचे म्हणून आवरता आवरता विचारांचे चक्र सुरुच होते. दोन ते अडीच महिन्यावर फायनल परीक्षा, म्हणजे खूपच जवळ आली. आता परीक्षा झाल्याशिवाय पुन्हा गावी जाता येणार नाही. दोन दिवस भावडांत मजा मारून झाल्यावर मात्र कामाला लागायला पाहिजे. लिखाण भरपूर आहे. नेमका लिहायचाच तर कटांळा येतो. प्रश्नपत्रिकाही सोडवायला पाहिजेत. मॅडम रोज एक टेस्ट घेणार. विचार करता-करता आवरत होते. पिंट्यासाठी स्वेटर घेतलेले, ताईसाठी चप्पल, बंटीसाठी दोन खेळणी, एक सुंदर फ्रॉक किती जणांसाठी काय-काय? पुन्हा माझे कपडे, जाताना थोडा खाऊ, बापरे बॅगच भरली. हेऽऽ मोठे ऽऽ ओझे झाले! बसमधून उतरले. चारची एस.टी. मिळायली हवी, नाहीतर रात्री नऊपर्यंत स्टँडवर थांबावे लागेल. भरपूर वेळ होता पण स्टँडवर पोहचल्याशिवाय उगाचच होणारी मनाची धावपळ थांबणार नाही. पाय आपोआपच झपझप पडायला लागले. किती ऊन लागतय! त्यात ही बॅग! तरीही झपझप चालण्याचा प्रयत्न करत होते.

कुणीतरी हटकले, ''बाळ जरासा हात लाव रं!'' क्षणभर काही कळले नाही. दुसऱ्याच क्षणी चटकन बाजूला लक्ष गेले. नऊवारीचे, तसेच पोटाच्या एवढ्या मोठ्या नगाऱ्याचे ओझे सांभाळत अवघडलेली एक बाई उभी राहिली होती. समोर बाजाराने भरलेली बुट्टी. बाजूलाच पदराला झोंबणारे अनवाणी पायाने उभे राहिलेले चार वर्षाचे शेंबडे पोरगे, बाईच्या डोळ्यात याचना काठोकाठ भरलेली. क्षणभर वाटले, ही आता पोटाचे ओझं आवरणार का डोक्यावरच्या बुट्टीचे? का हाताला झोंबणाऱ्या पोराचे? आपल्याला काय करायचं आहे? मी हातातली बॅग बाजूला ठेवली. दोन्ही हातांनी ताकद लावून बुट्टी उचलली. माझ्या चालीशी चाल मिळवण्याची धडपड करत ती मावशी बरोबरच येवू लागली. चाळीसची असावी, चेहऱ्यावर नकळत सुरकुत्या पडलेल्या, कष्टाने चेहरा करपलेला पायात एकाच पायाची दोन वेगवेगळी स्लिपरस् ''थोरली पोरगी बाळंत झालीया, बारश्याचे सामान घ्यायला आलेते!'' मी तिच्या बरोबर आहे आणि तिच्याकडे माझे लक्ष आहे अस पाहिल्यावर ती कौतुकाने आपण कोल्हापूरला यायचे कारण सांगत होती. आता मात्र लक्ष तिच्या पोटाकडे गेले. तुमची मुलगी? 'व्हय, कोळोशीत दिलीया, जावाई कारखान्यात हाय.' पुन्हा तेच कौतुक. बाप रे! मी चाटच पडले. मुलीला मूल झाले तरी पोटात वाढणारे ओझे! हाताला झोंबणारे ओझे! म्हणजे हिला किती मुले आणि मग हिच्या डोक्यावरच ओझे कसे कमी होणार?

स्टँडवर आले. सगळीकडे गोंधळ. मावशी कुठतरी त्यातच गायब झाली. घड्याळात पाहिले अजून वेळ आहे. स्टँडमध्ये पाहिले. गच्च भरलेले. विचार केला इतका वेळ उभे राहण्यापेक्षा कुठतरी जागा शोधलीच पाहिजे. कशीतरी बसले. हुशऽऽ करत निवांतपणे बाहेर नजर टाकली. तेवढ्यात कुठलीतरी रिकामी एस.टी. आली. कुठली आली हे कळेपर्यंत सगळा स्टँड मोकळा झाला. चार लोक चढले सुद्धा. कंडक्टरने सांगितल्यावर ही गाडी आपली आहे हे ज्यांना समजले त्यांची कोण धडपड! एस.टी.च्या पाठीमागच्या शटरमधून ड्रायव्हरच्या केबीनमधून घुसतातच-घुसतात. त्यात भरीस भर म्हणजे ज्यांना ही गाडी आपली नव्हे हे समजल्यावर बाहेर पडणाऱ्या लोकांची धडपड. एकच पण प्रचंड मोठा गोंधळ. माझे डोळे आत-आत घुसू पाहत होते. मगाची मावशी तर यात नाही ना? काहीच दिसत नव्हते. कंडक्टरला गाडीत चढताच येईना. एवढी गाडी फुल्ल भरलेली. कसातरी आवाज करत, करकरत एस.टी. हलली. प्रचंड ओझे सांभाळत रांगू लागली. वाटली, ही एस.टी. रस्त्यातच कुठतरी फुटणार नक्कीच! आणि ह्यातली सर्व माणसे ठिकऱ्या

झाल्यासारखी विखूरणार मी विचार झटकण्यासाठी दुसरीकडे पाहिले. पुन्हा स्टॅंडवर तशीच गर्दी.

पाठीमागून कुणीतरी ओढणीला धरून ओढले. पाहिले, तर एक ओंगळपणे कळकटलेले पोरगे हात पसरून नेहमीच्या स्टाईलमध्ये एक गुडघा किंचीत वाकवून दुसरा ताठ ठेवून मावशीऽऽ करून उभं होतं. शोधून दहा पैसेच हातावर ठेवले. पळतच गेले ते. म्हणून माझीही नजर त्यांच्या पाठोपाठ पळाली. ते एका मुलीजवळ गेले. तीही भीकच मागत होती. कुठूनतरी धुमकेतूसारखी आणखी दोन तशीच तिथे उगवली. एका कोपऱ्यात जाऊन ती चारीही काहीतरी एकमेकाला सांगत हातातले पैसे दाखवत होती. त्यांच्या ह्या कृतीचा अर्थ लावेपर्यंत म्हणजे इकडे आमच्या गावची गाडी लागली. बॅग उचलली पाठीमागे थांबून चालणार नाही. मीही घुसले. किती धक्का-बुक्की? सहन करावेच लागले. सर्व जागा अगोदरच गाडी भरून आल्यासारख्या फुल्ल भरलेल्या. एका पटकेवाल्या मामाने सरकून खिडकीजवळ जागा दिली. अंगात घातलेल्या चुडीदारमुळे मोकळ्या सोडलेल्या बॉबकटमुळे धन्य वाटले! जागा तरी मिळाली.

मधेच एका विनंती थांब्यावर गाडी थांबली. बाजूच्या रिकाम्या ओसाड शेतावर लक्ष गेले. चार-चार फुटावर चार-चार हात जागा सारवलेली, कशीही ओबडधोबड प्रत्येक सारवलेल्या जागेसमोर तीन काळ्याकुट्ट काजळी धरलेल्या दगडांची बोडकी पडलेली चूल. आजूबाजूला काटक्या कुटक्याचा पसरलेला कचरा. ह्या तर लमाण्याच्या वस्तीच्या खाणाखूणा कुठतरी दुसऱ्या वस्तीच्या शोधात गेली असणार. बाहेरच्या हिवाळ्यात पण चटके देणाऱ्या उन्हाकडे पाहिले असेच रखरखीत चटके देणारे त्यांचे जिवन! कधीही स्थिर नाही! कुठं असतील? फाटक्या-तुटक्या कपड्याचे पोराटोरांचे कायम बरोबर घेता येईल एवढ्या संसाराचे ओझे सांभाळत पोटाच्या पाठीमागे नेहमीच्या सारखी धावत असणार!

मी गाडीत पाहिले. समोरच मोठ्या बाकावर आमच्याकडे तोंड करून एक बाई गळ्यातल्या ढिगभर दागिन्याचे ओझे सांभाळत, पदर पाहून दागिने दिसतील अशी बसलेली. मी नकळत डोळे मिटले. पुढच्या सिटच्या पाठीमागील सळीवर डोके टेकले. पुढचा स्टॉप आल्यावर भानावर आले. मान वर काढायची इच्छा नव्हती. पण आत कुठतरी खोलवर वाटत होते. ''माझ्या डोळ्याआड काहीतरी घडतय. कोणतरी प्रचंड मोठे ओझे घेवून जात आहे. पाहिलंच पाहिजे!'' मनातल्या उर्मीला दाबू शकले नाही. मान वर काढली. खिडकीतून बाहेर पाहिले. खरोखरच एक लक्तरे झालेला घाणेरडा शर्ट घातलेला माणूस कुठतरी रोखून पाहात उभा होता. विजारीचा एक पाय नव्हताच. दुसरा असून नसल्यासारखा. केसांच्या वीत-वीतभर बटा चिखलाने घाण झालेल्या. पाठीवरच्या फाटक्या गोणपाटात कसलेही कागद कसेतरी कोंबलेले. त्याचा आकार मोठा झालेला. झपाटल्यासारखा तो एकदम हालला. पुन्हा-पुन्हा खाली वाकत पाठीवरचे ओझे कोसळतच होतं. मला किळस आली. गच्च डोळे मिटले एस.टी. सुरु झाली तसं डोक्यात विचाराचे चक्र सुरु झाले. का म्हणून आपण डोळे झाकले? आपणही या खुळ्यासारखेच तर आहोत. आपण काय करतोय? हे त्यालाही कळत नाही आणि आपल्यालाही कळत नाही. त्याच्यासारखेच तर न कळणारे ओझे वागवत आहोत! पायातल्या बॅगेकडे लक्ष गेले. काय फरक आहे. त्याच्यात नी माझ्यात? उलट तो कितीतरी सुखी. सर्वच क्रिया यांत्रिकपणे अर्थहीन असूनही करणारा आणि मी अर्थहीन नसताना अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करत बुरखा पांघरून जगणारी.

गर्दी-गर्दी-गर्दी मोकळेपणाने श्वासही घेता येत नाही. सुरुवात तर माझ्यापासूनच. मग एक दिवस नक्कीच ह्या आमच्याच पाठीवरच्या ओझ्याने दबले जाणार! गाडले जाणार कायमचे. किल्लारी सारखे! हेच सत्य एकमेव सत्य! स्पष्ट त्या खुळ्यासारखेच उघड-नागडं लपवता न येणारं सत्य!

●●●

''वृद्धांप्रमाणे आजकाल बालकांची हीच अवस्था आहे. आई-वडील नोकरी करून भरपूर द्रव्यार्जन करतात. मुलांना भरपूर कपडा लत्ता, महागडी खेळणी, चैनीच्या वस्तू विकत घेऊन देतात. नियमित मनोरंजनाचे कार्यक्रम दाखवतात. सहलीना नेतात. तरीही ही मुलं उदास असतात. त्याचं कारण या बालकांना आई वडिलांच्या प्रेमाची ऊब हवी असते. सतत नोकरांच्या सान्निध्यात राहणाऱ्या या मुलांवर योग्य ते संस्कार होत नाहीत; परिणाम ती कुमार्गी बनतात.''

विश्वमाता - मदर तेरेसा.

संग्राहिका - **कु. शैलजा शिरोलीकर**

श्रद्धांजली लेख

कलापूरचा कलाप्रेमी : मदनमोहन लोहिया

कु. स्वाती गुरव द्वितीय वर्ष कला

कोल्हापूर हे कलापूर या नावाने ओळखले जाते. कोल्हापूरच्या मातीतच हा कलाप्रेम जोपासणारा गुण आहे. अनेक कलावंत येथे निर्माण झाले. अनेक बाहेरून येऊन येथे रमले. त्यांच्या कलागुणांना येथे रसिकमनाची उदंड दाद मिळाली. छ. शाहू महाराजांनी येथेच बालगंधर्व घडविला. संगीतसूर्य केशवराव भोसले या मातीतून जन्मास आले. स्व. अलादियाँ खाँसाहेबांनी अन्य संस्थानिकांच्या वैभवशाली सेवा झिडकारून कोल्हापूर दरबारी आपली गानतपस्या रूजू केली. चित्रकार आबालाल रहिमान, निसर्ग चित्रकार भाई माधवराव बागल, जी. कांबळे, शिल्पकार बाबूराव पेंटर, रवींद्र मेस्त्री, श्री. गणपतराव वडणगेकर, बाबूराव सडवलेकर, चंद्रकांत मांडरे, सिने क्षेत्रातील मान्यवर अनंत माने, दिनकर द. पाटील अशा अनेक करवीरपुत्रांनी कोल्हापूरचे कलाविश्व समृद्ध केले.

कोल्हापूरचा जन्मापासून संबंध नसूनही आपले जीवन कोल्हापूरच्या जीवन सरितेत मिसळून टाकणारा आणि आपल्या जीवनाचा शेवटचा दिवसही येथेच उगविण्याची आकांक्षा बाळगणारा एक आगळावेगळा कलाप्रेमी म्हणून स्व. मदनमोहन लोहियाजी यांचे नाव घेतले पाहिजे. मारवाडात मारवाडी समाजात जन्मलेले लोहियाजी कोल्हापूरच्या छ. राजाराम सह. साखर कारखान्याचे व्यवस्थापक म्हणून कोल्हापूरला आले आणि येथील समाजविश्वाची, कलाविश्वाची, शैक्षणिक विश्वाची व्यवस्था लावण्यात तनमनधनाने झटू लागले. मॉ.डॉ.व्ही.टी.पाटील तथा काकाजी त्यांच्या विषयी 'माझ्या जीवनातील एक देवदूत : लोहियाजी' या आपल्या कृतज्ञतापूर्ण लेखात लिहितात,

''आपण मूळचे राजस्थानचे आणि बरेचसे वय मुंबईत गेलेले. मराठी भाषेशी आपला आपण कोल्हापूरला येण्यापूर्वी जवळून परिचय येण्याचे काहीच कारण घडले नव्हते. आपण कोल्हापूरला आलात आणि कोल्हापूरच्या भूमीला, कलेला आणि लोकांना न्याय देण्यासाठी जिद्द बाळगून कोल्हापूरच्या मातीशी इमान राखण्याचे कंकण स्वेच्छेने हाती बांधून घेतलेत.''

लोहियाजींचा थोरपणा हा की त्यानी कर्मभूमीवर जन्मभूमीहून अधिक प्रेम केले. त्यांचा उच्च जीवनादर्शच त्यांच्या त्या तत्त्वनिष्ठ आचरणातून दिसून येतो.

लोहियाजी : एक आदर्श व्यवस्थापक –

लोहियाजींनी कोल्हापूरच्या साखर कारखान्याच्या व्यवस्थापनात आपले अर्धेअधिक आयुष्य खर्च केले. पण त्यांच्या आणि इतरांच्या व्यवस्थापनात फार मोठा फरक आहे. औद्योगिक क्षेत्रालाही एक संस्कृती असते हे त्यानी मोठ्या चिकाटीने दाखवून दिले. लोहियाजींनी महाराष्ट्राचे विनोदी लेखक पु.ल.देशपांडे याना आपला कारखाना पाहण्यास निमंत्रण दिले होते. पु.लं.नी कारखाना पाहून त्याना जो वेगळेपणा तेथे दिसला तो पुढील शब्दात व्यक्त केला आहे.

''कोल्हापुरी माशीदेखील गोडाला तोंड न लावता खाऱ्या आहारावर जगते हे मला ठाऊक नव्हते. कोल्हापुरी तिखटपणाचा हिसका तिथल्या माशीलाही हवा असतो आणि दगडू बाळा भोसले पेढेवाल्याच्या पेढ्यांवर माशीदेखील बसत नाही त्यावर माझा विश्वास नव्हता तरीही मी साखर कारखाना पाह्यला गेलो आणि तिथली स्वच्छता पाहून आडवा झालो. साखरेच्या कारखान्यात इतकी स्वच्छता! सुरेख जागा! शिस्त! टापटीप!.... कारखान्यात विवेकानंदांची वचने लावली होती... या कारखान्यात फक्त साखर आणि इतर उद्योगधंद्याला लागणारी रसायनेच तयार होत नसून, इथे आणखीही काही घडविण्याचा प्रयत्न चाललाय हे माझ्या लक्षात आले.''

'जीवन कल्याण' : एक सांस्कृतिक पर्व –

पु.लं.ना जे 'आणखीही काही घडविण्याचा प्रयत्न' अशा शब्दात सांगावे लागले ते 'जीवन कल्याण' या श्रीमान लोहियाजीनी स्थापन केलेल्या नाट्यविषयक संस्थेविषयी होते. ह्या उपक्रमाद्वारे लोहियाजींनी अनेक उत्कृष्ट नाटके रंगभूमीवर आणली. अनेक कलावंत निर्माण केले, अनेक दिग्दर्शकांना घडविले, स्वत:चे नाट्यविषयक तंत्रज्ञान परिपूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. स्वत: नट म्हणून काम केले, दिग्दर्शन केले, त्यांचे कलाप्रेम इतके उच्च दर्जाचे होते की ते माणसांच्या परिश्रमाकडे लक्ष देत नसत. पु.ल. म्हणतात, 'कारखान्यातल्या उसासारखे ते नटनट्यांना तालमीत पिळून काढीत.' असे त्यांचे नाट्यवेड! एक महान कलाप्रेमीच असे वागू जाणे. इतरेजनांना त्यांच्या ध्यासाची कल्पना करणे जमणार नाही. त्यांच्या वेड्या नाट्यप्रेमाबद्दल पु.लं.नी लिहिले आहे.

''कलेच्या बाबतीत आत्मसंतुष्टता हा मोठा शाप आहे. तरीही त्यांच्या सुदैवाने त्यांच्या कारखान्यात ह्या वेडाने झपाटलेले काही सहकारी त्याना भेटले आहेत. आणि नवल असे की साखरेचा उत्पादक म्हणून लोहिया तितक्याच तळमळीने आपले कर्तव्य पार पाडतात. क्षेत्र नाटकाचे असो की उसाचे असो लोहिया सतत झपाटलेले. रात्र रात्र तालमीत जागवून पुन्हा सकाळी लोहिया टवटवीत! पण नाटकाची तालीम हे मात्र त्यांचे खरे टॉनिक आहे.''

....'लोहियांच्या आर्थिक वैभवाचा हेवा करणारे असतील पण त्यांचा खरा हेवा करायला हवा तो कसल्याही लाभाची, लौकिकाची, किंवा आपणाला कलावंत मानावे याची अपेक्षा न ठेवता त्यानी चालवलेल्या नाट्यकलेच्या उपासनेतून त्याला लाभणाऱ्या आनंदाच्या दैवी संपत्तीचा! ही त्यांची श्रीमंती फार मोठी आहे.''

लोहिया : एक शिक्षणप्रेमी –

श्रीमान लोहिया यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन केवळ एक धनिक एवढाच असणे चुकीचे आहे असे मत अनेकांनी व्यक्त केले आहे. कमला कॉलेजचे प्राचार्य डॉ.क्रांतीकुमार पाटील याच मताचे आहेत. ते म्हणतात,

'संपत्ती अनेक लोक मिळवितात. लोहिया यांच्याहून श्रीमंत कित्येक जण कोल्हापुरात आहेत पण त्यांचे नाव आपणाला ऐकायला मिळत नाही, कारण संपत्तीचा उपयोग विनियोग कसा करावा याची त्यांच्याकडे दृष्टी नसते. लोहियाजी यांना ह्या विनियोगाचे सूत्र कळलेले होते म्हणून ते कीर्तिमान ठरले.'

आज कोल्हापुरात एस.एम.लोहिया हायस्कूल, ज्युनिअर कॉलेज ह्या शिक्षण संस्था सेवारत असलेल्या दिसतात त्यामागे लोहियाजींचे परिश्रम पायाभूत आहेत. म्हणून,

ताराराणी विद्यापीठाचे ते उपाध्यक्ष होते. मा.डॉ.व्ही.टी.पाटील यांचे ते अंतरंग मित्र होते. ताराराणी विद्यापीठाच्या अडी-अडचणी आपल्या समजून त्यानी त्या सोडविल्या. प्रासंगिक महत्त्वाच्या घटनांमध्ये कार्यकर्त्यांच्या हिरिरीने आणि कर्णासारख्या दातृत्वाने त्यानी सहाय्य केले. म.छ.ताराराणीच्या पुतळ्याचा चबुतरा असो अथवा शारदा मंदिरातील कलात्मक सरस्वतीची मूर्ती असो, लोहियाजींचा त्या कार्यात सिंहाचा वाटा ठरलेला. संस्था मोठ्या होतात त्या अशा पितृतुल्य व्यक्तींच्यामुळे. ताराराणी विद्यापीठ लोहियाजींना कधी विसरू शकणार नाही.

लोहियाजींचे अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व :

लोहियाजी हे निसर्गाचे चाहते व निसर्ग सौंदर्याचे भक्त होते म्हणूनच त्यानी पन्हाळा प्रेक्षणीय बनविण्यासाठी अविश्रांत श्रम केले. आज पन्हाळा हा पर्यटकांचे एक आकर्षण होऊन राहिला तो त्यांच्या सौंदर्यप्रेमी दृष्टीचे प्रतीक म्हणता येईल.

महालक्ष्मी मंदिराचा परिसर अधिक चांगला असावा असे त्याना वाटले आणि पूर्वीच्या कोंदट, अरुंद बोळकांडातील मंदिर खुल्या वातावरणात आले. हे सर्व बदल त्यानी मन लावून, मनापासून झटून घडवून आणले. तेव्हा मा. काकाजी जिल्हा विकास मंडळाचे उपाध्यक्ष होते. काकाजींच्या विनंतीस मान देऊन लोहियाजींनी हे कार्य पूर्णत्वास नेले होते.

डॉ.व्ही.टी.पाटील यानी आपल्या भावपूर्ण शब्दात लोहियाजींचे व्यक्तिमत्त्व शब्दबद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. काकाजी लिहितात,

'शिक्षणप्रेमी लोहिया, सौंदर्यदृष्टीने लोहिया, व्यवहारचतुर लोहिया, औद्योगिक क्षेत्रातील कर्तृत्वसंपन्न

लोहिया, एकनिष्ठ मित्रप्रेम देणारे लोहिया, अंगावर घेतलेले काम जीवनाची सर्व निष्ठा पणाला लावून तडीस नेण्यासाठी प्रयत्नशील राहणारे लोहिया, नाट्यरसिक लोहिया, नट लोहिया, गायक लोहिया, दिग्दर्शक लोहिया, संगीतरसिक लोहिया, विनोदप्रचुर लोहिया, आणि सदासर्वकाळ हसतमुखाने प्रसन्न व्यक्तिमत्व लाभलेले लोहिया असा कितीतरी लोहियांचा जीवन चित्रपट माझ्या नजरेसमोरून सरकत जातो आणि मग मन संभ्रमात पडते आणि त्यापैकी कोणत्या लोहियांच्याबद्दल काय लिहावे, किती लिहावे या विचारांच्या ओघाचा आवेग मनाला जाणवल्याशिवाय राहत नाही.

लोहियाजींचे जीवन असे सर्वांगाने परिपूर्ण व कृतार्थ होते. त्यांचे मन किती मानवतेच्या भावनेने भरलेले होते. याविषयी एक हकीकत पु.लं.नी आपल्या लेखात लिहिली आहे. लोहियाजी एका मोटारीखाली सापडले. वास्तविक अशा प्रसंगी दुसरा कुणी त्या मोटारीच्या चालकाच्या विरूद्ध बोलला असता. पण ह्या जबरदस्त अपघाताच्या आघाताविषयी स्टेटमेंट देताना तो गरीब ड्रायव्हर त्यात सापडू नये म्हणून 'रस्ता ओलांडताना मी चूक केली' असे त्यानी म्हटले. इतकेच नव्हे ह्या प्रसंगी उपचार घेत आसन्नमरण अवस्थेत असताना आपल्या आईना लिहिलेल्या पत्रात त्यानी जी मानसिक झेप घेतली ती मानवतेचा महामंत्रच होती. त्यानी लिहिले होते. ''माझी पत्नी वयाने लहान आहे, माझ्या मरणानंतर तिचा पुनर्विवाह लावण्यात आपण पुढाकार घ्यावा!''

लोहियाजी हे असे एक थोर व्यक्तिमत्त्व होते. आभाळाला भिडणारे!

●●●

स्त्री आत्मकथन

माझ्या पुढील सर्व आयुष्यातील सेवेसाठी अगदी कार्यक्षम व्हावे म्हणून १८८३ च्या पूर्वार्धात मी इंग्लंडला गेले. इंग्लंडमध्ये मी प्रथम पाऊल टाकले तेव्हा वॉंटेज येथील भगिनी समाजातील बहिणींनी फार प्रेमाने माझे स्वागत केले. त्यांच्यातील एकीशी पुण्यातील सेंट मेरीज होममध्ये कु. हरफोर्ड यांनी माझी ओळख करून दिलेली होती. त्या बहिणींनी मला त्यांच्या घरी नेले आणि त्यांच्यातील एक माझी धर्ममाता झाली.

एके दिवशी थोडा बदल घडावा म्हणून मुख्य आईसाहेबांनी (मदर सुपीरियर) मला लंडनमधील भगिनी समाजाच्या एका शाखेमध्ये पाठविले. त्या बहिणींनी निराश्रितांसाठी चालू असलेले काम दाखविण्यासाठी मला नेले. या निराश्रितांच्या सदनात असलेल्या परंतु पूर्ण परिवर्तन झालेल्या अनेक स्त्रिया मला भेटल्या. त्यांची मने खिस्ताविषयीच्या प्रीतीने व कळवळ्याने भरलेली होती. म्हणून त्यांनी जे आजारी व क्लेशाने बेजार झालेले होते. अशांच्या सेवेसाठी आपली जीवने वाहून दिली होती. येथे प्रथमच ही गोष्ट माझ्या ध्यानात आली की ज्यांना पतित म्हणतात अशा स्त्रियांसाठी काही तरी केले पाहिजे. खिस्ती लोकांना जातीबाहेरचे लेखून हिंदू लोक त्यांच्याशी कुरतेने वागतात, पण तेच खिस्ती लोक समाजाने उपहासिलेल्या दुर्भागी स्त्रियांशी प्रीतीने व दयेने वागतात.

माझ्या स्वतःच्या देशात (भारतात) स्त्री जातीसाठी हिंदू लोकांनी या प्रकारचे काही कार्य केल्याचे मी ऐकलेही नव्हते व पाहिलेही नव्हते. त्यांच्यावर दया दाखविण्यासाठी कुणी बोलल्याचे मी कधी ऐकले नव्हते. त्यांनी स्विकारलेल्या चुकीच्या मार्गावरून त्यांना कोणी वळविल्याचे मी कधीही पाहिले नव्हते. हिंदू धर्म असल्या स्त्रियांच्याबाबतीत कोणताही दयेचा व्यवहार करीत नाही. हिंदूचे नियम, शास्त्र अशी आज्ञा करते की, या पतित स्त्रियांना शहराबाहेर कुत्र्यांनी खाऊन टाकावे अशी योजना राजाने करावी. त्यांना महापातकी व दयेस पूर्ण अपात्र असे समजले जात असे.

माझी साक्ष – पंडिता रमाबाई

संग्राहिका – गीता तेऊखाडे

मधुमेह आणि आहारोपचार

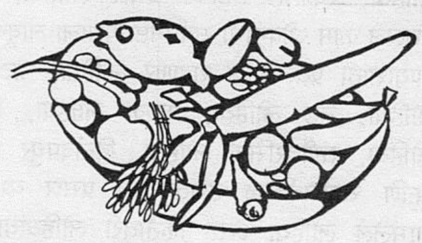

कु. मंगल जाधव एम.ए. (होमसायन्स)

शेजारच्या पाटीलकाकांना मधुमेह आहे हे समजताच पाटीलकाकी - काक खूपच घाबरले, काकी तर म्हणायला लागल्या की आमच्यात कोणालाही मधुमेह नाही आणि ह्यानांच बरे कुठून झाला. ही भयंकर विकार आहे. ह्यांची काळजी घ्यायला हवी. असं बरंच काही म्हणत होत्या. परंतु मधुमेह हा पूर्वी इतकी भयंकर आहार व औषधे योग्य पद्धतीने घेतली तर मधुमेह बरा होऊ शकतो.

तसे पाहिले तर माणसाला रोग दोन तऱ्हेचे होतात. सांसर्गिक आणि प्राकृतिक. सांसर्गिक रोगात रोगाचे जंतु बाहेरून शरीरात शिरतात. नेहमीचे टॉयफॉईड, गोवर, काविळ इत्यादी विकार याच प्रकारचे. पूर्वी थरकाप उडवून देणाऱ्या आणि मानवाची अकाली, अचानक हत्या करणाऱ्या कॉलरा, प्लेग, हिवताप, इन्फ्लयुएन्झा इत्यादी सांसर्गिक साथी याच प्रकारात मोडतात. सांसर्गिक रोगांचे परिणाम मानवी जीवनावर फारच भयंकर होत असल्यामुळे वैद्यकीय शास्त्रातील तज्ञ, संशोधक विद्यापीठे आणि सरकार यांचे प्रयत्न हे रोग कसे टाळता येतील, झालेच तर ते आटोक्यात कसे ठेवता येतील याकडे वेधले गेले. त्यामुळेच रोग-प्रतिबंधक लसी, पेनिसिलीन सारखी अँटिबायोटिक्स व इतर औषधे यांची निर्मिती झाली. मानवाने सांसर्गिक रोगावर विजय मिळवला व त्याचा परिणाम असा झाला की, व्यक्तीची आयुमर्यादा वाढली. लोकसंख्येत खूप वाढ झाली त्याच बरोबर मधुमेह, रक्तदाब, रक्तक्षय, कर्करोग इत्यादी प्राकृतिक रोगांचे प्रमाण वाढू लागले. हे प्राकृतिक रोग शरिरात प्रवेश केव्हा करतात हे कळतच नाही. मांजराच्या पावलांनी प्रवेश करतात व शरीरात ठाण मांडून बसतात. डॉक्टरांकडे केलेल्या अन्य तपासणीमध्ये ते प्रकट होतात. तेव्हा ते खूपच पुढे गेलेले असतात. हे रोग प्रकट होताना व्यक्तिला मानसिक धक्का देतात.

दिवसेंदिवस प्राकृतिक रोगांचे प्रमाण वाढत आहे आणि यांचे मुख्य कारण म्हणजे आधुनिक जीवन, यांत्रिकीकरण, शहरीकरण, आहारविषयक चुकीचा दृष्टिकोन, मानसिक ताण इत्यादी. या सर्व प्राकृतिक रोगांमध्ये सध्या मधुमेहाचे प्रमाण वाढले आहे. मधुमेह होतो म्हणजे नेमके काय होते हे पाहू.

आहाराचे निरनिराळे घटक प्रथिने, पिष्टमय, चरबीयुक्त, क्षार, जीवनसत्त्वे, पाणी, माणूस अन्नद्वारे हे आहार घटक घेत असतो. पचनक्रियेमध्ये पिष्टमय पदार्थाचे पचन झाल्यानंतर त्याचे रूपांतर ग्लुकोजमध्ये होते व त्यापासून आपल्याला शक्ती मिळते. ग्लुकोजचे रक्तात शोषण झाले तरी इन्सूलिनच्या कमतरतेने शरीरात त्याचे ज्वलन योग्य रितीने होत नाही. त्यामुळे रक्तात ही साखर साठते व मूत्रातून ती स्त्रवते. ह्या अवस्थेलाच मधुमेह असे म्हणतात. काही वेळा मूत्रातून साखर बाहेर टाकली न जाता रक्तात साखरेचे प्रमाण वाढते किंवा काही वेळेला रक्तातील साखरेचे प्रमाण न वाढता मूत्रातून स्त्रवते यालाच मूत्रपिंडीची मधुमूत्रता असे म्हणतात.

मधुमेह हा अनुवंशिक रोग आहे. म्हणजेच आई आणि वडील दोघेही मधुमेही असतील तर शंभर टक्के सर्व मुले मधुमेही होतात. आई-वडिलांपैकी एक मधुमेही व दुसरा निरोगी असेल तर सर्व मुळे शंभर टक्के मधुमेही नसतील पण ती मधुमेहवाहक असतील. तसेच आई-वडिलांपैकी एक मधुमेही व दुसरा मधुमेहवाहक असेल तर, चार मुले असल्यास त्यातील दोन मधुमेही व दोन मधुमेहवाहक असतील. पतीपत्नी दोघेही मधुमेहवाहक असतील आणि त्यांना चार मुले असतील तर त्यातील एक निरोगी, एक मधुमेही आणि मधुमेहीवाहक असतील.

गरजेपेक्षा सतत खूप खाणाऱ्यांमध्ये ज्या व्यक्तीमध्ये लठ्ठपणाची प्रवृत्ती आहे अशी व्यक्ती, मानसिक ताण असणाऱ्या तसेच ज्यांना कामात विशेष शारिरिक कष्ट नाहीत अशा व्यक्तीमध्ये मधुमेहाचे प्रमाण जास्त आहे.

मधुमेह हा कोणालाही, कोणत्याही वयात होणे शक्य असते. आठ वर्षे वयाच्या-मुलांनाही मधुमेह झाला असल्याचे आढळून आले आहे. पण सर्वसामान्यपणे शेकडा ८० टक्के मधुमेही व्यक्ती ह्या वयाच्या पन्नासाच्या पुढच्या वयाच्या असतात. मधुमेहाचा नव्याने विकार जडण्याचे जास्तीत जास्त प्रमाण ६० ते ७० या वयात आढळते. म्हणूनच मधुमेह हा मध्यम आणि वयोवृद्धाचा विकार आहे असे मानतात.

ज्यावेळी मधुमेह झाला आहे असे प्रकट होते त्यावेळी साधारणपणे खालील लक्षणे दिसू लागतात.

१) अतिशय भूक लागणे.
२) खूप तहान लागणे.
३) तोंडास कोरड पडणे.
४) मूत्राचे प्रमाण वाढणे.
५) शारिरिक थकवा वाटणे.
६) दृष्टी मंद होणे.
७) अंग दुखणे.
८) जननेंद्रियांस खाज सुटणे.
९) बद्धकोष्ठता होणे.
१०) स्नायूची कमजोरी.
११) काहीही कारण नसताना वजन कमी होणे.

मधुमेही व्यक्तिना यातील काही किंवा बरीच लक्षणे एकदम दिसू लागतात आणि त्यावर उपचार न केल्यास मेंदू बधिर होतो आणि व्यक्ति बेशुद्ध होते. मधुमेही व्यक्तींनी सावधगिरी म्हणून सतत खिशात तसेच स्त्रीयांनी पर्स मध्ये 'मधुमेह-कार्ड' बाळगावे. त्यामध्ये स्वतःचे नांव, पत्ता, फोन व डॉक्टरांचे नांव-पत्ता लिहिलेला असावा. म्हणजेच व्यक्ती बेशुद्ध पडल्यानंतर त्वरित उपचारासाठी हॉस्पिटलमध्ये नेता येते.

मानसिक आणि शारिरिक ताण पडल्यास मधुमेहाला आमंत्रण दिल्यासारखेच आहे. मासिक पाळी बंद होणे, गर्भावस्था, मानसिक ताण व काळजीमुळे मधुमेह एकाकी होण्याचा संभव आहे. मधुमेहाचे निश्चित निदान मूत्रपरिक्षणावरून होऊ शकते. सामान्य माणसाच्या १०० सी.सी. (100 CC) रक्तात ८० ते १२० ग्रॅम (80 - 120 gm.) रक्तशर्करा असतात. सौम्य मधुमेह १२१ - १६१ मि.ग्रॅम (121 - 160 mg.) मध्यम गंभीर, स्वरूपाचा असल्यास काही न खाता रक्तशर्करा १६० - २०० मि.ग्रॅम. (160 - 200 mg.) व गंभीर स्वरूपाचा असल्यास काहीही न खाता २०१ मि.ग्रॅम (200 mg.) पेक्षा जास्त असते.

या विकारात आहारोपचाराला अत्यंत महत्त्व आहे. पुष्कळसे रोग केवळ आहाराने बरे होऊ शकतात. पण योग्य आहाराचा विचार न करता शेकडो औषधे घेतली जरी त्याचा उपयोग होणे कठीण. मधुमेही व्यक्तीवर तीन प्रकारांनी उपचार होऊ शकतात.

१) योग्य आहार
२) योग्य आहार आणि पोटात घ्यावयाची औषधे
३) योग्य आहार आणि इन्सूलिन

आहारामुळे मधुमेह बरा होऊ शकतो. म्हणूनच आहार योजना हा मधुमेहातील अतिशय महत्त्वाचा उपाय आहे. त्यामुळे हा रोग लवकर बरा होण्यास मदत होता. शरीराच्या गरजेप्रमाणे आवश्यक इतकाच आहार असावा. आहार आयोजन करताना सर्व पोषक घटक मिळतील याकडे लक्ष द्यावे. रोग्याच्या वजनावर ही नियंत्रण ठेवायला हवे. आवश्यकतेनुसार इन्सूलिनचा वापर करून रक्तशर्करेची पातळी स्वाभाविक ठेवण्याचा प्रयत्न करायला हवा. मधुमेह असलेल्या व्यक्तीला स्वतःची अवस्था समजणे आवश्यक आहे. स्वतःचा आहारासंबंधी माहिती असणे आवश्यक असते.

प्रत्येक मधुमेही व्यक्तीचा आहार हा त्याचे वजन, वय, लिंग, व्यवसाय, यानुसार बदलत असतो. समजा एक मध्यम काम करणारी व्यक्ति आहे व तिचे वजन ६४ किलो ग्रॅम आहे. तर अशा व्यक्तिला दर किलोग्रॅम वजनाला ३५ कॅलरी याप्रमाणे आहार द्यावा म्हणजेच.

मध्यम कष्ट करणारी व्यक्ती = ६४ x ३५ = २२४० कॅलरी असलेला आहार द्यावा.

प्रथिनांचे प्रमाण प्रत्येक किलोग्रॅम इष्ट वजनास

एक ग्रॅम असे आहे व एक ग्रॅम प्रथिनांपासून चार कॅलरीज मिळतात. त्या व्यक्तिचे इष्ट वजन ६४ किलोग्रॅम आहे. म्हणून प्रथिनांचे प्रमाण ६४ ग्रॅम आहे. या प्रथिनांपासून त्याला ६४ x ४ = २५६ कॅलरीज मिळतील.

मधुमेहाच्या विकारात पिष्टमय पदार्थांचे प्रमाण मर्यादित केलेले असते. साधारणपणे दिवसाला जरूर असणाऱ्या कॅलरीजपैंकी शेकडा ४० कॅलरीज पिष्टमय घटकापासून मिळाव्यात त्यासाठी दिवसाच्या कॅलरीज भागिले दहा म्हणजे जरूर तेवढे पिष्टमय प्रमाण. उदाहरणात दिवसाच्या एकूण कॅलरीजचे प्रमाण २२४० आहे. म्हणजे

पिष्टमय घटक - २२४० / १० = २२४ ग्रॅम

स्निग्ध पदार्थाचा उपयोग करताना संपृक्त स्निग्धाम्लाचा उपयोग मर्यादित प्रमाणात करावा यासाठी चरबीविरहीत मांस, मलईविरहीत दूध, लोणी व तूपाचा उपयोग टाळावा. वनस्पती तेलाचा उपयोग आहारात करावा. तसेच पालेभाज्याचाही भरपूर उपयोग करावा. एकूण दिवसाच्या कॅलरीजमधून प्रथिने आणि पिष्टमय यांच्या कॅलरीज वजा केल्या की राहिलेल्या कॅलरीज स्निग्ध घटकाच्या असतात. वरील उदाहरणांचा विचार करता, एकूण कॅलरीज २२४० आहे. प्रथिने कॅलरीज २५६ आहेत. एक ग्रॅम पिष्टमय पदार्थापासून ४ ग्रॅम कॅलरीज मिळतात. म्हणजे कॅलरीज २२४x ४ = ९७६.

स्निग्ध पदार्थाच्या एक ग्रॅमपासून ९ कॅलरीज मिळतात. स्निग्ध घटकापासूनच्या कॅलरीज = २२४० - (२५६-९७६) = १००४ म्हणनूच स्निग्ध घटकांचे प्रमाण = १००४ ÷ ९ = ११२ ग्रॅम.

यावरून आपणास दिसून येईल की, आपल्याला मधुमेही व्यक्तीच्या आहार घटकांचे प्रमाण खालीलप्रमाणे -

कॅलरीज - २२४० Kcal
प्रथिने - ६४ ग्रॅम
पिष्टमय - ९७६ ग्रॅम
स्निग्ध - ११२ ग्रॅम

निरोगी माणूस आणि मधुमेही यांच्या आहार घटकांत काय फरक असतो. हे कळणे जरूर आहे. निरोगी माणसाच्या बाबतीत कॅलरीजचे प्रमाण ठरलेले असते. पण या कॅलरीज तो पिष्टमय प्रथिने आणि स्निग्ध या घटकांपासून कशाही तऱ्हेने घेऊ शकतो. मधुमेही व्यक्तीबाबत मात्र वर सांगितल्याप्रमाणे हे सर्व घटक वरील नियमाप्रमाणे ठराविक प्रमाणातच घ्यावे लागतात. जर मधुमेही व्यक्तीने आहारावर योग्य नियंत्रण ठेवले तर ३०-४० प्रतिशत रोग्यांना इन्सूलिन देण्याची गरज पडणार नाही. मधुमेही व्यक्तीने संपूर्ण आयुष्यभर आहारावर नियंत्रण ठेवायला पाहिजे असे केल्यास मधुमेही व्यक्ती आनंदी व समाधानी जीवन जगू शकते.

●●●

स्त्री आत्मकथन

भाऊ तुझी बुद्धी कोती असून भटलोकांच्या शिकवणीने दुर्बल झाली आहे. तू शेळी, गाय यांना जवळ घेऊन कुरवाळतोस, नागपंचमीस विषारी नाग पकडून त्यास दूध पाजतोस. महार-मांग हे तुझ्यासम मानव असता त्यास अस्पृश्य समजतोस त्याचे कारण सांग? असा त्यास प्रश्न केला. भट लोक सोवळ्यात असता तुझा विटाळ मानतात. तुला महारच समजतात. माझे बोलणे ऐकून तो लज्जीत झाला व पुसू लागला. महारमांगाना तुम्ही कशासाठी शिकवता? या विषयी लोक तुम्हाला अपशब्ध देऊन त्रास देतात. हे मला ऐकवत नाही. मी त्यास इंग्रज लोक महार-मांगांसाठी काय-काय करतात हे सांगून विद्याहीनता ही पशुत्वाची खूण आहे. भट लोकांच्या श्रेष्ठत्वास आधारभूत विद्या हीच होय. तिचा महिमा मोठा आहे. जो कोणी तिला प्राप्त करून घेईल त्याची नीचता दूर पळून उच्चता त्याचा अंगीकार करील.

'यश आपलेच आहे' - सावित्रीबाई फुले

संग्राहिका - गीता तेऊरवाडे

डंकेल प्रस्ताव आहे तरी काय ?

कु. अर्चना रायनाडे व कु. कमल तोडकर प्रथम वर्ष कला

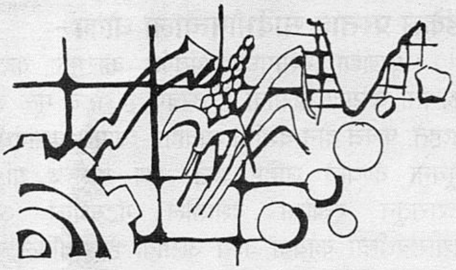

डंकेल प्रस्तावाची पार्श्वभूमी -

दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९४७ साली जागतिक व्यापार खुलेपणाने तसेच कोणत्याही अडथळ्या शिवाय व्हावा यासाठी कांही राष्ट्रांनी एकत्र येऊन विचार विनिमय सुरु केला. आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारासंबंधी एक करार करावा असे निश्चित केले. या करारात व्यापार कसा करावा? आयात-निर्यातीवर बंधने किती असावीत? ती बंधने कोणती असावीत यासंबंधी सर्व राष्ट्रांनी मिळून सूचना कराव्यात त्यामुळे एकमेकांच्या अडचणी समजून घेऊन सर्वांना सोयीस्कर असे धोरण ठरविणे शक्य होईल. अशा भूमिकेतून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ३० आक्टोबर १९४७ रोजी एक करार झाला. त्याचे नांव 'प्रशुल्क आणि व्यापार संबंधीचा सर्व साधारण करार'. [General Agreement on Tariffs and Trade = (GATT)]. अशा रीतीने गॅट [GATT) म्हणजे जगातील अनेक राष्ट्रांनी व्यापार करण्यासाठी एकत्र बसून तयार केलेला करार होय. 'गॅट' हा एक करार असला तरी आज ती एक हा करारासाठी एकत्र आलेल्या राष्ट्रांची संघटना बनली आहे. करार मोडणाऱ्यांना दंड करण्याचे ते एक व्यासपीठ बनले आहे. तरीदेखील त्याचा उल्लेख [GATT) असाच केला जातो. असा एखादा करार एकदा केल्यानंतर त्याच्यामध्ये वेळोवेळी परिस्थितीतील बदलानुसार फेर बदल करणे आवश्यक असते. म्हणून १९४७ नंतर वेळोवेळी बहुराष्ट्रीय व्यापारात सुधारणा करण्याकरिता, पूर्वी जे कांही ठरविले आहे ते बरोबर की चूक हे पाहण्यासाठी, या 'गॅट'द्वारे (म्हणजे गॅट करारासाठी एकत्र आलेल्या सर्व राष्ट्रांद्वारे) वाटाघाटींच्या सात फेऱ्या झाल्या आणि करार केले ते पुढीलप्रमाणे -

१) जिनिव्हा १९४७, २) ॲनेस्टी १९४९, ३) टॉर्क्वे १९५०-५१, ४) जिनिव्हा १९५५-५६, ५) जिनिव्हा (डिलॉन फेरी) १९५९-६२, ६) जिनिव्हा (केनेडी फेरी) १९६३-६७, ७) जिनिव्हा (टोकीयो फेरी) १९७८-७९.

या संघटनेत सुरुवातीस ६०-७० राष्ट्रे होती. त्यामध्ये वाढ होऊन सध्या त्यांची संख्या १०८ झाली आहे. भारत सुद्धा या 'गॅट' चा सभासद आहे. वरीलप्रमाणे झालेल्या वेगवेगळ्या करारातून अमेरिका, युरोपिय आर्थिक समाज, जपान या देशात प्रशुल्क (Tariff) कमी झाले तरी आयात-निर्यात, वाटापद्धती, शेतीचे क्षेत्र पेरण्यावर (शेती पीक न घेण्यावर) अमेरिका व युरोपिय राष्ट्रांनी बंधने आणली. त्यामुळे व्यापार कराराचा विपर्यास झाला आणि हा करार मोडणाऱ्या देशांना दंड करण्याचे अधिकार एका कलमानुसार अमेरिकेने स्वत:कडे घेतले.

या कराराला ४८ वर्षाचा अनुभव असा आहे की, जी राष्ट्र चांगल्या स्थितीत होती. श्रीमंत होती त्यांना लाभ मिळाला व जे कमकुवत होते त्यांचा तोटा झाला. हा करार मोडणाऱ्यांना दंड देण्याचा अधिकार अमेरिकेस मिळाला. या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी युद्ध धमक्या नाहीशा करण्यासाठी जपान आणि अमेरिका यांच्या प्रेरणेने सप्टेंबर १९८६ मध्ये पंटाडेल इस्टे. उरुग्वे येथे गॅटची आठवी फेरी सुरु झाली. या वाटाघाटी १९९० मध्ये पुऱ्या होऊन नवे करार १९९३ पासून अंमलात यावयाचे होते. या वाटाघाटीत कृषी, व्यापार, बौद्धिक मालमत्ता हक्क, वित्तिय आर्थिक सेवा या संबंधीची कलमे समाविष्ट झाली. यामध्ये मुख्यत: शेती व्यापार खुला करण्यासंबंधी तसेच प्रशुल्क कमी करण्याच्या प्रमाणासंबंधी अमेरिका आणि युरोपिय राष्ट्रे यांच्यात मतभेद झाले. त्यामुळे उरुग्वे फेरीतील वाटाघाटी १९९० पर्यंत पूर्ण होऊ शकल्या नाहीत. या वाटाघाटी १९९१ मध्ये पुन्हा सुरु केल्या व गॅटच्या महासंचालकांनी (Director General) या वाटाघाटी - च्या आधारावर व्यापारी कराराचा मसुदा तयार केला. त्या महासंचालकांचे नांव आहे ऑर्थर डंकेल. म्हणून या मसुद्यास डंकेल प्रस्ताव म्हणून ओळखले जात आहे. हा मसुदा डिसेंबर १९९१ मध्ये पूर्णांशाने स्विकारला किंवा पूर्णांशाने नाकारावा अशा स्वरूपात मांडला गेला.

डंकेल प्रस्ताव सार्वभौमत्वाला धोका –

एखाद्या देशामध्ये अंतर्गत कारभार करताना कोणता कायदा असावा हे ठरवणे हे गॅटचे मूळ उद्दिष्ट नव्हते. फक्त दोन देशांचा व्यवहार-व्यापार यासंबंधीच्या सूचना देण्याचे उद्दिष्ट होते. पण हळूहळू या गॅट करारातून एखाद्या देशातील गॅटमधील अग्रणी देशासंबंधीचा कायदा काय असावा हे सुचविले जाऊ लागले आणि 'गॅट' नुसार पेटंट कायदा करा, अंशदान (Subsidy) द्यायची की नाही, कोणाला द्यायची ते प्रस्तावानुसार ठरवा. अशा विविध मार्गांनी प्रत्येक देशाच्या अंतर्गत बाबीमध्ये हस्तक्षेपाची परिस्थिती निर्माण झाली. आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी म्हणून जी संस्था अस्तित्वात आली त्या संस्थेचा वापर करून देशांतर्गत व्यवहार काय असावा ? देशाचा कायदा काय असावा ? देशातील एखाद्या दुर्बल घटकाला मदत द्यावी की देऊ नये ? देशाने जगातील कंपन्यांना देशाबाहेरच्या कंपन्यांना, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना आपल्या देशामध्ये व्यवहार करण्यास कोणत्या सवलती द्याव्यात व देवू नयेत ते प्रस्तावातील अटीनुसार ठरवा असे सुचविण्यात आले. त्यामुळे डंकेल प्रस्ताव देशाच्या सार्वभौमत्वाला धक्का पोहोचविणारा प्रस्ताव आहे. या बरोबरच भारतीय अर्थव्यवस्थेतील जी विविध क्षेत्रे आहेत त्यावर सुद्धा या प्रस्तावाचा परिणाम होईल हे नाकारता येत नाही.

●●●

स्त्री आत्मकथन

'मी तुळस तुझ्या अंगणी' च्या वेळची गोष्ट. तेव्हाच्या कुठल्या तरी एका परिषदेच्या डेलिगेटसमोर करून दाखवण्यासाठी सरकारनं आमचा प्रोग्रॅम घेतला होता. मी, राजा गोसावी, महंमद हुसेन आणि आशा भोसले एवढे जण आम्ही त्या फडासारख्या कार्यक्रमावर खूप मेहनत घेत होतो. आशा भोसलेचा प्लेबॅक होता. आठ दिवस आम्ही जोराची प्रॅक्टिस केली. त्यामध्ये माझा अतिशय फास्ट डान्स होता. पाय एका जागी ठरायचा नाही. प्रॅक्टिसने दोन्ही पाय सुजून आले होते.

कार्यक्रम वल्लभभाई पटेल स्टेडियमवर होता. सारा स्टेडियम गच्च भरला होता. माझ्या अगोदर सितारा नाचून गेली होती. त्यामुळे ती माझी कसोटीच होती. मी एन्ट्री घेतली न् स्टेजवरची एक फळीच वाकली. पाय मुडपला आणि घुंगरू तुटलं. आता काय करावं कळेना, क्षणभर मी गोंधळले.

महंमद हा माणूस दिसायला अगदी सामान्य पण मनाचा दिलदार. ऐनवेळी संकटाच्या प्रसंगी तो धावून यायचा. याहीवेळी माझी अवस्था महंमदच्या लक्षात आली. तो सोंगाड्याचं काम करीत होता. लगेच प्रसंगावधानानं तो लगबगीनं पुढं झाला आणि खाली वाकून म्हणाला, ''अग्ग बाई! बाईचं घुंगरू तुटलं वाटतं!'' आणि लगेच त्यानं घुंगरू बांधून दिलं. लोकांना तो विनोदच वाटला. शेवटी मी त्या मुरगळलेल्या पायानेच नाचले. लोक खूष झाले. पण मी मात्र आत येताच खाली बसले. पुढे तीन महिने पाय प्लॅस्टरमध्ये होता. प्लॅस्टर मी दीड महिन्यातच सोडलं. पण तेव्हापासून नाचही सुटला. त्या पायामुळे आता मला मात्र डान्स करता येत नाही.

सांगत्ये ऐका – हंसा वाडकर

संग्राहिका – गीता तेऊरवाडे

हास्याचा गिरसप्पा : पु. ल. !

कु. मनिषा जाधव द्वितीय वर्ष कला

महाराष्ट्राचे वर्णन करताना गोविंदाग्रजांनी 'राकट देशा कणखर देशा, दगडांच्या देशा। बकुळ फुलांच्या प्राजक्ताच्या दळदारी देशा!' असे एकतर कठोर, कणखर, राकट अशा शब्दात वर्णन केले किंवा प्राजक्ताचे कोमलत्व प्रत्ययास आणून दिले पण त्यानी महाराष्ट्राच हसरा, खेळकर, विनोदी स्वभाव लक्षात घेवून त्यावर एखादी ओळ नोंदविली नसल्याने वास्तविक त्यांचे महाराष्ट्र वर्णन काहीसे अपुरेच राहिले. महाराष्ट्राच्या मनोभूमिकेचे हे वैशिष्ट्य हेरून श्री.कृ.कोल्हट्कर, चिं.वि.जोशी पासून कोल्हापुरास भरलेल्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष रमेश मंत्री पर्यंत अनेक ख्यातकीर्त विनोदकारानी आपली सेवा हास्यदेवाच्या दरबारी रूजू केली व साहित्य समृद्धीला हातभार लावला. त्या सर्व विनोदी साहित्यकारांचे मुकुटमणी आहेत पु.ल.देशपांडे. बाकीचे विनोदी लेखक हास्यरसाचे ओढे, नाले, नद्या असतील पण पु.ल. आहेत हास्याचा धबधबा! तोही गोकाकचा नव्हे तर शरावतीवरचा, ९०० फूटांवरून कोसळणारा, प्रचंड धबधबा. भारतात एवढा मोठा धबधबाही नाही आणि एवढा अष्टपैलू विनोदवीरही कुणी नाही.

पु.लं. चे 'बटाट्याची चाळ' हे पुस्तक विनोदाची ज्ञानेश्वरीच म्हटले पाहिजे इतके गाजले. त्याआधी किंवा नंतर त्यानी विनोदी पुस्तके बरीच लिहिली पण 'बटाट्याची चाळ' इतकी ती अप्रतिम वाटत नाहीत. ह्याचे एक कारण म्हणजे पु.ल.नी 'बटाट्याची चाळ' चे रंगमंचावर सादर केलेले एकपात्री प्रयोग. सतत तीन तास प्रेक्षक - श्रोत्यांना ते आपल्या अभिनयाच्या अनेक युक्त्या-प्रयुक्त्या व क्लुप्त्या योजून हसून हसून अक्षरश: बेजार व्हायला लावायचे किंवा लोळायला लावायचे पण स्वत: बेजार व्हायचे नाहीत असा असाधारण विनोदवीर शोधून सापडणार नाही.

पु.लं. देशपांडे हे एका बहुरंगी, विविध कलागुण विकसित व्यक्तित्वाचे नाव आहे. त्यांच्या 'गुळाचा गणपती' बोलपटाने मराठी चित्रपटाचा इतिहासात एक विलक्षण, अपूर्व अध्याय लिहिला. 'सब कुछ पु.ल.' अशी त्या चित्रपटाची ओळख करून द्यावी लागेल. कथा-पटकथा पासून अभिनेता, दिग्दर्शकाचे नव्हे तर संगीतकार म्हणूनही 'पुल' काय आहेत ते दिसून अवघेजन केवळ विस्मित व्हावेत असा प्रकार 'न भूतो न भविष्यति' घडला.

आज पु.लं. चे बरेच साहित्य ध्वनिमुद्रित (कॅसेट) च्या स्वरूपात मिळते. त्याच्या व्यक्ती आणि वल्ली सारख्या कॅसेटस्‌ना भरपूर मागणी आहे. व्यक्ती आणि वल्लीमधल्या अनेक रूपरेखा तशा महाराष्ट्रात ख्यातीप्राप्त झालेल्या आहेतच, त्यांचा नारायण आपणाला कोठेही भेटावा इतका बहुपरिचित आहे. त्यांचा परोपकारी गंपूही फारसा दुर्मिळ नाही. त्यांचा रत्नांग्रीचा अंतू बर्वा आपणाला आजही कोकणात भेटण्यास आणि वाचिक फिरकी गोलंदाजीने अडचणीत आणण्यास हरकत नाही.

पु.लं. नी जगप्रवास केला ही एक महाराष्ट्रीय साहित्यप्रेमीच्या दृष्टीने उपकारक घटना होय. 'अपूर्वाई' हे पाश्चिमात्य राष्ट्रांमधील प्रवास वर्णनाचे पुस्तक वाचून वाचकांचे तुलनात्मक ज्ञान वृद्धिंगत व्हायला हरकत नाही. त्यातूनही पु.लं. हे भारतीय संस्कृती व भारत देश यांच्यावरील आपल्या निष्ठांना धक्का न लावता पाश्चिमात्य संस्कृतीचे गुणदोष दिग्दर्शन एखाद्या कुशल शस्त्रक्रियातज्ञ डॉक्टरसारखे करताना पाहून त्यांच्याविषयी आदर वाटू लागतो. आपल्याकडील पोलिस आणि तिकडचा पोलिस यांची तुलना पु.लं. नी कशी केली पहा,

'लंडनमधला बॉबी हा अलौकिक पुरुष आहे. आपल्याकडे अपघात, चोरी, मारामारी अशा प्रसंगाला पोलिस कधीही स्वत:च्या उपस्थितीने अधिक शोभा आणीत नाहीत आणि माणसाचा मुडदा पडला' की दोन तासांनी जिवंत गर्दीला दंडुके हाणीत पोलिसपार्टी येते. लंडनमध्ये तर मी ऐकले की चोरीच्या ठिकाणी चोराच्या आधी पोलिस उभा असतो! चोराला चांगली चोरी करू

देतो; आणि मग पकडतो. चोर कोर्टात वेळेवर हजर राहतो. जी शिक्षा असेल ती मुकाट्याने भोगतो. तुरुंगात टेलिव्हिजन, रेडिओ वगैरे असल्यामुळे त्याचा वेळ बरा जातो. फक्त रविवारी पाद्री येऊन प्रवचन देतात तेवढा वेळ त्रासात जातो म्हणतात',

यासारख्या तुलना आपले सामान्यज्ञान वाढविणाऱ्या असतात. पु.लं.नी परदेशातले नेमके काय महत्त्वाचे ते लिहून आदर्श प्रवास वर्णनाचा एक वस्तुपाठच इतर नवोदित लेखकांपुढे ठेवला आहे. प्रवास वर्णन असावे तर अपूर्वाई किंवा पूर्वरंगसारखे, त्यात मधे मधे कोपरखळ्याही असतात. उदाहरणार्थ,

'लंडनला दुधाच्या बाटल्या कोणीही चोरीत नाहीत, नाक्यावर वर्तमानपत्रे असतात. पण विकणारा पबमध्ये लगार पीत असतो. गिऱ्हाइके पेटीत पैसे टाकतात, नेमके सुटे पैसे उचलतात आणि जातात. इंग्रजांचा प्रामाणिकपणा अवर्णनीय आहे. मधून मधून पोलिसांना काम मिळावे म्हणून खून, बँकेचे दरोडे वगैरे दुष्काळी कामे काढण्यात येतात.'

फ्रान्सचा अदब आणि इंग्रजांचा तुसडा स्वभाव यावर 'पु.लं'नी किती तरी लिहिले. इंग्रज तसा शिष्ट. फ्रेंच माणूस मात्र दिलदार असतो म्हणून तर पु.लं.ना तो फार आवडला. आपल्या पॅरिस भेटीवर त्यानी लिहिले.

'हे फ्रेंच लोक प्रत्येक गोष्ट अशी काही चवीने पाहतात की, त्यांच्या डोळ्यांचा हेवा वाटतो. हे शहर आणि त्यातले रहिवासी म्हणजेच एक कोडे आहे. इथे जीवनातल्या प्रत्येक व्यवहाराला कलेचा स्पर्श झालेला आहे. इथे पाककलेने अनेक रूपे धारण केली आहेत. मात्र हॉटेल लहान असो किंवा मोठे असो, ह्या हॉटेलमध्ये एखादा वेटर आपल्या पुढ्यात खाण्याचा पदार्थ आणून ठेवतो तो देखील अशा थाटात की, बशीतून जणू काय जडावाचे दागिनेच आणले आहेत.'

'पुलं' नी बंगाल, बंगाली आणि रवींद्रनाथ टागोर यांच्यावर जिवापाड प्रेम केले. 'जे भव्यदिव्य ते पुलंना आकर्षित करते. भारतात आज शांतिनिकेतन किंवा स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या गुरुकुलाला काय महत्त्व असेल ते असो पण गुरुवर्य टागोरांनी जी शिक्षण पद्धती प्रवर्तित केली ती शिक्षणाचा अजरामर इतिहास बनून राहिली. गुरुदेव टागोरांच्या प्रभावाविषयी आदरपूर्वक लिहिताना पुल म्हणतात,

'परक्यांच्या राजवटीत गुरुदेवांनी हे कार्य उभे केले. अनेक निष्ठावंत सहकारी जोडले. शिवाजी महाराजांनी रांगड्या मावळ्यांमधून महान योद्धे उभे केले, तसे टागोरांनी आपल्या जमीनदारीत साधी कारकुनी करणाऱ्या सेवकांमधून जगदानंदबाबूसारखे तपोधन गुरु तयार केले. गांधी आणि टागोर ह्यांनी आपल्या कार्यासाठी केवळ हिंदुस्थानातूनच नव्हे तर साऱ्या जगातून जी माणसे जोडली, ते पाहिल्यावर थक्क व्हायला होते. गुरुदेवांच्या शिक्षणकार्यात आलेल्या ह्या साध्यासुध्या शिक्षकांनी बंगाली भाषेला अमोल ग्रंथाची लेणी चढवली आहेत. लहान मुलांसाठी ज्ञानविज्ञानाचे, मनोरंजक कहाण्यांचे थोरामोठ्यांच्या चरित्रांचे, भारतीयांच्या वीरकथांचे, नाटकांचे, गाण्यांचे, निबंधाचे ग्रंथभांडार स्वत: गुरुदेवानी तर लिहिलेच पण त्यांच्या प्रेरणेने ह्या जोडीच्या शिक्षकानीही आज बंगालीत ज्याना 'क्लासिक्स' म्हणता येईल अशी असंख्य पुस्तके लिहिली आहेत. 'माझ्या छात्र-छात्रींचे कल्याण' हा एवढा एकच ध्यास ध्यास घेऊन ही माणसे आयुष्याची चाळीस चाळीस पन्नास पन्नास वर्षे आश्रमात कार्य करीत राहिली.'

पुलंनी असा 'जे जे उन्नत उदार' त्याचाही ध्यास कलाप्रेम आणि हास्यरसाच्या भक्तीबरोबरच जोपासला. पुलं हे एका मोठ्या सेवा-मिशनचे नाव आहे, ह्या 'विदूषकांने (?) कर्णाचा अवतार धारण करून किती संस्थांना त्यांच्या गरजेच्या वेळी मदतीचा हात दिला हे सांगणे फारच कठीण आहे. छ. शाहूंच्या जीवन व कार्य याविषयी अत्यंत आदर बाळगणाऱ्या पुलंनी त्यांच्याप्रमाणेच शिक्षणसंस्थांना जन्मभर देतच आले आहेत. त्यानी दिलेल्या रकमेचा अंक लाखोंच्या घरात जाईल. स्वत: करोडपती नसलेल्या महापुरुषाने कोटी रुपयांपर्यंतची मदत जर केली असेल तर हा महाराष्ट्रभूमीने जन्मास घातलेला असा 'एकमेव पुरुषोत्तम' असेल असे म्हटले पाहिजे.

आपल्या पुस्तकांचे कायमचे हक्क त्यानी पुण्याच्या 'अनाथ विद्यार्थी गृहा'ला देऊन आपल्या जन्माचे सार्थक केले आहेच शिवाय धनवंतांना एक कायमचे उदाहरण दिले आहे.

ह्या महाराष्ट्रपुत्राला आमचे अभिवादन!

●●●

'हुंडा' ज्वलंत समस्या

कु. सुप्रिया टक्कळकी बारावी वाणिज्य

मुलगी आपल्या पतीच्या घरी माप सांडून 'गृहलक्ष्मी' म्हणून जाते. आणि इकडे तिच्या पित्याला अन्नालाही महाग होऊन आपल्या पत्नीला म्हणजेच वधुमातेला लंकेच्या पार्वतीच्या स्वरूपात पहावे लागते. मुलीच्या वियोगाच्या दुःखावर ताण करते. संपत्तीच्या वियोगाचे दुःख काळजाचा तुकडारूपी मुलगी सासरी निघून जाते व इकडे देणेकरी काळजाचे तुकडे करणारी भाषा वापरून वधुपित्याला जीवन जगणे असह्य करून टाकतात. एकावेळी एकच जीव जातो हे जगाला माहीत आहे. पण एकावेळी दोन दोन जीव जातात हे मुलीच्या लग्नानंतर मुलीच्या बापाच्या संदर्भात खरे असल्याचे जगाला दिसू लागते. मुलीची पाठवणूक करताना आईवडील अश्रू ढाळतात. तेव्हा आईचे अश्रुपात मुलीसाठी तर कदाचित् वडिलांचे अश्रुकर्जबाजारी झाल्यामुळे असतील.

अशा तऱ्हेने हा देण्याघेण्याचा व्यवहार कायद्याच्या बंधनात न अडकता कागदोपत्री नोंद न ठेवता, वरदक्षिणेच्या गोंडस नावाखाली कन्यादानाला उबदार शालीतून मनातल्या मनात सहीसलामत पार पाडला जातो. आणि यातूनच जन्म घेतो हुंडा नावाचा काळसर्प आणि याच काळसर्पाच्या विषाने मुलीचा बाप कर्जाच्या ओझ्याखाली दबून दबून मरून जातो. असा हा हुंडा म्हणजे मुलीच्या व मुलीच्या बापाच्या जीवावर बेतलेला धोंडा त्यांच्या जीवावरची टांगती तलवार.

हुंडा, हुं आणि डा किती साधा सरळ तितकाच सोपा शब्द. पण त्या शब्दाकडे पाहिले की डोळ्यासमोर ब्रम्हांड दिसू लागते. डोळ्यासमोर दिसतात असंख्य तरुणींची होरपळलेल्या अवस्थेतील शवे. आणि त्याभोवती पेटलेले ते महाकुंड. मन कसे सुन्न होऊन जाते आणि मन विचार करू लागत 'हुंडा' या दोन अक्षरात अजून किती निष्पाप मुलीचे जीव अडकलेत कोणास ठाऊक ? हुंडा हा आपल्या भारतीय समाजाला लागलेला एक कर्करोग आहे. आज आपण विज्ञानाने सर्व रोगांचे निर्मूलन करू शकतो. पण या एकविसाव्या शतकाचा वेध घेणाऱ्या विज्ञानाला आजही ह्या हुंड्यासारख्या रोगावर औषध मिळत नाही. पण विज्ञानाला जाऊ दे, आपल्या माणुसकीला तर ते औषध मिळायला हवे होते. पण या स्वार्थी, भ्रष्टाचारी समाजाला ह्या हुंड्यासारख्या रोगावर सहज उपाय शक्य होत असतानाही हा समाज तो उपाय करत नाही. कारण या समाजाला सवय लागली दुसऱ्याच्या कष्टाच्या कमाईवर आयती चैन करायची! म्हणूनच हा समाज हुंड्याला विरोध करीत नाही. उलट या समाजात स्वतःला सुशिक्षित समजणारे डॉक्टर, इंजिनियर, वकील, मॅनेजर, प्रोफेसर्स ज्यावेळी लग्नाला उभे राहतात. त्यावेळी स्वतःची एक लाख, दोन लाख, तीन लाख अशा किमती लावून बसलेले आहेत.

आज १९९४ साल नुकतेच सुरु झालेले आहे. आणखी साडेसहा वर्षांनी आपण एकविसाव्या शतकात पदार्पण करू. आजपर्यंत मानवाने चंद्रावर पाऊल ठेवले आहे. या साडेसहा वर्षात कदाचित तो मंगळावरही जाऊ शकेल. पण मला वाटत या सात वर्षातही भारतीय संस्कृतीला व समाजाला स्त्रीजातीला कमी लेखण्याचा लागलेला मंगळ काही सुटू शकणार नाही. खरच किती दुर्दैवाची गोष्ट आहे ही. मी एक स्त्री असून हुंडा नावाचे भले मोठे प्रश्नचिन्ह माझ्यासमोर उभे आहे. ते अपेक्षेने माझ्याकडे पहात आहे. मला वाकुल्या दाखवित आहे. पण मलाच काय अनेक थोरामोठ्यांनाही या प्रश्नाचे उत्तर गवसलेले नाही. म्हणूनच आज हुंडा हा निबंध स्पर्धा व वक्तृत्व स्पर्धा यातून हाताळण्यासारखा विषय बनला आहे. आणि ओघानेच यावरील उपाय ही आजच्या काळाची गरज बनली आहे.

एकेकाळी भारतासारख्या विशाल देशावर एक स्त्री सोळा वर्षे पुरुषालाही लाजवेल असा राज्यकारभार करू शकते. पी.टी.उषासारखी एक स्त्री भारताला ॲथलेटिक्समध्ये मानाचे स्थान मिळवून देते. राणी लक्ष्मीबाईसारखी एक स्त्री इंग्रजांसारख्या बलाढ्य साम्राज्यशाहीला हादरून सोडते. तर त्याच भारतातील

दुसरी स्त्री, मंजुश्री सारडासारखी एक निष्पाप तरूणी या हुंड्याच्या ब्रम्हराक्षसाला बळी पडते. 'खरच, किती विरोधी दृश्ये आहेत ही ! या दृश्यांचा विचार करू लागले तर अंगावर भितीने रोमांच उभा राहतो. मन बंड करून उठते. वाटते धिक्कार करावा या समाजाचा आणि या समाजात हुंडा घेणाऱ्या नामर्द तरूणांचा, लाचार भिकाऱ्यांचा !

आज आपल्या देशात जनावरांची ज्याप्रमाणे खरेदी-विक्री होते त्याप्रमाणे जावई लोकांची खरेदी-विक्री होते. आश्चर्य वाटेल तुम्हाला पण ही सत्यस्थिती. विवाह म्हणजे दोन जीवांचे मीलन, जीवनातील एक आनंदाचा सोहळा. पण आज तोच विवाह एक ज्वलंत समस्या बनली आहे. कारण त्यामध्ये 'हुंडा' या नावाचा उपद्रवी किडा वळवळतो आहे ना ? हा हुंडा नामर्दपणावर आपल्या शिक्षणावर, नोकरीवर, व्यक्तिमत्त्वावर व इस्टेटीवर ठरवितो. म्हणजेच तो बाजार भरवून स्वतःची विक्री करून घेतो. मग अशा विक्रीसाठी निघालेल्या जावयासारख्या जनावराला मुलीचा बाप स्वतः कर्जबाजारी होऊन विकत घेतो. मग अशा विकत घेतलेल्या (पैशावर किंवा सोन्यावर) नवऱ्याबरोबर ती मुलगी सासरी निघून जाते. मग तो नवरा बायकोला प्रेमाने एकदा सोडून सतरादा म्हणतो. 'अग, तू म्हणजे माझ्या जीवनातील लाखमोलाचे रत्न !' अरे, बायकोला तू एवढे मोठे स्थान देतोस ते वर वर ! खरेतर, तुझ्या जीवनात लाखमोलाचे स्थान तू त्या हुंड्याला प्रथम दिले आहेस ! पैशाच्या, सोन्याच्या स्वार्थासाठी तू स्वतःचा बाजार भरवायला सुद्धा पाठीमागे राहिला नाहीस. का ? तुझ्या बाहुतले बळ गेले होते ? नामर्दा, सासऱ्याला कर्जबाजारी करून त्याचा फुकटचा पैसा खायचा तुला काय अधिकार होता ? तू मनात आणशील तर वर्ष सहा महिन्यात हुंड्याची रक्कम स्वकर्तृत्वावर मिळवू शकशील. मग एवढा स्वार्थीपणा दाखवून कायमचा स्वार्थी हा शब्द का बरे माथी लावून घेतलास ? तू आता कितीही निस्वार्थी वागलास तर एकदा का चोराला चोर हे नाव पडलेले बदलते का कधी ? म्हणूनच प्रथम विचार कर हुंडा मागायचा की नाही. तूच ठरव.''

मुलीनो, अशा हुंडा मागणाऱ्या मुलांची खोड मोडयचीच. म्हणजे त्याचे असे आहे. ती लग्न झाल्यानंतर तुमच्यावर नवरा या नात्याने अधिकार गाजवेल तेव्हा त्याला ठासून सांगा. माझ्या बाबांनी तुम्हाला रोख पैसे देऊन माझ्यासाठी विकत घेतलय तेव्हा मी तुमची मालक. विकत घेतलेल्या जनावराने मालकावर अधिकार गाजवायचा नसतो तर मालकाने विकत घेतलेल्या जनावरं ! याप्रमाणे यापुढे या घरात मी सांगेल तसे वागायचे. नाहीतर, माझ्या बापाचा हुंडा परत करायचा. अशा या नामर्द लाचारी वरपुरुषाबद्दल कठोर भूमिका घेतल्याशिवाय ही हुंडापद्धत बंदच होणार नाही. जर वर स्वाभिमानी असेल तर त्याला स्वतःची जनावराबरोबर केलेली तुलना रूचणार नाही व तो पैशासाठी स्वतःला जनावरही म्हणवून घेणार नाही. जर वर लाचारी असेल तर त्याला जनावराबरोबर किंवा इतर कशाबरोबरही केलेली तुलना पैशापुढे व्यर्थ ठरेल. कारण तो शेवटी नामर्द. पैशाचा लोभी मग त्या ''निर्लज्जं सदा सुखी'' वर काय तो परिणाम होणार ?

आईवडील आपल्या मुलीला लहानाचे मोठे करतात. तिला फुलासारखे जपतात आणि शेवटी आपल्या पोटच्या गोळ्याला न विचार करता एखाद्याच्या पदरात टाकतात. आपल्याच हाडामासांची जीवंत मुलगी देऊनसुद्धा तिच्या बरोबर निर्जीव वरदक्षिणेची पाठवणूक करतात. यापाठीमागे त्यांच्या भावना असतात. आपल्या मुलीला सुख मिळावे समाधान मिळावे. पण त्या बिचाऱ्यांना काय आपण ज्याच्या गळ्यात मुलीला बांधली आहोत तो एक माणूस नसून नरपशु आहे. त्यामुळेच तो इतक्या स्वार्थी भावनेने मुलीच्या हुंड्यासाठी छळ करीत असतो. आणि ज्यावेळी मुलीचा हुंड्यासाठी बळी घेतला जातो. त्यावेळी हे आईवडील इतके असह्य झालेले असतात की, ते न्यायालयाचे दरवाजेही ठोठवू शकत नाहीत. आणि जर का एखाद्या बळी गेलेल्या मुलीच्या आईवडिलांनी न्यायालयात जाऊन न्याय मागितलाच तर आमचेही कायदेपंडित या हुंडा घेणाऱ्या नराधमांना सोडविण्यास रिकामेच असतात. आणि या खुनाला सरळ सरळ हा खून नसून ही एक आत्महत्या आहे ह्या गोंडस नावाखाली हे प्रकरण दडपले जाते आणि खुन्याची निर्दोष मुक्तता केली जाते.

आज आपण समाजाचे निरिक्षण केले तर प्रत्येक विवाह हा हुंड्याच्या आधीन झालेला आहे. आणि हा हुंडा का घेतला जातो ? असा जर कुणी प्रश्न या नवरदेवांना केला तर हे लोक म्हणतात आम्ही तिला पुढे जन्मभर पोसणार असतो. म्हणून हुंडा घेतो. पण मी म्हणते, तुम्ही त्या मुलीला लग्न करून आणता तेव्हा रिकामे बसवून का ठेवता ? उलट ती तुमच्या मुलांना

जन्म देते. त्यांचे पालन पोषण करते. तुमच्या वृद्ध आईवडिलांची देखभाल, सेवा करते. तुम्हा सर्वांना काय हवे नको ते बघते. हे सर्व ती निष्ठेने पार पाडत असते. तरीसुद्धा तुम्ही म्हणता आम्ही तिला पोसतो. उलट एक फुकटची नोकरानी म्हणून तुम्ही तिचा पुरेपूर फायदा घेत असता. शिवाय तिच्या पाठीमागे सारखे तगादे लावता. तुझ्या बापाकडून स्कुटर आण, टी.व्ही. आण, फ्रीज आण कॉटगादी आण, आणि तुमच्या या मागण्यांची जर पूर्तता झाली नाही तर तुम्ही सरळ सरळ तिला जिवानिशी मारून टाकता. तुम्ही किती क्रुर असता बघा! बायकोच्या जीवापेक्षा तुम्हाला चैनीच्या वस्तु अतिशय मोलाच्या असतात. मग असतील मोलाच्या तर झिजवा ना तुमच्या बाहुतले बळ! स्वत:ला मर्द समजता मग दाखवा ना तुमच्या मर्दगिरीची झलक! व पुरे करा तुमचे मनोरे! उगीच कशाला सासऱ्याकडे भिकाऱ्यासारखे नामर्दासारखे मागत बसता? आणि लक्षात ठेवा, माणसाला स्वकष्टाने मिळविलेलीच कमाई जास्त व खरी मनशांती देते म्हणूनच सांगते हुंडा न घेता लग्न करा व या स्वार्थावर विजय मिळवून सुखाचा समाधानाचा संसार करा. तेव्हाच तुमचा संसार खऱ्या अर्थाने फुलेल आणि फळेल.

माझी एक श्रीमंत वरपुरुषांना विनंती आहे, ती म्हणजे तुम्ही तुमच्या सासऱ्याला परवडतोच म्हणून हुंडा मागता. पण तुमचे बघून तुमचे इतर वरबंधूही हुंडा मागतात. कारण त्यांना वाटते त्याला एवढे मिळालय तर आपल्याला का नको? पण त्याचा सासरा गरीब असतो. त्यामुळे तो आपल्या जावयाच्या मागण्या पुऱ्या करू शकत नाही. तेव्हा हे तुमचे वरबंधू त्या मुलीला रॉकेल ओतून पेटवून देऊन, जीवंतपणे यमसदनास पाठवितात. तेव्हा त्या गरीब निष्पाप मुलीला जीवनाची या हुंड्याच्या अग्नीत आहुती द्यावयाला केवळ तिचा नवरा मुलीला नसून तुम्हीही असता. कारण तुम्हीच तिच्या नवऱ्याला आमिष दाखविलेले असते या वरदक्षिणेचे! तुमचे श्रीमंत सासरे कर्जबाजारी का होऊन तुमच्या मागण्यांची पूर्तता करून आपल्या मुलीला सुरक्षित ठेवू शकतात? पण ज्या मुलीचा बाप केवळ एक गरीब म्हणून त्या बापाला स्वत:च्या डोळ्यादेखत आपल्या निष्पाप मुलीचा अंत पहावा लागतो. अरे श्रीमंत वरपुरुषांनो, कुठतरी या स्वार्थी समाजात थोडातरी तुमच्यात माणुसकीचा अंश असेल तर या बळी जाणाऱ्या तुमच्या अभागी भगिनी समजून तुमचा हुंडा न घेण्याचा निर्णय या बहिणीच्या राखीच्या ओवाळणीत ओवाळणी म्हणून टाका व खरे स्वाभिमानाचे ताठ जीवन जगा.

आतापर्यंतचे माझे लिखाण वाचून सुज्ञ वाचकांच्या मनामध्ये एक प्रश्नचिन्ह उमटले असेल केवळ पुरुषच हुंडाबळीसाठी, जाचासाठी कारणीभूत आहेत का? तर नाही. मीही जाणते ''स्त्री हीच स्त्रीच्या नाशाला कारणीभूत ठरत असते.'' आपण ऐकतो सासू सुनेचे पटत नाही. सासुने सुनेला जाळले. नंणदेने भावजयीला घराबाहेर काढले. या बातम्या कशाची साक्ष देतात तर याचीच. पण मी म्हणते, ज्यावेळी तुमच्या घरामध्ये या नवविवाहितेचा हुंड्यासाठी तुमच्या आईकडून, बहिणीकडून, वहिनीकडून छळ सुरु होतो. तेव्हा तुम्ही आपण एक पुरुष आहोत हे सोयीस्कररित्या विसरता व गप्प बसून अशा विघातक प्रकारांना एक प्रकारे चालना देता. म्हणूनच अशा प्रकारांना प्रोत्साहन मिळते व हे प्रकार सर्रास उद्भवतात. तेव्हा आपण एक पुरुष, मर्द हे लक्षात घेऊन गप्प न बसता आपल्या आईबहिणींची मते या हुंड्याविरोधी बनविली पाहिजेत. व या हुंड्याच्या अग्नीत रसातळाला जाऊ पहाणारा आपला सुखाचा संसार वाचविला पाहिजे. हीच तुमच्या मर्दगिरीची अभिमानास्पद जबाबदारी आहे.

शेवटी मला एवढच लिहावेसे वाटत माणुसकीच्या, प्रेमाच्या बंधनांना तिलांजली दिलेला हा पाशवी, रूक्ष व्यवहार केव्हा अंत पावतो याच्या पायात नाहक मुलीचे बळी पडतात. खर पाहिले तर याचा अंत आपल्याच हातात आहे. आज प्रत्येक मुलाने मी लग्न करून स्वत:ला विकून घेणार नाही. फक्त मुलीचाच स्विकार करेन. तेव्हा कुठलीही नवविवाहिता या वरदक्षिणेसाठी बळी पडली जाणार नाही. त्याचप्रमाणे प्रत्येक मुलीने मी हुंडा घेणाऱ्या स्वार्थी मुलाबरोबर लग्न करणार नाही असे जर धीर धरून ठरविले तर अगतिकतेने का या मुलांना हुंड्याविना लग्न करावे लागेल. आणि तेव्हाच 'हुंडा' हा शब्द इतिहास जमा होईल. तेव्हाच स्त्री जातीला लागलेला मंगळ खऱ्या अर्थाने सुटू शकेल. आणि त्याचवेळी महात्मा जोतिबा फुले व सावित्रीबाईनी केलेल्या स्त्री शिक्षणाची सार्थकता होईल व तेव्हाच माणुसकीच्या, नित्तीमत्तेच्या बंधनांना तिलांजली दिलेल्या या भारतीय समाजात स्त्रीला बिनधास्तपणे वावरता येईल.

•••

विश्वमाऊली - मदर तेरेसा

कु. विजयमाला पाटील प्रथम वर्ष कला

मदरचे पूर्ण नाव (AGNES GONXHA BOJAXHIO) असून तिचा जन्म दि. २७-८-१९१० रोजी 'स्कॉपये' (SKOPIE) युगोस्लाव्हिया देशात झाला. निकोलस-रोझा दांपत्याची लाझरस, अगास्था आणि ॲग्नेस अशी तीन मुले. मोजक्या कॅथॉलिक कुटुंबापैकी हे कुटुंब अत्यंत धार्मिक प्रवृत्तीचे होते. या भावंडापैकी ॲग्नेस चर्चमध्ये प्रार्थना म्हणण्यासाठी जायची. तिला गोड गळा लाभलेला होता. लौकरच ॲग्नेस चर्चच्या प्रार्थनाची संगीत दिग्दर्शिका झाली. ॲग्नेसची आई अत्यंत काटकसरी अन् व्यवहारी होती. मात्र तिला गोरगरिबांविषयी कणव होती. रस्त्यात एक वृद्धा विकलांग अवस्थेत दिसताच तिला घरी आणून तिची देखभाल करी. फावल्या वेळात ॲग्नेसची आई ॲग्नेसला घेऊन अनाथाश्रमाला भेट देऊन मदत करी. सेवेचे बाळकडू ॲग्नेसला तिच्या आईकडून मिळाले.

ॲग्नेस ९ वर्षाची असतानाच तिच्या वडिलांची जीवनज्योत मालवली. त्यामुळे घरावर अरिष्ट कोसळले. मात्र ॲग्नेसची आई खचून न जाता आल्या प्रसंगाला तिने धैर्याने तोंड दिले व आपल्या मुलांची शिक्षणे व्यवस्थित चालू ठेवली, ॲग्नेसला शालेय शिक्षणाबरोबर चर्चमधल्या सार्वजनिक कार्याबद्दल जबर आकर्षण होते. बंगालमध्ये काही परिचारिका हव्या असल्याची जाहिरात चर्चच्या सूचना फलकावर झळकली. ॲग्नेस आता १८ वर्षाची झाली होती. ॲग्नेसने परिचारिका म्हणून कायमची भारतात जाणार असे आईला सांगून टाकले! थोडावेळ विचार करुन ॲग्नेसच्या आईने तिला भारतात जाण्याची परवानगी दिली. २५ सप्टेंबर १९२८ रोजी ॲग्नेसने कूच करण्यासाठी प्रस्थान ठेवले. ॲग्नेसचा अंतिम निरोप घेताना आई म्हणाली

''तू माझ्यापोटी जन्मली असलीस तरी, या क्षणापासून सर्वस्वी येशूची झालीस. यापुढे येशू तुझी माता-पिता सखा आणि पाठीराखा अखेरपर्यंत त्याचीच तुला साथसंगत लाभणार आहे. त्याचा आदेश, उपदेश तू शिरसावंद्य मान आणि त्याने दिलेल्या मार्गापासून ढळू नकोस.''

ॲग्नेस आपल्या देशातून निघाली ती प्रथम पॅरिसला आली. इंग्लिश भाषा अवगत झाल्यावर तिने फ्रान्सचा किनारा सोडून बोटीने ती भारताकडे निघाली. १९२९ सालच्या पहिल्या आठवड्यात ती भारतात पोहचली. कलकत्त्याला काही काळ थांबून ॲग्नेस प्रशिक्षणासाठी दार्जिलिंगला रवाना झाली. दार्जिलिंगला शिक्षणक्रम पुरा झाल्यावर ॲग्नेसची कलकत्ता येथील लॉरेटो स्कूलमध्ये रवानगी करण्यात आली. 'लॉरेटो एन्टली' या ॲग्नेसच्या शाळेचा परिसर भव्य आणि विस्तीर्ण असला तरी आजूबाजूला झोपड्या, सांडपाणी, उघडी गटारे, दलदल, भिकाऱ्यांची तसेच कुष्ठरोग्यांची झुंबड अशी आज या भागाची अवस्था आहे. उमेदवारीची सहा वर्षे संपल्यानंतर ॲग्नेसला गरिबी, शुध्दाचरण आणि नम्रता तीन व्रतांची दिक्षा मिळाली. १९३७ साली लॉरेटा संस्थेची नन् म्हणून तिचा रितसर स्वीकार करण्यात आला. भूगोलाबरोबर अग्नेस आता विद्यार्थिनींना 'ईतिहास' विषयही शिकवू लागली.

१६ ऑगस्ट १९४६ हा दिवस ॲग्नेसच्या मनावर खूप आघात करुन गेला कारण, या दिवशी कलकत्त्याला हिंदू-मुसलमानांचा दंगा सुरु झाला. या दंगलीत किमान १० हजार मृत्युमुखी तर २५ हजार जबर जखमी झाले होते. ॲग्नेस अशा मन:स्थितीत असताना तिला आईने सांगितलेले शब्द आठवले व तिने सरळ येशूला साकडे घातले

''हे प्रभो, मी संभ्रमाच्या संकटात आहे खरं-खोटे, सत्य-असत्य, बरोबर-चूक यातला फरकच मला कळेनासा झाला आहे. मी तुझ्या चरणी लीन झाले आहे, मला मार्ग दाखव.''

त्यावर येशूने तिला असा दृष्टांत दिला की, ''तू समाजाचे कंकण बांधून मायदेश सोडून भारतात आलीस. इथली भाषा शिकलीस. पुढे विद्यार्थिनींना भूगोल आणि इतिहास शिकवून शाळेच मुख्याध्यापिका

झालीस हे नुसत प्रबोधन झालं. त्यात समाजसेवा कोणती साधलीस? तू त्या दिवशी भर रस्त्यावरच्या दंगली प्राहिल्यास तो खरा वर्तमानाचा इतिहास, भविष्यात तुला तो स्वत: शिकून इतरांना शिकवायचा आहे. तो तुला चार भिंतीच्या आडोशात जमणार नाही; त्यासाठी कुंपणाबाहेर पडायला हवं; सोन्याचा पिंजरा सोडून मुक्त जीवन जगायला पाहिजे! त्या दिवशी तू सैनिकांशी संवाद साधून पाल्यांच्या पोटा पाण्याची व्यवस्था केलीस. जिवाच्या भितीने सैरावैरा पळणारी निष्पाप मुलं, स्त्रिया, वृद्धांना शाळेत आश्रय दिलास. त्यात वावगे काही नाही; उलट आजवर अंगिकारलेल्या गरिबी, शुद्धाचरण आणि नम्रता या तिन्ही व्रताचे तू तंतोतंत पालन केलेस. आता त्यात चौथ्या व्रताची भर पडणार आहे. यापुढे तू अखिल विश्वास संचार करायला कटिबद्ध आहेस; तेच तुझे अवतार कार्य आहे! खुद्द येशूचा तुला तसा आदेश आहे; त्याचे पालन कर!''

१६ ऑगस्ट १९४६ हा कलकत्ता येथला दंगलीचा दिवस काळाकुट्ट अंधाराचा वाटला, तर १० सप्टेंबर १९४६ हा दिन प्रकाशाचा, जीवनाला योग्य दिशा देणारा ठरला. त्याच आनंदात दार्जिलिंग सोडून ॲग्नेस कलकत्त्याला माघारी आली. फादर व्हॅन एक्झेमला भेटून प्रवासातला सारा प्रकार तिने त्यांच्या कानी घातला. १६ ऑगस्टची ती जिवघेणी दंगल पाहून मला माझ्या उणिवा उमगल्या आहेत. यापुढे मला खरा भूगोल आणि इतिहास अनुभवातून शिकून इतरांना शिकवायचा आहे त्यासाठी -

१) प्रामाणिकपणाचा निर्वाळा २) गोरगरिबांचे संरक्षण ३) लोकांना आस्तिक बनवून त्यांना ईश्वराच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देणे. हे व्रत स्वीकारून मला जगाच्या पाठीवर जायचे आहे. तशी परवानगी मागण्यासाठी मी इथे आले आहे.'' १६ ऑगस्टच्या त्या प्रकाराविषयी संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांनी तिच्याविरूद्ध कोणतीही कारवाई केली नसली तरी येशूच्या आदेशाचे पालन करण्यासाठी ॲग्नेस लौकरच बाहेर पडणार होती. थोड्या दिवसांनी संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांच्या उपस्थितीत फादरने आपला निर्णय ॲग्नेसच्या कानी घातला -

''दरम्यान तुला संस्थेबाहेर समाजसेवा करण्याची तात्पुरती परवानगी देण्यात येत आहे. मात्र तुझे कार्यक्षेत्र कलकत्ता शहरापुरते मर्यादित असेल; फादरच्या या निर्णयाने ॲग्नेस मनाने मोहरून गेली. ती फादरकडे आशीर्वाद घेण्यासाठी गेली. फादरने तिला जाड्या-भरड्या सुती कापडाची पांढरीशुभ्र साडी भेटीदाखल दिली. तिचा ॲग्नेसने आनंदाने स्वीकार करून ती परिधान केली! ॲग्नेस आणि लॉरिटा शाळेतली नर्स ही दोन्ही रूपे संपून ती आता वंगनारी मदर, बंगाली बापूंची मॉ बनली. १९३० साली देशांतर, तर आज १६ वर्षांनी वेषांतर करून मदर आज दुसऱ्या टप्प्यावर येऊन थडकली आणि तिने खडतर आयुष्याची वाटचाल सुरु केली! मदरने भावी कार्याचा आराखडा मनाशी तयार केला होता. प्रबोधनाबरोबर तिला गरीब रोग्यांची सेवा करायची होती. त्यासाठी नर्सिंगची तसेच औषधांची माहिती करून घेणे अत्यावश्यक होते. संस्था सोडल्यावर मदर पाटण्याच्या 'होली फॅमिली हॉस्पिटलात' नर्सिंगचा अभ्यासक्रम पुरा करण्यासाठी दाखल झाली. डॉक्टरांच्या प्रिस्क्रिप्शनप्रमाणे औषधाचे डोस तयार करणे, बेडपॅन देणे, जखमा धुवून मलमपट्टी, तसेच रोग्यांच्या बिछान्यावरच्या चादरी बदलणे अशी हलकीफुलकी कामेसुद्धा मदत मन लावून करी. याचे सर्वांना आश्चर्य वाटे. वार्डातली कामे शिकल्यावर मदर आता ऑपरेशन थिएटरमध्ये सर्जन डॉक्टरांना मदतनीस म्हणून काम पाहू लागली. रोग्यांना इंजेक्शन देणे, भूल देण्यास मदत करणे, डॉक्टरांच्या इशाऱ्यानुसार योग्य ते उपकरण त्यांच्या हाती देणे इत्यादी कामे ती मन लावून करीत असे. नर्सिंग शिक्षणाचा अभ्यासक्रम पुरा होताच मदर कलकत्याला परत आली.

पाटण्याहून परतल्यावर मदर काही काळ ''लिटल सिस्टर ऑफ पुवर'' या संस्थेत राहिली. जवळच मिचेल गोम्सचं स्वत:च घर होते. गोम्स कुटुबांला मदरच्या कामाविषयी आस्था होती. तिथे मदरने एक खोली भाड्याने घेतली. तिथेच तिने आपली पहिली शाळा सुरु केली. पहिल्या दिवशी दोन, होता होता दहा दिवसात ४० मुले या अस्मान छपराच्या शाळेत दाखल झाली. प्रथम बंगाली गीते, प्रार्थना, उजळणी अशी सामुदायिक कवायत सुरु झाली. मुलांना अक्षरे गिरवायला कशी शिकवायची? कारण मुलांकडे पाटी-पेन्सील तर मदरकडे फळा-खडू नव्हता. इतक्यात मदरला एक युक्ती सुचली. मुलांच्या सहाय्याने सभोवतालची माती गोळा करून त्याचा चौकोन तयार केला. हा झाला फळा. झाडाची एक बारीकशी फांदी मोडून त्याची लेखणी तयार केली आणि मदरने मातीवर ग-म-भ-न काढून विद्यार्थ्यांना मुळाक्षरांचा धडा

शिकवला. मुलेही तिचे अनुकरण करून ती अक्षरे गिरवायला लागली. अशाप्रकारे मदरची पहिलीवहिली पाठशाळा सुरु झाली.

काही दिवसांनी मदरला 'अहिरी पुरेश' भागातला एक इसम भेटला. रस्त्याला लागूनच त्याचे मालकीचे एक विस्तीर्ण कंपाऊंड होते. या जागेत एक शाळा सुरु करण्याची कल्पना मदरला सुचली आणि त्या भल्या माणसाने मदरला शाळेसाठी जागा देऊ केली. येथे ६ वर्गाची सोय झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांची संख्या ६०० वर गेली. 'कॅथॉलिक रिलीफ सर्व्हिसतर्फे' या मुलांना लंच आणि ग्लासभर दूध मोफत मिळू लागले. त्यामुळे सर्व मुले शाळेत नियमित येऊ लागली. गरीब वस्तीत घरोघरी जाऊन मदर त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देऊ लागली. मदर शालेय शिक्षणाबरोबर आचार-विचार कपडे तसेच शरीराची निगा राखतील त्यांना साबणाची वडी आणि रिबीनी ''बक्षीस'' म्हणून देत. त्यामुळे मदरच्या मुलांवर योग्य संस्कार होऊन त्यांच्या अंगी शिस्तही बाणू लागली. मदरच्या मनात अनेक योजना राबवायच्या होत्या. त्यासाठी आता सेविकाही उपलब्ध होत्या. पण त्यांची राहण्याची सोय कशी करायची; ही मदरपुढे मोठी समस्या होती! योगायोग म्हणजे त्याचवेळी एक मुसलमान सेवा निवृत्त न्यायाधीश भारत सोडून पाकिस्तानला चालला होता. गोम्सचे आणि त्याचे सलोख्याचे संबंध होते. गोम्स मदरला घेऊन त्याचेकडे गेला आणि मदरचा मनोदय त्याचे कानी घातला. त्याच्या घराचे मदरने एक लाख देऊ केले. खरं म्हणजे नुसत्या जागेची किंमत तेवढी झाली असती. न्यायाधिशाला मदरच्या कार्याची आस्था होती. त्याने या सौद्यास तत्काळ मान्यता दिली. अवघ्या तीन दिवसात घराचा प्रत्यक्ष ताबा मदरकडे आला!

मदरने नवीन जागेत प्रार्थना मंदिर, कार्यालय, अभ्यासगतांची सोय, अभ्यासिका, सिस्टरना निवासस्थाने आदि अत्यावश्यक सोई करून घेतल्या. उकीरड्यावर फेकल्या गेलेल्या या अर्भकांना उंदीर घुशीच्या भक्ष्यस्थानी न देता त्यांना नवजीवन द्यायचा मदरचा निर्धार होता. अशा बेवारशी, निराश्रीत मुलांचा जन्मदाखला नसला तरी त्यांच्या मृत्युची नोंद शिशुभवनची मुले म्हणून व्हावी असे मदरला वाटे! मदरच्या शिशुभवनात प्रथम प्रवेश मिळायचा मान अशा अर्भकांनाच मिळाला!

मदरच्या परिचारिका अशा मुलांच्या शोधात सकाळीच बाहेर पडत. गटारे, उकीरडे किंवा मंदिराच्या पायऱ्यांवर ही मुले दिसत. त्यातली काही दिवसांची १ ते १॥ पौंडाच्या वजनाची विकृत आढळत. शिशुभवनात त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्यात येत. नळी किंवा सलाईनद्वारे त्यांना अन्नपाणी देण्यात येई. मुळात प्रतिकारशक्तीच्या अभावी त्यातली काही मुलं डोळे उघडण्यापूर्वीच जगाचा निरोप घेत. तर काही थोडे दिवसाचे सोबती ठरत! शिशुभवनाच्या परिसरात दवाखाना आहे. तिथे तज्ज्ञ डॉक्टरांकडून वस्तीवरच्या स्त्रिया आणि अशक्त मुलांची वैद्यकीय तपासणी करून त्यांचेवर मोफत उपचार करण्यात येतात. फादरच्या आदेशाप्रमाणे मदरने भारतीय स्त्री पद्धतीचा पोशाख परिधान करायला सुरुवात केल्यावर लौकरच तिने भारतीय नागरिकत्व स्वीकारले. निरनिराळ्या वस्तीतून फिरल्यावर मदरने आपल्या आहारात आमुलाग्र बदल केला. सात्विक आणि पौष्टिक जेवण, फळ-फळावळ, दूधाऐवजी मदर आता झोपडवासीयांचे अन्न, डाळ, भात, चपाती सेवक करी; आता सर्वथा मदर गरिबांची वाली झाली.

'१० सप्टेंबर १९४६ रोजी प्रभूने तुला दृष्टांत दिला याविषयी माझीही खात्री पटली आहे. तो सदैव तुझ्या पाठीशी आहे. भविष्यात तुला तुझ्या कार्यात भरघोस यश येवो' असा फादरने मदरला तोंडभर आशीर्वाद दिला. ''माझं पहिल्या दिवसापासून तुझ्या कार्यावर बारकाईने लक्ष आहे. एका वर्षापूर्वीच मी तुझा अर्ज शिफारस करून रोमला पाठविला. रोमच्या पोपसाहेबांनी तुझ्या संस्थेला मान्यता दिली आहे.'' असे सांगून रोमच्या धर्मगुरुचे पत्र फादरने मदरच्या हाती सुपूर्द केलं! पोपसाहेबांचे ते पत्र घेऊन मदत शिशुभवनात आली आणि ही आनंदाची बातमी तिने सर्वांना दिली, त्यावेळी परिचारिकाच्या आनंदाला पारावार उरला नाही! मदरच्या वास्तूवर -

''मिशनरीज् ऑफ चॅरिटी'' (स्थापना - ७ ऑक्टोबर १९५०) अशी पाटी झळकली!

'निर्मल हृदय' हीसुद्धा शिशुभवनासारखीच एक संस्था आहे. २२ ऑगस्ट १९५२ रोजी या संस्थेची स्थापना झाली. या संस्थेमध्ये दाखल झालेले स्त्रीपुरुष इतके अशक्त आणि खंगलेले दिसले की, ते काही तासांचे सोबती ठरले. काहींच्या अंगावर मांसाचा अंशही नव्हता. फक्त श्वासोच्छ्वास चालू होता म्हणून त्यांना जिवंत म्हणायचे. हाडांच्या सापळ्याला घट्ट कागद

लपेटावा अशी त्यांची अवस्था होती. काहींचे हातपाय, जीभ लुळी पडली होती. काहींचे शरीर मातीने माखलेले तर डोळे बोटभर खोल गेलेले! काहींच्या शरीराला नखशिखान्त व्रण पडून त्यातून पू-जंतू बाहेर पडत होते. मदरच्या सेविका त्यांना आंघोळी घालून साफ करीत होत्या. काही तुरटीच्या पाण्याने जखमा साफ करून त्यावर मलमपट्ची करण्यात गर्क होत्या. दुर्गंधी येत असली तरी नाकाला रूमाल लावित नव्हत्या. काही सेविका रूग्णांना दूध, पाणी, पेज पाजीत होत्या. तर काही त्यांचे डोके मांडीवर घेऊन त्यांना प्रेमळपणे थोपटीत होत्या. मदरच्या मते हे 'घडीचे प्रवासी म्हणजे 'येशूचा आणखी एक चमत्कार आहे. स्वत: मदर' निर्मल हृदयाविषयी म्हणते -

''निर्मल हृदय' हा आमचा बहुमोल ठेवा आहे. निदान माणसांना मृत्युतरी सुखासमाधानाने यावा, हे आमचे घोषवाक्य आहे. डोक्यावर प्रेमाचा हात, स्मित आणि प्रेमळ वाणीचे दोन शब्द कानावर पडले म्हणजे प्रत्येक व्यक्ती सुखाने देवाघरी जाते. अशी माझी धारणा आहे. म्हणूनच भेटायला येणाऱ्यांना आश्रितांना द्रव्यदान नको, प्रेमदान द्या. अशी माझी आवर्जून विनंती आहे.

कुष्ठरोग्यांसाठी ''शांतीनगर'' नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेमध्ये तऱ्हेतऱ्हेचे कुष्ठरोगी आहेत. याच संस्थेमध्ये कुष्ठरोग्यांना अनेक उद्योग सुरु करून दिले आहेत. जसे पुठ्ठ्याची तसेच लाकडाची खोकी बनवू लागली. काहींनी पानाच्या गाद्या तर काहींनी दुकान थाटली. स्त्रियांनासुद्धा केरसुण्या वळणे, कागदी पिशव्या तयार करणे यासारखे उद्योग सुरु केले.

अशा प्रकारे मदरच्या कामाचा प्रसार सगळ्या विश्वात झाला. मदरच्या कार्याविषयी सर्वत्र उत्सुकता निर्माण झाली. पारितोषिकांचा मदरवर वर्षाव होऊ लागला. १९६२ साली भारत सरकारने पद्मश्री किताब दिला. १९७१ साली अमेरिकन विद्यापीठाने मदरला Hon. Doctorate of Humane Letters ही पदवी बहाल केली. १९७४ साली कॅनडा देशाच्या सेंट फ्रान्सिस विद्यापीठाने 'डॉक्टर किताब' मदरला प्रदान केला. १९७६ साली शान्ती निकेतनने मदरला ''डॉक्टरेट'' पदवी दिली. १९७७ साली केंब्रीज विद्यापीठाने प्रिन्स फिलीप्सच्या हस्ते मदरला Doctor of Divinity ही पदवी देऊन सन्मानित केले. १९७९ साली अमेरिकेच्या टेंपल विद्यापीठाने मदरला Hon. Doctorate पदवी बहाल करून तिचा गौरव केला. १९८० साली भारत सरकारने ''भारतरत्न'' हा सर्वोच्च किताब देऊन मदरला सन्मानित केले. त्याचप्रमाणे रॅमन मॅगसेसे पारितोषिक, पोप जॉन शांतता पारितोषिक, गुड सॅमारितन पारितोषिक, टेम्ललटन पारितोषिक, अलबर्ट श्यूवेझर पारितोषिक, बलझान आंतरराष्ट्रीय पारितोषिक, सर्वोच्च मानाचे नोबेल शांतता पारितोषिक इत्यादी अनेक पारितोषिके मदरला मिळाली. आता मदर तेरेसा बंगाली बाबूंची ''मा'' भारतमाता न राहता ''विश्वमाता'', जगत्माता झाली.

●●●

योग

पाद कृष्ण कोल्हटकरांना एकदा पोटदुखीचा बराच त्रास झाला. औषधोपचारही झाले, पण उपयोग झाला नाही. तेव्हा कंटाळून त्यांनी औषधे बंद करून टाकली.

बरेच दिवस लोटले.

एके दिवशी एका स्नेह्याची भेट झाली तेव्हा त्यांनी कोल्हटकरांना विचारले,

''काय म्हणते पोटदुखी ?''

''काय म्हणणार? ती तर कधीच पळाली.''

''वा! बरं झालं हे. कोणतं औषध लागू पडलं ?''

''औषधाचा काहीच उपयोग झाला नाही.''

''मग ?''

''पोटदुखी दूर होण्याचं कारण वेगळंच आहे.''

''कोणतं ?''

''योग.''

''योग? कसला योग ?'' स्नेही चाटच पडले.

''योगायोग.'' कोल्हटकर मिस्किलपणे म्हणाले.?

संग्राहिका – अमिता मंडोलकर
प्रथम वर्ष कला

'छोन्या'

कु. वैशाली देवधर तृतीय वर्ष कला

''ए स्वप्ना, अग इकडे बघ किती सुंदर पिलू आहे ना?'' ''हो ग!'' ''ए, आपण याला घरी नेऊयात?'' बाबा म्हणतील, आधीच खायचे वांधे आहेत आणि उगीच याला कशाला आणलस? ''तसं नव्हे ग स्मिता, चल नेऊया याला!'' 'स्मिताने हळूवारपणे पांढऱ्या पण गुबगुबीत अंगाच्या आणि भावूक डोळ्यांच्या पिलाला जवळ घेतले. दोघी अहं तिघेही आता घराकडे निघाले. घर कसलं जुनाट खोपटच होतं ते! त्यांच्या आईने, जान्हवी ने फ्लॅट चे स्वप्न बघतच प्राण सोडला होता. आता काही महिन्यातच त्यांना फ्लॅटची मालकी मिळणार होती. स्वप्ना मनातच महिन्याभराचा जमाखर्च करत होती. ''याला कुठून आणलत?'' बाबांनी विचारले. त्यांचा स्वर थोडा नाराजीचा आहे हे ओळखून स्मिताचा चेहरा पार कोमेजला. तिच्याकडे बघताच बाबा म्हणाले, ''असू दे हं पोरी. रागवायचा नाही मी तुला.'' तशी स्मिताचा चेहरा पटकन् उमलला.

बाबांचे विचारचक्र सुरु झाले. हसताना सुंदर दिसायची, दोन्ही गालांना खळ्या पडायच्या म्हणून 'स्मिता' नाव ठेवले. पण या सहा महिन्यात कॅन्सरने जशी तिच्या चेहऱ्याची रयाच घालवली होती. तशी पहिलीच स्टेज होती. रोग ही तितकासा बळावला नव्हता. पण पोर मनातूनच खचत चाललेली. मी अधू. त्यामुळे मिळवण्याच्यादृष्टीने शून्यच. स्मिता ही अशक्तपणामुळे कायम घरातच. स्वप्नाच सेल्सगर्ल म्हणून काम करुन पैसे मिळवायची. कमिशन बेसीसवर काम असल्याने तशी प्राप्ती ही अधिक नव्हती. तरीही कुटुंबात एकोपा होता. स्वप्नाची आई, जान्हवी गेल्यानंतर, स्वप्नाच्या आग्रहास्तव सगळे पैसे फ्लॅटच्या बुकींगसाठी खर्च केले. पण तेवढ्या पैशांनी काही भागलं नाही म्हणून बँकेतली जी थोडीफार जमा होती ती आणि जान्हवीचे दागिने विकून फ्लॅटसाठी पैसा घातला. झोपडीत राहणाऱ्या कुटुंबाने फ्लॅटमध्ये राहण्याची स्वप्न बघून ती सत्यात उतरवणे खरच जिकीरीचे होते. पण स्वप्ना जिद्दीची! तिने कसली कसली कामं करुन पैसा मिळवला आणि घराची आर्थिक बाजू सांभाळण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला. कितीही पैसा मिळवला तरी महागाईने तो कोठल्या कोठे जायचा कळतच नव्हते. हल्ली हल्ली उसनवारी करुन स्वप्ना ही वैतागली होती. कामावरुन आली की अतिशय त्रासलेली वाटायची. स्मिताचा मित्र ज्याला लोक तिचा भावी नवरा म्हणून पहायचे त्याने तिला कॅन्सर असल्याचे कळताच आपला विचार बदलला. त्याचा राग नाही; कोणी ही त्या जागी असता तर त्याने तेच केल असतं नाही का?.....

''बाबा! बघा की किती छान खेळतय पिलू आपलीच शेपूट पकडून! स्मिता म्हणाली तसे बाबा भानावर आले. त्यांनी विचारल, ''पोरी, त्याला आणलस खरं पण त्याच नाव काय ठरवलयस? ''बाबा, आपण त्याच नाव एखाद्या भ्रष्ट मंत्र्याच्या नावावरुन ठेवलं तर?'' स्मिताची विनोदबुध्दी जागृत झाली होती कित्येक महिन्यांची! ''नकोच बाबा, पिलूला तो इन्सल्ट वाटेल.'' आणि आम्ही खळाळून हसलो. शेवटी वादावादी होऊन त्याच नाव ''छोना'' ठेवलं.

छोन्याची आणि स्मिताची दोस्ती अगदी पक्की झाली होती. इकडे स्वप्नाला नोकरीवरुन काढून टाकलं होते. तिने ओव्हर टाईम करायचा नाकारल्या बद्दल. स्मिताचा पाय दिवसेंदिवस भयंकर दुखत चालला होता. आणि याच गोंधळात फ्लॅटमध्ये जायचा दिवस जवळ आला होता. घरात काही सामान नव्हतच. अंथरुण-पांघरुण, बादली आणि मोजकीच भांडी घेऊन आम्ही फ्लॅटमध्ये रवाना झालो. स्मिता आता चालूही शकत नव्हती. बोलणं तर तिनं सोडलच होतं. कधीतरी दबल्या आवाजात तिचा हुंदका ऐकू यायचा. स्वप्नाला अजूनही काम मिळाले नव्हते. अशीच वैतागून ती आली होती. लिफ्टमन अचानक ओरडत आला, तुमच्या पोरीने बघा काय करून घेतलय ते! मी असहाय्य होतो. स्वप्ना धावतच लिफ्टमन बरोबर गेली आणि तिनं पाहिले तिची लाडकी दिदी स्मिता लिफ्टमध्ये खालच्या मजल्यावर निष्प्राण होऊन पडली

होती. तिच्या अचानक मृत्युचं रहस्य कोणालाही उलगडेना. छोन्याने तर भयंकर गोंधळ घातला. आज दोन महिने स्वप्ना नोकरीशिवाय होती. घरात खायला अन्न नव्हते. एक ब्रेड बाप लेक २-२ दिवस पुरवत होते. 'छोन्या' पूर्णपणे अनाथ वाटत होता. तो अजूनही खालच्या मजल्यावर लिफ्टच्या दाराशी बसायचा आणि कोणी लिफ्टपाशी आलं की भुंकून हैराण करायचा. फ्लॅटमध्ये राहणाऱ्या इतर लोकांनी त्यांना कुत्र्याला सोडून देण्याविषयी बजावला होते. छोन्या कोणत्याही परिस्थितीत स्वप्नाचे ऐकायला तयार नव्हता. शेवटी तो लिफ्टपाशी बसला असताना तिने त्याला काठीने मार मारले. छोन्या उठला. तडक बाहेर गेला. त्याने वळून पाहिले त्यावेळी त्याच्या डोळ्यात अविश्वास आणि पाणी दोन्ही दिसलं स्वप्नाला! आता खऱ्या अर्थाने छोन्या अनाथ; बेवारशी झाला होता. भुकेलेला छोन्या अजूनही अपार्टमेंटसमोर येऊन थांबायचा नेमका त्याचवेळी ज्या वेळी स्मिता त्याला सोडून गेली होती. गुबगुबीत छोन्या आता लुकडा दिसायला लागला होता. एके दिवशी त्याने रस्त्यावरच्या खरकट्यात पडलेली भाकरी उचलली. नेमका त्याचवेळी लगतच्या झोपडपट्टीतला कुत्रा आला. त्यालाही 'छोन्या' इतकीच त्या भाकरीची गरज होती. दोघंही गुरगुरायला लागले. 'छोन्याच्या' तुलनेत झोपडपट्टीतले कुत्रे छोटे होते. छोन्याला सोपं होते त्याला ते हाकलणं. तेवढ्यात त्याला स्वप्ना दिसली. तिच्या हातात ब्रेड होता तिने त्याला एक तुकडा छोन्यासमोर टाकला. छोन्याने भाकरीचा तुकडा टाकून दिला. झोपडपट्टीतले कुत्रे कृतज्ञतेने तो तुकडा घेऊन पळून गेला. छोन्याने तो ब्रेडचा तुकडा खाल्ला पण त्याने पुन्हा स्वप्नाकडे पाहिले नाही. त्याला आपल्या मालकिणीबद्दल भयंकर विश्वास होता. त्याच्यामते, त्याच्या प्रत्येक संकटावेळी ती अशीच आली होती आणि तिने त्याला वाचवले होते.

आज 'छोन्या' पुन्हा त्याचवेळी अपार्टमेंटपाशी घुटमळला. एवढ्यात महानगरपालिकेची बेवारशी कुत्र्यांना नेणारी गाडी आली. आता गाडीत त्याच्यासारखी अनेक भुकेलेले आणि अकारण बेवारशी झालेली कुत्री होती. हो, त्यात ते झोपडपट्टीतलं कुत्रही होते.

'छोन्या' प्रचंड अस्वस्थ झाला. त्याला निश्चित कळत नव्हतं पण त्याला काहीतरी होत होतं आणि तो मान टाकून पडला. खूप वेळाने त्याला दुसऱ्याच जागी जाग आली. जिथे खूप कुत्री होती. त्याला पुन्हा ग्लानी येऊ लागली होती. त्याला भास झाला स्वप्ना आल्याचा! तो प्रचंड सुखावला. त्याला डोळे उघडण्याचे सुद्धा त्राण नव्हते. त्याच्या डोक्यावर खूप मऊ, स्नेहाळ स्पर्श त्याला जाणवला. तो मोहरला, त्याला वाटले आपला विश्वास व्यर्थ नव्हता. आपली स्वप्ना पुन्हा आलीय आणि ती आता इथून आपल्याला जरूर नेईल. पुन्हा त्याला तसाच मृदू स्पर्श जाणवला. त्याने मोठ्या कष्टाने डोळे उघडले. तो हात स्वप्नाचा नव्हता. झोपडपट्टीतलं कुत्रे त्याला चाटत होत. भाकरीचा तुकडा दिल्याचे लक्षात ठेवून कृतज्ञतेने, पाणावलेल्या डोळ्यानी. 'छोन्या' ची शेपूट हलायची थांबली. त्यानं अत्यंत अविश्वास भरल्या डोळ्यांनी त्या कुत्र्याकडे पाहत आपली मान टाकली. तिकडे गुरखा विचार करत होता, नेहमी यावेळी घुटमळणारे कुत्रे अजून कसं आलं नाही! त्याने स्वप्नाला त्याबद्दल विचारल तिने सांगितला 'कुत्रं? इथे येणारं? काही कल्पना नाही.' आणि ती चालू लागली, तिच्या नव्या ऑफिसकडे!

●●●

स्त्री आत्मकथन

या रामराज्यात लव-अंकुश गल्लीगल्लीतून गुंडगिरी करताहेत, दारूभट्ट्या चालवताहेत. अन् या रामराज्यातील सीता? ती तळपता सूर्य डोक्यावर तळपती वाळू पायाखाली अशी एखाद्या घायाळ हरिणीसारखी निरन्न, निर्वस्त्र होऊन सैरभैर धावत आहे; लाज राखायला, त्या मायबाप सरकारमागे, मृगजळा सारख्या! आणि वर म्हणायचं, 'हजारो वर्षापासून चालत आलं आहे, हे सुधारायला थोडा वेळ लागेल.' कुठल्यातरी साप्ताहिकात वाचलेलं मला आठवलं. की सुभाषबाबू म्हणाले होते, 'अनेक धर्म, अनेक जातिपंथ, अनेक रूढी रिवाज असलेल्या या भारतात लोकशाही पद्धतीनं सुधारणा होण्यास वेळ लागेल. एखाद्या निःस्वार्थी, केवळ देशाचंच हित पाहणारा हुकुमशहा काही दिवस तरी या देशाला पाहिजे!''

बदलाच्या खुणा - मुक्ता सर्वगोड

संग्राहिका - गीता तेऊरवाडे

विद्युल्लता – मेधा पाटकर

कु. भाग्यश्री पवार ११ वी विज्ञान

एक हुशार मुलगी. शाळा कॉलेजमध्ये ती नाटक वक्तृत्वात साऱ्यात चमकायची. तरीही अभ्यासात सर्वप्रथम असायची. एस.एस.सी.ला ती पहिल्या शंभरात होती. तिचेही स्वप्न डॉक्टर होण्याचे होते पण, अनेकांचे होते तेच तिचेही झाले. त्यावेळी दोन तीन टक्के गुण कमी मिळाले आणि ती मेडिकलला जाऊ शकली नाही.

१९८४ मध्ये जेव्हा अहमदाबादमध्ये ती सामाजिक कार्य करीत होती. तेव्हा नर्मदा सरोवर प्रकल्प उभारण्याच्या बातम्या वर्तमानपत्रात झळकू लागल्या आणि तिच्या जीवनाला फार मोठी कलाटणी मिळाली तीच ही हट्टी मुलगी नाव - मेधा पाटकर. नर्मदा बचाओ आंदोलनाची सर्वेसर्वा, आदिवासींना संघटीत करणारी, सरकारच्या विरोधात सर्वस्व पणाला लावणारी, विकासाच्या प्रस्थापित संकल्पनांना आव्हान देणारी, पंधरी-तीन आठवडे उपोषणाला बसणारी, जलसमर्पणाचा निर्धार व्यक्त करणारी, जागतिक बँकेवर आंतरराष्ट्रीय दबाब आणणारी सरकारला सरदार सरोवर धरणाचा पुनर्विचार करायला भाग पाडणारी, गुजरातच्या मुख्यमंत्र्यांची झोप उडविणारी, सभा बैठकात तळमळून बोलणारी, जनआंदोलनांना नव्या दिशा देणारी, तरुणांना संघर्षाची हाक देणारी, समाजाला विचारात टाकणारी, जिंकल्यासारख्या हेडलाईन मिळविणारी, जंगलदऱ्यातून, नदी नाल्यातून, रात्री अपरात्री, उपाशी तापाशी घरी दारी एकच ध्यास घेतलेली नर्मदा बचाओ म्हणणारी 'बांध नही बनेगा हा मंत्र देणारी मेधा पाटकर साऱ्या जगभऱ्यातल्या वृत्तपत्रांमध्ये पहिल्या पानावर चमकतेय अशा या मेधा पाटकर नावाच्या झंझावाताचे कुतूहल आपणा सर्वांना आहे.

मेधाला समाजसेवेचे बाळकडू बालपणी तिच्या आईवडिलांकडून मिळाले होते. तिचे वडील कामगार चळवळीत काम करणारे राष्ट्रसेवादलाचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते वसंतराव खानोलकर. त्यामुळे राष्ट्रसेवादलात तर ती जात होतीच तर तेथील गाणी आणि कलापथक यांच्यामुळे कोणत्याही आंदोलनाशी, सामाजिक चळवळीशी ताल-सूर आणि स्वर यांच नाते जोडण्याचा कसबही तिने शिकून घेतलं होतं. तसेच आई महिलांच्या 'स्वाधार' संघटनेची कार्यकर्ती असल्यामुळे सामाजिक बांधिलकीचा म्हणजेच पर्यायाने समाजाचा विचार तर सतत सुरुच असायचा.

मेधाने विज्ञान शाखेची पदवी घेतली. ते दिवस गुजरातेत तरुणांनी उभ्या केलेल्या नवनिर्माण आंदोलनाचे होते. वातावरण असे भारुन टाकणारे असल्यामुळे ती वेगवेगळ्या सामाजिक चळवळीत भाग घेत होती आणि आपल्या सभोवती काय घडते याचा सतत विचार करत होती. याच काळात तिने 'टाटा इन्स्टिट्युट ऑफ सोशळ सायन्सेस' या जगदविख्यात संस्थेत प्रवेश घेतला. समाजसेवा करायची म्हणजे नेमके काय करायचे ? त्याचे एक शास्त्र असते ते शास्त्र शिकून घ्यावे म्हणून तिने या संस्थेत प्रवेश घेतला. या संस्थेतून तिने 'सोशल वर्क' या विषयात एम.ए. पदवी मिळविली. या संस्थेत शिकत असताना मेधा गोंवडीच्या शिवाजीनगर परिसरातल्या ''अपनालय'' या संस्थेत काम करीत होती. नंतर तिने घाटकोपर, विक्रोळी परिसरातल्या झोपडपट्यामध्ये काम करायला सुरवात केली. परंतु कालांतरात मेधाने मुंबई सोडण्याचा निर्णय घेतला.

आदिवासी समाजात जावून काम करावे ही मेधाची लहानपणापासूनची इच्छा होती. त्याचवेळी 'युनिसेफ' साठी काही 'सर्व्हे-रिसर्च स्टडी' अशी कामे ती स्विकारीत होती. त्यासाठी तिला गुजरातेत जावे लागले आणि तिचा तिथल्या आदिवासींशी संपर्क आला. त्या काळात गुजरातेत नवनिर्माण चळवळीतल्या काही तरुणांनी रजनीबाई कोठारेंच्या नेतृत्वाखाली 'सेतु' नावाची संघटना बांधली होती. त्या संघटनेत काम करताना ही आदिवासींच्या प्राबल्य असलेल्या पाच जिल्ह्यात जाऊन आली. यावेळी तिला आदिवासींची दुःख, व्यथा आणि वेदना यांची जाणीव झाली. त्या काळातच सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे विस्थापित होऊ

घातलेल्या आदिवासींकडे साऱ्या देशाचे लक्ष जायला लागले होते. या प्रकल्पावर काम करणाऱ्या काही अधिकाऱ्यांबरोबर ती या आदिवासी खेड्यात फिरली. या प्रवासातच तिला आपल्या कार्याची दिशा सापडली.

त्याचवेळी शासनाने नर्मदा धरण प्रकल्प निर्मितीचा संकल्प सोडला. मेधाच्या दृष्टीने हे एक मोठे आव्हानच होते. मेधाने त्यासाठी सर्व आदिवासांनी संघटित करायला सुरवात केली. हा प्रकल्प तेथील सर्व आदिवासींचे जीवन उद्वस्त तर करीत आहेच. शिवाय तेथील नैसर्गिक साधनसंपत्ती संपूर्ण नष्ट करत आहे. या नैसर्गित साधनसंपत्तीच्या नाशामुळे सर्व मानवजातीच्या अस्तित्वाचा महाभयानक प्रश्न उभा राहिला आहे. यातून 'नर्मदा बचाओ' आंदोलनाची निर्मिती झाली. या आंदोलनाने विकासाच्या प्रस्थापित संकल्पनांना आव्हान दिले. हे आंदोलन हळूहळू नर्मदा खोऱ्यातील सर्व आदिवासींच्यापर्यंत पोहचले. तसेच भारतभरातील सर्व संवेदनाशील युवकांनी या आंदोलनाला सक्रीय पाठिंबा दिला. जगातील सर्व निसर्गप्रेमी संघटनांनी नर्मदा बचाओ आंदोलनाला पाठिंबा दिला. जगातील सर्व निसर्गप्रेमींच्या दडपणामुळे या प्रकल्पासाठी कर्ज देणाऱ्या जागतिक बँकेला नमावे लागले.

मेधा पाटकरचे हे आंदोलन म्हणजे एक संग्रामच आहे. या लढाईत तिने अनेक वेळा आपल्या अद्भुत शक्तीचा अविष्कार दाखविला आहे. या संग्रामात तिने लोकशाहीतील सर्व मार्गांचा अवलंब केला. गेल्या पावसाळ्यात तर तिने कमालच केली. या पावसाळ्यात मणिबेली मध्ये नर्मदेचे पाणी गावामधील वस्तीत पोहोचले होते. तेव्हा मेधा पाण्यात उभी राहिली. काही दिवसापूर्वी तर तिने जलसमाधीचा निर्णय घेतला आणि सरकारला हादरवून टाकले.

मेधा प्रचंड आशावाद, आंदोलन यशस्वी करण्याची जिद्द, प्रश्नाची जाण हे सर्व थक्क करणारे आहे यामुळे ती तरूणपिढीचे आशास्थान आहे. मेधाची ही धडपडच आपणाला जगण्याची ताकद देते. मेधाला अनेक पुरस्कार मिळाले विशेषत: आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील प्रतिष्ठेचा मानला जाणारा 'गोल्डमॅन पर्यावरण पुरस्कार' हा तिच्या यशावर मानाचा शिरपेच आहे.

●●●

स्त्री आत्मकथन

आजही ते दिवस आठवले की अंगावर सरसरून काटे येतात. खरं तर असं होऊ नये. कारण फणसाळ बनण्याचं वयही सरून गेलंय, किंबहुना कोणतीही संवेदना नससंस्थेने प्रकट करू नये इतकं सोसणं, रापणं व निर्ढावणं शरीरानं अंगीकारलंय, पण काही क्षण असतात. की त्यावेळी उमटलेली काटे ज्या ज्या वेळी आठवण यावी त्या त्या वेळेस पुन्हा-पुन्हा उमटतच राहतात. त्यातही काटा भीतीमुळे उमटला असला अन् तोही कोवळ्या वयात मग तर बोलयलाच नको. अतिशय कोवळं वय, ओल्या मातीसारखं, पाऊल उमटवा तळपायांच्या रेघांसकट ठसा उमटणार, अवघं आठ वर्षाच वय ते! आषाढातील संध्याकाळी किंचित उमलणाऱ्या जुईच्या कळ्यांसारखं बरंचसं सुकुमार, बरंचसं कोमल, काहीसं सुगंधी, कोणत्याही हिंसक नखांची कल्पना नसलेलं, जगातील दुष्टपणा, क्रुरता, भेदभाव या सर्वापासून दूर असलेलं का? कशासाठी? कोणी? कशाला? इत्यादी केवळ प्रश्नच विचारणारं वय ते आणि अशा वयात ते घडलेलं पाहिलं, आठवलं की थरारतो जीव मनात आजही येतं, का? कशाला? या भारतात जन्मलो? आम्हाला हीन ठरवणारी भारतभूमी खरंच आमची आई आहे का? ''जननी जन्मभूमीच स्वर्गादपि गरीयसी असं का वाटावं आम्हाला?

धगधगलेली वस्ती - कुमुद पावडे

संग्राहिका - गीता तेऊरवाडे

चामुण्डराये करवियले !

कु. मानसी घाटे १२ वी वाणिज्य

मूर्तीमंत काळानेही स्तिमित होवून तिला वंदन करावे अशा फार थोड्या कलाकृतीत श्रवणबेळगोळच्या डोंगरावर उभी असलेली बाहुबली गोमटेश्वराची नयनरम्य मूर्ती आहे. कदाचित नयनरम्य हे विशेषण अपुरेच पडणारे आहे. ही मूर्ती म्हणजे कुण्या प्रतिभावंताने पाषाणात खोदलेले महाकाव्य आहे. ही मूर्ती म्हणजे शिल्प सौंदर्याच्या सागरावर उचंबळून आलेली एक प्रमाथी लाट आहे. तपस्येतले, चिंतनातले आणि शांतीतले, विरक्ती आणि ज्ञानातील शीतल चांदणे जणू या मूर्तीच्या मुखकमंडलावर फुललेले आहे. विशाल आकाशाच्या पार्श्वभूमीवर एका उंच डोंगरावर उभी असलेली ही उत्तुंग मूर्ती केवळ आशिया खंडातच नव्हे, तर जगातील एक सुंदर कलाकृती मानली जाते. सौंदर्याचे अनेक प्रकार असतात. पण या गोमटेश्वराच्या सौंदर्याला भव्यतेचे अधिष्ठान आहे.

अशा या भव्यतेचे अधिष्ठान असलेल्या महाकाय गोमटेश्वराच्या मूर्तीला मराठी साहित्याच्या क्षेत्रातही फार मोठे स्थान आहे. यास कारणीभूत आहेत त्याच्या चरणाशी असलेल्या पाषाणात कोरलेल्या मराठी ओळी.

''श्री चामुण्डाराये करवियले,
गंगराजे सुत्ताले करवियले.''

या केवळ दोनच ओळी. इन-मिन चार-पाच शब्दांच्या. पण त्यांनी किती गोष्टीवर प्रकाश टाकावा? भाषेवर, पुरातत्त्वावर, इतिहासावर लिपीशास्त्रावर नि संस्कृतीवर देखील. गोमटेश्वराची म्हणजे बाहुबलीची ही प्रचंड देखणी मूर्ती करवून घेतली तो कर्नाटकाचा प्रधान चामुण्डराज नि ज्याने त्या भोवतालचे आवार बंदिस्त केले तो गंगराज. या दोघांचा त्या ओळीमध्ये उल्लेख आहे. शिल्पकाराने पाषाणाला रूप दिले नि या ओळी कोरून त्याला बोलके केले. आणि त्यामुळेच तर इ.स.१११६ पासूनचा मराठी भाषेच्या आदिकालाचा इतिहास हा शिलालेख घडघड सांगू लागला. मराठी भाषेच्या इतिहासामध्ये म्हाईंभटांची 'लिळाचरित्र' ही पहिली लेख आवृत्ती आपण मानतो. परंतु त्यांच्याही पूर्वी

गोमटेश्वराच्या चरणाशी पहिला मराठी 'श्री' खोदला गेला. या शिलालेखाचे भाषिक वैशिष्ट्य असे की, त्यातील दोन्ही वाक्यात परिपूर्ण मराठी वळणाची वाक्यरचना आढळते. पहिल्या वाक्यात कर्ता व क्रियापद आहे. तर दुसऱ्या वाक्यात या दोहोंबरोबर कर्मही आहे. सामान्यनाम, विशेषनाम, विभक्ती प्रत्यय, क्रियापदांची मूळ रूप नि त्यांच्यापासून सिद्ध झालेली प्रायोजक रूपे, त्यांची भूतकाळाची रूपे, कर्ता-कर्म क्रियापद ही क्रमबद्ध वाक्यरचना या साऱ्याच भाषिक अवस्था मराठी भाषेने या काळापर्यंत पार पाडल्या होत्या आणि त्याचाच निष्कर्ष या शिलालेखाच्या दोन ओळी होत्या. श्रवणबेळगोळातील या शिलालेखाचे मराठी शिलालेखांच्या इतिहासातील स्थान गोमटेश्वराप्रमाणेच अढळ आणि अचल आहे.

'गोम्मट' या शब्दाचा अर्थच सुंदर असा आहे. बाहुबलीचे जीवन ही सौंदर्याची, पराक्रमाची, त्यागाची आणि तपस्येची नाट्यमय कहाणी आहे. जैन पुराणामध्ये या बाहुबली नामक गोमटेश्वराला 'कामदेव' असे संबोधले आहे. मदनाप्रमाणे देखणा असलेला हा बाहुबली राजलक्ष्मीचा सुखनैव उपभोग घेत होता. पण सर्व सत्ताधीश होण्याच्या अभिलाषाने बाहुबलीच्या वडील भावाला (भरताला) पछाडले होते. त्याने बाहुबलीच्या सत्तेला आवाहन दिले हे पाहून बाहुबलीही आपले दंड थोपटून भरताच्या विरोधात उभा राहिला. साम्राज्यशाहीला लोकशाहीने त्याकाळी दिलेले हे प्रत्युत्तर होते. भरत व बाहुबली यांचे युद्ध अटळ होते. या युद्धात होणारी जिवित व वित्तहानी संभाव्य असून ही प्रचंड हानी टळावी यासाठी ज्येष्ठांच्या व श्रेष्ठांच्या परामर्शाप्रमाणे उभयतांनी निःशस्त्र होऊन द्वंद्वयुद्ध करायचे असे ठरले. यातून बाहुबलीच्या ऋजुतेची, सरलतेची सालसतेची साक्ष मिळते. महाबली बाहुबलीपुढे आपला निभाव लागणार नाही हे लक्षात येताच भरताने बाहुबलीवर चक्ररत्न सोडले. निःशस्त्र द्वंद्वयुद्धातील हा नियमभंग होता पण तशाही परिस्थितीत बाहुबली शांत राहिला. त्या प्रसंगाने भरताला शरमल्यासारखे झाले. हा

अर्थातच बाहुबलीचा नैतिक विजय होता. बाहुबलीला कसलीही पीडा न देता चक्ररत्न माघारी फिरले, हा बाहुबलीचा लौकिक विजय होता. जो अलौकिकाच्या श्रेणीतला होता. द्वंद्वयुद्धात बाहुबलीने भरताला पराजित केल्याने तोपर्यंत भरताने जिंकलेली सर्व राज्ये ओघानेच बाहुबलीच्या स्वामित्वाखाली आली. परंतु बाहुबलीने त्याचा लोभ धरला नाही. आणि ती सर्व राज्ये त्याने भरताला परत केली. कारण सत्तेच्या आणि वैभवाच्या आसक्तीत लढाया करणे, आक्रमण करणे, रक्ताचे पाट वहावणे इत्यादी गोष्टींबद्दल त्याच्या मनात घृणा निर्माण झाली होती. त्याच मन विरक्तीने भरून गेले होते. क्षणार्धात सारं राजवैभव बाजुला सारून तो तपस्वी झाला. वस्त्राचीही उपाधी न ठेवता त्यानं दिगंबर होऊन मुक्तीचा मार्ग स्विकारला. सर्वस्वाचा त्याग करून हा कृतनिश्चयी बाहुबली ध्यानधारणेसाठी ज्या ठिकाणी उभा राहिला होता. ती भूमी आपली नाही. तर भरताच्या अधिपत्याखाली आहे. याचे भान त्याही वेळी सुटले नव्हते. अशा या बाहुबलीच्या मूर्तीवर शांती, विरक्ती आणि प्रसन्नता हे भाव आढळतात. कारण त्या कलावंताने बाहुबलीची पुण्यमय जीवनगाथा नीटपणे अभ्यासली होती. म्हणूनच त्यामुळेच ही मूर्ती पाहिल्यावर बाहुबलीचा पुण्यमय जीवनपट आपल्या अंत:चक्षुपुढे असा उलगडत जातो.

अशा या बाहुबलीच्या मूर्तीची निर्मिती कर्नाटकाचा सेनानायक आणि महाअमात्य चामुण्डराय याने श्रवणबेळगोळ येथे इ.स.९८१ मध्ये केली. ही मूर्ती चामुण्डाराय ह्यांची माता काललदेवी हिच्या आग्रहास्तव बनवली गेली. ही मूर्ती घडविणारा 'अरिशिनेमि' हा 'आरसिकेर' या दक्षिण सीमेकडील गावात राहणारा पाथरवट जातीतील एक उत्तम शिल्पकार होता. त्याने अनेक गोपुरे, मंदिरे घडवली होती. परन्तु त्याला सतत एकाच साच्यातील मंदिरे व गोपुरे बांधण्याचा कंटाळा आला होता. त्याला काहीतरी नवीन घडवायचे होते. त्यासाठी त्याचे मन त्याचे कारागीर हात उत्सुक होते. आणि यातूनच छत नसलेल्या आणि भिंती नसलेल्या गोमटेश्वराच्या मंदिराचा जन्म झाला. शिल्पकलेचा विस्मयावह अविष्कार असलेली ही मूर्ती विंध्यगिरी पर्वतामध्ये खोदली आहे. जमिनीपासून ४७० फूट उंच असलेल्या विंध्यगिरी पर्वताच्या माथ्यावरील सुळक्यासारख्या वर जाणाऱ्या खडकाळ शिखरांमध्ये ही ५७ फूटी उंचीची अखंड .पाषाणाची निसर्गावस्थेत असलेली ही मूर्ती खोदली आहे. या मूर्तीच्या या भव्यतेने ही महामूर्ती जगातील एक आश्चर्य समजली जाते. एवढेच नव्हे तर ती अतिशय भावशील व अत्यंत भद्रपरिणामी म्हणून जगभर प्रसिद्ध आहे.

या बाहुबलीच्या भव्य मूर्तीला दर १२ वर्षांनी महामस्तकाभिषेक करण्यात येतो. या मूर्तीचा प्रथम महाभिषेक 'सिद्धांत चक्रवर्ती आचार्य नेमिचंद्र' यांच्या पावन सान्निध्यामध्ये व त्यांच्या अधिनेतृत्वाखाली संपन्न झाला. यासाठी केवळ भारतातूनच नव्हे तर विदेशातूनही हजारो संख्येने भाविक उपस्थित असतात. जैन धर्मात सांगितल्याप्रमाणे १००८ कलशांचा मस्तकाभिषेक होतो. दर १२ वर्षांनी होणाऱ्या पूजेच्या कलशांची विभागणी अशी असते. रत्नकलश ४१, सुवर्णकलश ४१, दिव्यकलश ७१, महारजत कलश १०१, रजतकलश १५१, ताम्रकलश १९५, कास्य कलश २०१, गुलली-कायाजी कलश २०१, आणि पंचामृत कलश ६ असे मिळून १००८ कलशांचा अभिषेक होतो. मूर्तीभव्य असल्याने हा अभिषेक मूर्तीला साजेसा असाच प्रचंड प्रमाणात असतो. आजचे जीवन हे अतिशय, अस्थिर व अशांत, असुरक्षित बनले आहे. धार्मिक भावना लोप पावली आहे. विज्ञानाचे तोटे आपणा सर्वांना आज दिसून येत आहेत. विश्वबंधुत्वाची भावना, मानवतेची भावना नष्ट होत चाललेली आढळून येते. सत्तेची हाव, सुखलोलुपता वाढून त्यासाठी अविचाराने मदांध-बनून अवैध मार्गांनी संपत्ती, सत्ता बळकावण्याची वृत्ती बळावत चाललेली आहे. व याचे एकमेव कारण म्हणजे धर्मविषयी अज्ञान होय. आज जगाला शांततेची गरज आहे. आणि ती केवळ अहिंसा, अस्तेय, सल या मार्गांनीच जगाला मिळविता येणार आहे आणि ही शांती मिळविण्याच्या कार्यास महामस्तभिषेकही हातभार लावतो. पंचामृताच्या अभिषेकानंतर गंध स्नपन होते. महाशांतिमंत्र म्हणून शांतीधारा सोडली जाते. त्यावेळी विश्वातील यच्चयावत प्राणीमात्रांचे कल्याण चिंतले जाते.

अशी ही श्रवणबेळगोळची महाकाय मूर्ती म्हणजे शिल्पबद्ध झालेला इतिहासच. अशा या गोमटेश्वराचा महामस्तकाभिषेक म्हणजे या इतिहासाचे मनोभावे स्तवन, चिंतन, आणि मनन. हा इतिहास या गोमटेशाची यशोगाथा सदैव गातच राहणार आहे. हजारवर्षे उलटून गेली आणि आणखी हजार वर्षे उलटून जातील तरीही हा गोमटेश आपल्या दोन कणखर पायांवर, निश्चिछतेने, निगर्वतने, निरामयतेने, निरातिशय शांततेने असाच अखंडपणे उभा राहणार आहे. आपल्या दिव्यत्वातुन, भव्यत्वातून भव्यदिव्य साक्षात्कार घडवित!

●●●

टुर - टुर ऽऽऽ

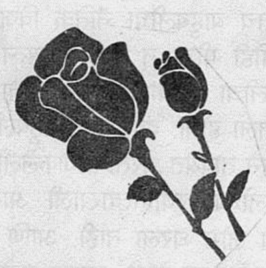

कु. मीना सुतार एम.ए.भाग-२ (होमसायन्स)

सध्याच्या धक्काधक्कीच्या जीवनात विरंगुळ्याचे चार क्षण शोधण्यासाठी जवळपासच्या किंवा दूरच्या निसर्गरम्य स्थळी छोट्या-मोठ्या सहलीसाठी जाण्याचे वेड अलिकडे वाढले असल्यास आश्चर्य वाटणार नाही. आपल्या जिवलग व्यक्तींबरोबर, कुटुंबियांबरोबर, मित्रमैत्रिणींच्या समवेत सहली आयोजित केल्या जातात. व त्यात ९०% भाग हा आनंदाने व उत्स्फूर्ततेने घेतला जातो. असाच आनंद, मजा करण्यासाठी पण मनापासून निसर्गरम्य स्थळे पाहण्याची आवड असणाऱ्या मैत्रिणींची सहल माथेरानसारख्या सुंदर स्थळी काढण्याची कल्पना त्यांच्याच मनात रूजली व सगळ्यांच्या साहाय्याने ती पार पडली.

जानेवारीच्या दि. ६, ७, व ८ या तीन तारखा सहलीसाठी नियोजित केल्या. दि. ६ जानेवारीला म्हणजेच, नवीन वर्षाच्या सुरुवातीला आम्ही सकाळी ६-०० वाजता जायला निघालो. सूर्याच्या कोवळ्या, सोनेरी किरणांची आभा संपूर्ण करवीर नगरीला वेढून घेत असतानाच आमचा माथेरान प्रवास सुरु झाला. सर्वांच्याच मनात एक प्रकारचा आनंद भरला होता. कारण आता त्या मुक्त होत्या, त्यांच्यावर कुणाची बंधने नव्हती. खुल्या वातावरणाचा सर्वांच्या मनावर चांगलाच परिणाम झाला होता. सर्वजणी मुक्त खैरपणे दंगा-मस्ती करित होत्या. जोडीला सुरेख गाण्यांचे रेकॉर्डही आमच्या सुरात सुर मिसळत होते. अशा धुंदीतच आम्ही पुण्यात प्रवेश केला.

''निसर्गात राहण्याच्या असिम आनंदाची नशाच धुंदीला पुरेशी असते.'' पुण्यात थांबायचे नसल्याने गाडी सरळ कार्ल्याच्या रोडला लागली. पुण्यापासून एक तासाच्या अंतरावरच ''कार्ला लेणी'' आहेत.

सकाळपासूनचा उत्साह थोडा कमी झाला होता व दुपार झाली असल्यामुळे रणरणत्या उन्हाच्या झळा शरिरात एक प्रकारची मरगळ आणत होत्या. सर्वांनी फ्रेश होऊन जेवण घेतले. तोपर्यंत तीन वाजले होते. मग आम्ही लेणी पाहण्यासाठी निघालो. लेणी फार उंच डोंगरात असल्याने चढल्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. पायऱ्या चढून चढून सर्वांची खूपच दमछाक झाली होती व तिथे पाणी तर कुठच नव्हते. सर्वजणी तहानेने अगदी व्याकूळ झाल्या होत्या. ''कोल्ड ड्रिंक'' शिवाय कोणीही पाणी देत नव्हते. शेवटी एका ठिकाणी पाणी मिळाले. पाण्यामुळे सर्वांच्याच अंगात उत्साह भरला व उत्साहाच्या भरातच ३४३ पायऱ्या चढून एकदाचे पोहोचलो.

कार्ल्याच्या लेण्या अजिंठा-वेरूळच्या लेण्यांप्रमाणेच महाराष्ट्राचे वैभवच म्हणायला पाहिजे. या बुद्धधर्मिय लेण्या इ.स.पूर्वी सुमारे १ ल्या शतकात खोदल्या आहेत. तेथील विस्तीर्ण चैत्यगृह हीन यान ज्ञानपंथीय चैत्य गृहापैकी एक सर्वोत्तम म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याच्या भव्य प्रवेशद्वाराच्या बाजूस एक विशाल सिंहस्तंभ असून आतील बाजूस अर्थगोलाकृती गवाक्ष, उत्कृष्ट शिल्पकृती व कोरीवमूर्ती आहे. तेथील बुद्धांच्या मूर्ती मात्र महायान पंथियांनी नंतर म्हणजे इ.स. ५ व्या व ६ व्या शतकात कोरल्या असून त्या मूळच्या कल्पनेस धरून नाहीत. या लेण्यात ब्रम्हीलिपित कोरलेले अनेक शिलालेख आहेत. त्यातील एका लेखात हे चैत्यगृह जम्बू द्विपातील (भारत) अनेक अद्वितिय शैलगृह म्हणून वर्णिलेले आहे.

पायऱ्या चढताना सर्वजणी अगदी वैतागल्या होत्या. पण लेण्या पाहिल्यानंतर त्या खोदणाऱ्या कारागिरांना डोळ्यासमोर आणले व आमचा राग कुठल्या कुठे पळून गेला व खोदणाऱ्या कारागिरांना मनोमन वदंन केले व पुन्हा एकदा लेण्याचे दर्शन घेतले. तिथून आम्ही लोणावळ्याला निघालो. पुण्यापासून ६६ किमी. च्या अंतरावरच लोणावळा शहर वसलेले आहे.

लोणावळ्यात पोहोचल्यानंतर पाहतो तो काय, सर्वत्र हॉटेल्सची इतकी गर्दी झाली होती की, तिथे येणारा प्रवासी संभ्रमात पडल्याशिवाय राहणार नाही. पण याचा वातावरणावर मात्र कोणताच परिणाम झालेला दिसत नव्हता. तेथील वातावरणाचा आस्वाद

घेतल्यानंतरच आम्हाला लोणावळ्याचे सौंदर्य कळून चुकले. खरंच तेथील वातावरणाचे वर्णन कोणत्या शब्दात करावे तेच समजत नव्हते.

"Lonawala is a charming hill resort." तेथील पाहण्यासारखी स्थळे म्हणजे लोणावळा लेक, भुशी डॅम, तुंगर्ली डॅम, टायगर्स लीप, खेड पार्क, बारोमीटर हिल, आणि सर्वात प्रसिद्ध म्हणजे ''लोणावळा चिक्की'' लोणावळ्याला लागून खंडाळा हे शहर आहे. दोन्हीमध्ये फारसं अंतर नाही. खंडाळ्याला जावून "Sun Set" पाहिला. घाटातून येणारी रेल्वेही पाहिली. ही सर्व रमणीय दृश्ये पाहून आम्ही अगदी मंत्रमुग्ध झालो होतो. रात्र होत आली होती आणि गार हवेचे झोके अंगाला झोंबत होते. येथील हॉटेल्सचे बुकिंग केले नसल्याने माफक दरातील हॉटेल शोधणे सुरु झाले. पण असे हॉटेल हिल स्टेशनवर मिळणे शक्य नव्हते. शेवटी एका आश्रमात आमची सोय झाली. पण प्रत्यक्षात तो आश्रम चक्क हॉटेलइतका डिसेंट बांधला होता. सर्वांनी सामान उतरवून खोलीत ठेवले. फ्रेश होवून जवळच्या खानावळीत जेवण केले. थोडावेळ शतपावली करण्यासाठी एक फेरफटका मारण्यासाठी निघालो. थोडावेळ कठड्यावर बसलो. तेव्हा एक गोष्ट लक्षात आली. तेथील रस्ता एक सेकंददेखील रिकामा होत नव्हता. ट्रक, एस.टी. लक्झरी, मारुती व्हॅन एका पाठोपाठ अगदी चिकटून उभ्या राहिल्यासारख्या दिसत होत्या. त्यापुढे सरकत होत्या पण मुंगीच्या वेगाने! कारण हा रोड पुणा-मुंबई ''नॅशनल हायवे'' म्हणून प्रसिद्ध आहे आणि ''वन वे'' असल्यामुळे एका बाजूनेच गाड्या जात होत्या. नंतर आम्ही रूमवर परतलो. आता हवेतील गारवा सर्वांनाच जाणवू लागला होता व त्या गार हवेतच केव्हा झोपून गेलो ते समजले देखील नाही.

जेव्हा जाग आली तेव्हा सर दार ठोठावत होते. उद्देश हा की लवकर आवरून ७ वाजेपर्यंत रूम सोडायची, कारण ७ पर्यंतच आमची रूमवर सत्ता होती. घड्याळात पाहिले तर पहाटेचे ५ वाजले होते. पहाटेचा वारा अंथरूणातून उठूनच देत नव्हता. पण उठावे तर लागणारच होतं. झटपट आंघोळी आवरून सामानाची आवराआवर केली व ७ वाजता रूम सोडली. त्याच खानावळीत चहा-नास्ता करून खोपोली-कर्जतमार्गे माथेरानचा प्रवास सुरु झाला.

आता सर्वांची उत्सुकता शिगेला पोहोचली होती. कधी एकदा तिथे पोहोचतोय असं झालं होतं. शेवटी गाडी घाट चढू लागली. संपूर्ण प्रवास घाटातला आणि त्या उंच-उंच घाटातच रेल्वेमार्गही होता. ते उंच-उंच डोंगर, त्यावरील निरनिराळी झाडे-झुडपे, त्यावर विहार करणारे रंगीबेरंगी पक्षी, हिरवागार भूप्रदेश, सारे कसे डोळ्याला सुखद वाटत होते आणि गाडी मात्र उंच-उंच जात होती. खाली पाहताना डोळे गरगरत होते. गाडी वळण घेवू लागली की सर्वांच्या पोटात धस्स व्हायचं. मध्येच एखादा रेल्वेचा रूळ यायचा व गाडी हादरायची. तरीही बाहेरील दृश्य पाहण्यासाठी सर्वांची चढाओढ लागली होती. खिडकीतून बाहेर पाहणारे डोळे ते सारे पाहून आनंदाने चमकत होते. किती सुंदर प्रवासाची संधी आम्हाला लाभली होती असा विचार येताच मन गर्वानं भरून जायचं आणि अशा विचारात असतानाच एखादी गाडी समोरून येताना दिसली की गाडीला एकदम ब्रेक लागायचा व एकदम भानावर यायचो. असेच बाहेर पाहत असताना लक्षात आले की, आम्ही अशा रस्त्याने जात आहे की, तिथे कठडा नाही. रस्ता तर इतक्या भयंकर वळणाचा! गाडी वळताना वाटे... वाटे... गाडी... खाली दरीत तर जाणार नाही ना? आणि मग सर्वत्र एकदम शांतता निर्माण होई. तो अरूंद, वळणाचा रस्ता पार करून गाडी पुढे गेली की सर्वांचा जीव भांड्यात पडायचा. आणि मग तोच उत्साह... तोच आनंद... तीच बडबड... आणि तेच ते मध्यंतरी भयाकुल झालेले डोळे. पुन्हा नव्याने दिसणाऱ्या सृष्टीसौंदर्याचा आस्वाद घेत आनंदाने चमकत.

अशाच धुंदीत मनात माथेरानविषयीचे कुतुहल व अनामिक हुरहुर घेवून माथेरानमध्ये प्रवेश केला. मुख्य दरवाजाजवळ गाडी पार्क करून उतरलो. पाहतो तो काय सर्वत्र घोडेच घोडे! कारण तेथील गरीब लोकांना हाच तो एक उपजिविकेसाठी मिळणारा आधार होता. तेथे सर्व प्रवास हा घोड्यावरून किंवा पायीच करावा लागतो. अगोदरच बुकिंग केलेल्या M.T.D.C. च्या रूममध्ये पोहोचलो. फ्रेश होवून लगेच तेथील Points पाहायला बाहेर पडलो. कारण सर्व स्थळे २ दिवसात पाहायची होती.

तसे पाहता माथेरानमधील इतर स्थळांविषयी काहीच माहिती आम्हाला नसल्यामुळे कुठले Point किती अंतरावर आहेत हे माहीत असणे शक्यच नव्हते. घोड्यावरून जायचे म्हटले तर घोड्यावर बसलेली एकही मुलगी आमच्यापैकी नव्हती. शेवटी तिथल्या एका व्यक्तीकडून तिथल्या पॉईंटचा नकाशा मिळवला व पायीच चालू लागलो. प्रथम ''पॅनोरमा पॉईंट'' पाहयला

निघालो. ५ ते ६ मैल चालल्यावर तो Point दिसला. तिथून साऱ्या डोंगराचे व दरीचे अवलोकन केले. ती नयनरम्य हिरवीगार दरी पाहून असे वाटले की कुठल्यातरी चित्रकाराने मुक्तहस्ताने हिरवा रंग उधळला आहे. ते दृश्य पाहून थोडावेळ सुखाच्या स्वर्गात तर उतरलो नाही ना? असा भास झाला. ते दृश्य आम्ही डोळ्यात साठवून ठेवले. तिथून आम्ही रेल्वेस्टेशनजवळ आलो. तसे पाहता हा Point ''सूर्योदयाचा'' होता. पण अपुऱ्या माहितीअभावी आम्हाला तो दुपारीच पाहवा लागला. रेल्वेस्टेशन हे मध्यवस्तीत असल्याने तिथे तर सर्वत्र घोडेच घोडे, दुकाने, हॉटेल्स, घरे यांची इतकी गर्दी झाली होती आणि त्यातच भर म्हणजे तिथे आलेले प्रवासी. त्यामुळे तात्पुरते जत्रेत आल्यासारखे वाटले. एका हॉटेलमध्ये जेवण केले व दुसरे Point पहायला निघालो. रस्ते संपूर्ण जंगलासारखे त्यामुळे कुठल्या रस्त्याने जायचे हे कळतच नव्हते व अशातच रस्ता चुकला. परत मागे येवून दुसऱ्या रस्त्याने गेल्यानंतर "Monkey Point" जवळ येवून पोहोचलो. नावाप्रमाणे बरीच माकडे तिथे असतील अशी आम्ही कल्पना केली होती. पण एकही माकड तिथे पाहयाला मिळाले नाही. सर्वत्र शांतता पसरली होती. तिथूनही सह्याद्री रांगाचे दृश्य काही निराळेच दिसत होते. "Honey Point" होता. आतापर्यंत पाहिलेल्या सर्व पॉईंटपेक्षा दरीचे सर्वात सुंदर दर्शन याच Point वरून झाले. क्षणभर त्या दरीत स्वत:ला झोकून देण्याचा मोह झाला. खरंच, ''अशा ठिकाणी मरण येणे किती भाग्याचे'' असे वाटले. हे तीन Point पाहीपर्यंत ५ वाजले होते.

आता सर्वांना ''सूर्यास्त'' पाहण्याची ओढ लागली होती आणि त्याचे अंतर तर खूप होते. सर्वांना मनापासून ते दृश्य पाहायचे असल्याने पावले झपाझप त्या दिशेने वळू लागली. उत्साहाच्या भरात कधी एकदा तिथे पोहोचलो ते समजलेच नाही. सर्वत्र इतकी गर्दी होती साऱ्या माथेरान वरील प्रवासी त्यावेळी तेथे हजर होते. मात्र घोडे आपल्या माराच्या भितीने बाजूला एका रांगेत उभे होते. खाद्य पदार्थ विकणारे लोकही आपला धंदा जोरात होणार या आशेने तिथे बसले होते. सूर्योदयाचे दृश्य व्यवस्थित दिसेल अशा ठिकाणी आम्ही बसलो. गप्पाना चांगलाच ऊत आला होता. त्यातच सूर्य मात्र आपली दिवसाची पांढरी वस्त्रे फेकून काळी वस्त्रे परिधान करण्यात मग्न होता. ते दृश्य इतके मनोहर होते की सर्वजणी देहभान विसरून टक लावून पहात होत्या.

अशा प्रकारे सूर्यास्त पाहण्याचा निरामय आनंद आम्ही घेतला. हळूहळू सूर्य डोंगरापलिकडे दडू लागला व अंधाराचे साम्राज्य सुरु होणार होते. एवढ्यात आम्ही भानावर आलो. कारण आमची रूमही गावाबाहेर म्हणजे प्रवेश द्वाराजवळ होती व ते अंतर खूपच होते. आणि रस्त्यांबद्दल अनभिज्ञ असल्यामुळे सर्वजण जितक्या भरभर चालता येईल तितक्या भरभर चालत होते. जवळजवळ सर्वच लोक घोड्यावरून आले होते. त्यामुळे ते पटापट निघून गेले आमच्या रूमच्या बाजुला जाणारे कोणीच दिसेना अंधार तर वाढतच होता व रस्ता तर खाच खळग्यांचा. पायात पाय अडकून ठेच लागत होती. संपूर्ण रस्त्यावर एकही दिवा नव्हता. त्यामुळे पुढचे व मागचे काहीही दिसत नव्हते. त्यात दिवसा बाहेर पडल्यामुळे बॅटरी घेण्याची आवश्यकता भासली नव्हती. तिथून ७ ते ८ मैलावर आमची रूम होती.

जितका उत्साह दिवसभर होता तो सूर्योदयाप्रमाणे पार मावळला होता. मन नाही त्या शंकेने व भितीने जास्तच बेचैन होत होते. सर्वजणी अगदी गांगरून गेल्या होत्या. त्यातच एक आशेचा किरण म्हणून एक घोडेवाला मुलगा दिसला. आम्ही त्याला गाठले व रस्त्याबद्दल विचारले आणि सुदैवाने तोही आमच्या रूमकडेच चालला होता. सर्वांना इतका आनंद झाला होता की घोड्याच्या चालीबरोबर सर्वजणी चालू लागल्या. तो मुलगा बॅटरीने आम्हाला रस्ता दाखवत होता व आम्ही जीव मुठीत धरून पावले टाकत होतो. शेवटी एकदाचे हॉटेल दिसले व सर्वांनी सुटकेचा निश्वास टाकला. तो मुलगा जर आम्हाला भेटला नसता तर कदाचित... कदाचित... रात्र आम्हाला त्या सुनसान भयंकर, अंधाऱ्या जंगतात काढावी लागली असती. नुसत्या कल्पनेने अंगावर रोमांच उभे राहत होते. पण सुदैवाने सुखरूप पोहोचलो होतो.

रूमवर येवून फ्रेश होवून जेवायला गेलो. चांदणी भोजनाचा आस्वाद घेत जेवण चालले होते. तेवढ्यात तेथील लाईटही गेली व कॅंडलच्या उजेडात जेवण उरकले. थोड्या गप्पा-गोष्टी झाल्या. आता सर्वांनाच एक प्रकारची मरगळ आली होती. कधी झोपू असे झाले होते. पण पलिकडच्या रूममधून खूप आरडाओरड ऐकू येत होती. तरीही आम्ही हळूहळू कुजबुजत अंथरूणातच खुदुखुदु हसत झोपेची वाट पहात होतो. शेवटी कशीबशी शांतता निर्माण झाली व त्याच धुंदीत सर्वजणी निद्राधिन झाल्या.

रूमचे बुकिंग एका रात्रीपुरतेच असल्यामुळे १

वाजता रूम सोडली. सर्व सामान गाडीत टाकून उरलेले Point पाहायला निघालो. गावात येवून चहा घेवून तिथेच ठरविले आजचा प्रवास हा घोड्यावरुनच करायचा.

घोड्यावर बसण्याचा पहिलाच प्रसंग असल्याने घाबरत-घाबरतच बसलो. तेवढ्यात घोडा हलला व एक मैत्रिण घोड्यावरून खाली पडली. क्षणभर आम्हाला वाटले आता सर्वांनीच घोडसवारी रद्द ! पण तेवढ्यात ती धाडसाने उठली व घोड्यावर बसली व आमची घोडसवारीची आशा पूर्ण झाली. प्रथम घोडेवाल्याने धरलेलेच होते. पण नंतर आमच्यात एक प्रकारचा आत्मविश्वास आला. आमचे आम्ही घोड्यांना टाच मारली. थोड्याच वेळात आम्हाला कसे बसायचे खोगीरमध्ये पाय कसे रोवायचे, लगाम कसा ओढायचा हे सर्व कळाले. व इथेच आम्ही खऱ्या अर्थाने "Horse riding" शिकलो. घोड्यावरून आम्ही लुझा पॉईंट लिटिल चोक पॉईंट, मार्केट, वन ट्री हिल व लेक (सरोवर) असे ५ पॉईंट ३ तासात पाहिले. इतका सुंदर अनुभव म्हणजे अविस्मरणीय आठवणच होती. मार्केटवजळ घोडे सोडले व थोडी खरेदी करून जेवण घेतले व गाडीत बसलो. ३ वाजता माथेरानचा शेवटचा निरोप घेतला.

माथेरानला जायचे म्हणजे फक्त मजा (Have a Fun) करण्यासाठीच. साऱ्या Point ना भेट देवून चोहोबाजूनी सह्याद्रीच्या रांगा व दरी पाहाण्याचा आस्वाद घेणे, तेथील प्रसिद्ध वस्तू म्हणजे केन (वेत) व लेदर, आर्टिकल्स (चामडी पिशव्या, पर्स, चप्पल). माथेरान हे थंड हवेचे ठिकाण आहे. थंड हवेचा अर्थ आम्हाला तेथील हवामान अनुभवल्यावर कळाला. कारण आपल्याकडील थंडीने हुडहुडी भरते. त्यामुळे तिला बोचरी थंडी म्हणतात पण तेथील थंडी म्हणजे गुलाबी गारवा होता, जो अंगाला स्पर्शून जायचा तेव्हा वाटायचं, सारा निसर्गच आपल्याशी दोस्ती करायला उत्सुक आहे.

असा विचारात गुंग असतानाच येताना भितीदायक वाटणारा घाट केव्हा संपला होता हे कळाले देखील नाही. येताना पुन्हा त्याच रस्त्याने यायचे होते. कारण सर्वांना ''लोणावळा चिक्की'' घ्यायची होती. भरपूर चिक्की खरेदी करून गाडी सरळ पुण्यात थांबली. तिथे चहा घेवून खरेदीला गेलो. कॅप एरियातील प्रसिद्ध Softy Ice-cream ची चव चाखत-चाखत गाडीत बसलो व इथून सुरु झाला परतीचा प्रवास.

येताना सर्वांचे चेहरे पेंगुळले होते. उत्साह कुठल्या कुठे पळाला होता. पण तरीही मनात एकच खंत होती की, सर्वांना आपापल्या घरी परतायचे आहे. हा प्रवास संपूच नये असे वाटत होते व अशा विचारातच कोल्हापुरात रात्री २ वाजता पोहोचलो.

अशी ही सुंदर, नयनरम्य, धमाल करणारी व एकत्रित केलेली सहल ही एक आयुष्यातील सुखद, अविस्मरणीय आठवण राहील यात मात्र शंकाच नाही.

•••

स्त्री आत्मकथन

इतका तर हा समाज बिगर शेपटाच्या जनावरासारखा होता फक्त त्यांना हातापायाच्या घडणीनं माणूस म्हणायचं. नाहीतर निव्वळ जनावरंच ती ! ही जनावरं झाली कशी आणि त्यांना जनावराचं वागणं दिलं कुणी ? सवर्णांनी आमची माणसाची बुद्धीच गायब केली. बैल जसे त्यांच्या अंगणातल्या गोठ्यातल्या कडबा खाऊन रात्रंदिवस राबत होते. त्यांच्यापेक्षाही गहन परिस्थिती आमची. त्यांना तरी कष्ट करून पोटभर कडबा खायला मिळे आणि मालकाच्या अंगणात राहायला जागा असे. ह्यांच्याहूनही आमची भिन्न परिस्थिती गावानं गावाच्या खाली उकिरडे केलेले. ती आमची जागा. त्यात आमची खोपटं. त्या उकीरड्यात टाकून दिलेल्या जनावराचे आम्ही मालक. कुत्र्या मांजरांना घारीगिधाडांना लचके तोडता तोडता हाकलून देऊन आम्ही आमचा हक्क बजावीत असू. एक ना दोन अनेक संकटांनी आम्हाला गुरफटून टाकलं होतं. अंधार कोठडीत टाकलं होत आणि गुलामगिरीच्या बेड्यांनी हात डांबले होते. आमच्या बुद्धीवर पडदा टाकून तिला झाकून टाकलं होते. पण विश्व हे तिच्या पायावर उभं आहे. उथळ पाण्याला खळखळाट असतो. अथांग सागर हा नेहमी दमदार असतो. त्याच्या पोटात अनेक पापांचे डोंगर झाकले जातात आणि तो सदैव जगाच्या दयेला पात्र असतो.

जिणं आमुचं – बेबी कांबळे

संग्राहिका – गीता तेऊरवाडे

प्रेम म्हणजे...

कु. वत्सला पाटील द्वितीय वर्ष कला

आज काय, दिवस उगीचच फुकट गेला. सकाळपासून काहीच विधायक घडल नाही किंवा आठवणीत रहाण्यासारखही घडले नाही. याच विचारात अस्वस्थ होऊन घराभोवतालच्या बागेतील रोपटी न्याहाळीत फिरत होते इतक्यात....

उग्र चेहरा करून विनय आला. विनय नेहमी शांत प्रसन्न चेहऱ्यानेच आमच्याकडे यायचा, पण आज कधी नाही तो इतक्या रागात दिसला. की मी थक्क होऊन त्याच्याकडे पहातच राहिले व त्याची टर उडविण्याच्या हेतून सहजच बोलले. आमचे बंधूराज आज इतके रागात? का, काय झाले? तो म्हणाला ''चेष्टा करू नको ग तायडे.'' पण मी म्हणाले, ''तरीपण....''

तो क्षणभर शांत बसला व म्हणाला, ''कसा सुड उगवतो बघ'' मला फसवले का? मी जर तिच्या संसाराचे तीन तेरा वाजवले नाहीत तर मीही नावाचा विनय नाही! मला काय कळेना. मी म्हणाले, ''अरे काय झालं?'' स्पष्ट बोल, मला काय तुझे हे कोड्यातले बोलणे समजले नाही बुवा! तेव्हा एक दिर्घ श्वास घेऊन तो मला म्हणाला, ''ताई मी एवढे तिच्यावर जिवापाड प्रेम केले आणि तिने सरळ दुसऱ्याच वडिलांनी दाखविलेल्या मुलाशी साखरपुडा करून घेतला. ही बघ लग्नाची पत्रिका! येत्या नऊ तारखेला तिचे लग्न आहे!'' मी म्हणाले, मीही तिला माझे उग्र रूप दाखविल्याखेरीज रहाणार नाही!! मी म्हणाले, ''तिने तुला सोडून दुसऱ्याशी साखरपुडा केला. याला काहीतरी कारण असेल.'' तेव्हा तो म्हणाला, ''ती म्हणते तू अजून कमवत नाहीस व कॉलेजमध्ये उद्या कमविण्याच्या दृष्टीने नीट, मन लावून अभ्यासही करीत नाहीस. उलट टवाळ कार्ट्यांच्यात फुकट वेळ घालवतोस, मी तुला खूप वेळा समजावले, पण तू मनावर घेत नाहीस. तेव्हा मी तुझ्यातून माझे मन काढून घेतले आहे. तुझ्याकडून आशा करावयाची सोडली आहे. मला माझा नवरा स्वतःच्या मनगटाच्या जोरावर कर्तृत्व फुलविणारा पाहिजे आहे. बाप जाद्यांनी मिळवून ठेवलेल्या संपत्तीवर कोलांट्या खाणारा नको आहे. तेव्हा माझा नि तुझा इथून पुढचा मार्ग वेगळा आहे!! मी शांतपणे त्याचे बोलणे ऐकून घेतले. नि म्हणाले, ''मग तुझा पुढचा विचार काय आहे?'' तेव्हा तो तितक्याच द्वेषाने म्हणाला, ''मी तिच्यावर मनापासून प्रेम केलय. तेव्हा ती माझ्याखेरीज दुसऱ्याची झाली तर ते मला कदापि सहन होणार नाही. मी तिच्या शिवाय जगूच शकत नाही. आता मी तिचा व माझा दोघांचाही शेवट करणार आहे!! हे ऐकून मी जवळ जवळ काय म्हणून किंचाळलेच! व दुसऱ्याच क्षणी विनयच्या गालावर खाडकन थप्पड लगावली व म्हणाले, ''विनय शुद्धीवर ये. काय बोलतोस याचा अर्थ तुला तरी कळतो का?'' अरे, विन्या गाढवा मला वाटल होते तू तिच्यावर एवढं प्रेम करतोस! तेव्हा म्हणाला, असतास तू मला जरी मिळाली नाहीस तरी चालेल. पण तू जिथं आहेस तिथ सुखांत रहा!! असे तिचे भले चिंतून उलट तिच्या तुझ्यावरील श्रद्धेखातर तिला स्वतः शून्यातून विश्व निर्माण करून दाखविण्याचे आश्वासन दिले असतेस व स्वतःच्या कर्तृत्वाचे शिखर स्वकर्तृत्वावर निर्माण केले असतेस. पण छे, तू इतक्या खालच्या थराला जाशील असं मी स्वप्नातही कधी पाहिले नव्हते, अरे केव्हापासून तुझ्यासारख्या अर्धवट मुलाकडून खरं प्रेम, खरं प्रेम हे शब्द ऐकताना त्या महान शब्दांचे धिंडवडे निघाल्याचे मला जाणवले. ''अरे वेड्या प्रेमाचा खरा अर्थ तुला समजलाच नाही.'' तुझ्यासारख्या संकुचित व्यक्तीच्या दृष्टीने प्रेम म्हणजे केवळ वासना, स्वार्थ, पुरुषार्थ एवढाच घेतला. पण प्रेम म्हणजे असा संकुचित भाव नसून प्रेम म्हणजे श्रद्धा, निष्ठा, सद्भावना ज्या व्यक्तींवर आपण असे प्रेम करतो. त्या प्रेमाची अवहेलना करण्यासारखे आहे. भले ती व्यक्ती तुझ्याशी वाईट का वागेना. तिला तिच्यावरील तुझ्या प्रेमाच्या जोरावर समजावून माफ करणे हाच प्रेमाचा दैवी गुण आहे. तुला माहीत आहे ना? ती आईच्या प्रेमाची कथा? प्रेयसीसाठी आईच्या जीवावर घाला घालून तिचे काळीज काढून घेणारा तिचा सुपुत्र काळीज घेऊन प्रेयसीकडे धावत जाताना पडतो. तर त्याला झालेल्या वेदनांनी ते आईचे काळीज कळवळत व स्वतःच्या

जिवावर घाला घातल्याचे आपल्या लाडक्याचे महान पातक विसरते व म्हणते, ''बाळ तुला कुठ लागले तर नाही ना? किती ते निस्वार्थी उदात् प्रेम? त्याची महती शब्दात तरी व्यक्त करता येईल का? अरे प्रेम हे सुंदर स्वप्न नाही. प्रेम हे क्षणिक शरीर सुखही नाही. प्रेम हे दोन मनांचे मिलन आहे. दोन अपूर्ण माणसांना एकमेकांना पूर्ण करायची जी विलक्षण तळमळ लागते तिच नाव प्रिती आहे. पण तुझे आतापर्यंतचे संभाषण ऐकून मला लक्षात आले आहे. तुझ्यामते प्रेम म्हणजे केवळ एक आकर्षण आहे. मला हेही मान्य आहे. प्रेमाच्या प्रकारात तारूण्याचे आकर्षण, बुद्धीचे आकर्षण, सौंदर्याचे आकर्षण यासारख्या बाबी आढळतात. पण नुसत आकर्षण म्हणजे प्रेम नव्हे! त्या आकर्षणाचे रूपांतर भक्तीत व्हावे लागते! भक्ती म्हणजे दुसऱ्यासाठी स्वत:ला विसरण्याची शक्ती! ज्याला स्वत:च्या सुखाची कल्पना विसरता येत नाही. दुसऱ्याच्या हृदयाची पूजा करता येत नाही. त्याच्या प्रेमाला भक्तीच स्वरूप कधीच प्राप्त होत नाही. आकर्षणाचा आत्मा उपभोग हा आहे. उलट भक्तीचा आत्मा त्याग हा आहे आणि तू तर हे सगळे विसरून स्वत:च्या विनय नावाची लाजही न राखता इतका अविवेकाने विचार करतो आहेस की, मला आज तुला भाऊ म्हणायचीही खंत वाटते आहे. ''अरे सच्चा मनाच्या मिलनात अडथळे येतात हे मी कदापी मान्य करणार नाही. बदल सापडताच बदलते ते खरे प्रेम नव्हेच किंवा प्रेमाचा विनाश करणाऱ्याच्या इच्छेला जे बळी पडते ते खरे प्रेम नव्हे!!

विनय तुझे तिच्यावर एवढं जिवापाड प्रेम असते तर तू कधीच मुखातून इतके अभद्र बोलला नसतास! की, ज्या शब्दांचे बाण तुझ्या प्रेमाची शकले शकले करू शकतील. ''अरे, तू खरंच प्रेम केले असतेस तर तिला, ठेच लागता तुला त्याच्या वेदना झाल्या असत्या, तिचा अपमान झाला असता, तर तुझा राग अनावर झाला असता. पण तुच तिचा अपमान करावयास. तिचा सर्वनाश करावयास निघालास हे बरोबर आहे कां? नाही विनय, तू चुकतोस ''प्रेम म्हणजे अहंकार नव्हे. प्रेम म्हणजे मालकी हक्क नव्हे! प्रीती म्हणजे भक्ती! भक्ताच्या हातून चूक झाली तरी देवापुढे नाक घासून ती कबूल करण्यात त्याला कमीपणा का वाटावा?

तेव्हा माझ्यामते तू तिच्या सुखासाठी स्वत:हूनच तिच्या मार्गातून आनंदाने उदार मनाने बाहेर पड व त्या श्रद्धादायक, विश्वासाने भरलेल्या प्रेमाची शपथ घेऊन खूप खूप कर्तृत्ववान होऊन तुझ्या प्रेयसीची उत्कंट इच्छा पूर्ण कर. तेव्हाच तुला खर प्रेम केल्याचे मानसिक समाधान मिळेल व स्वत:च्या व तिचा शेवट करण्याचे तुझ्या डोक्यातील खूळ काढून टाक व लक्षात ठेव मनुष्य जगण्याकरिता जन्माला आलेला असतो मरण्यासाठी नाही. ''अरे, जीवन म्हणजे हा एक रंगमंच आहे!! या रंगमंचावरील अनेक वादळांना तोंड देत. येथे सूर्याच्या तेजाने, ताऱ्याच्या शीतलतेने चमकायचे असते व यासाठी तुला खरे प्रेम मदत करील यात वादच नाही. कारण खऱ्या प्रेमात इतकी प्रंचड ताकद एकवटलेली असते की, ते वादळ वाऱ्याला तोंड देत सागरात ठाम उभे राहून खलाशांना मार्गदर्शन करणाऱ्या एखाद्या दिपगृहाप्रमाणे असते. भरकटणाऱ्या जहाजाला दिशा दाखविणाऱ्या ताऱ्याप्रमाणे प्रेम असते. त्या ताऱ्याच्या उंचीचा अंदाज घेणे शक्य होते, पण त्याचे मोल अज्ञात असते तसेच जणू प्रेमाचे असते. ''बघ, इतके ऐकून तुझा प्रेमावरील विश्वास वाढला असेल तू शहाणा झाला असशील प्रेमाचे खरे स्वरूप तुला उमगले असेल. तेव्हा ''जगणं म्हणजे झोपाळ्यावर बसून झोके घेणे नव्हे, जीवन हे वादळातून होडी हाकारण्यासारखे आहे. हे लक्षात ठेवून पुढची पावले टाक व प्रेम म्हणजे काय हे समजून घे. ''अरे प्रेम हे काळाच्या कृपेवर अवलंबून नसते. अर्थात हे खरे की गुलाबी ओठ नि गाल यांच्यावर काळाच्या वाकड्या विळ्याचे आघात होऊ शकतात. काळाच्या ओघात शारीरिक सौंदर्य कोमेजने नि अखेरीस विरून जात असले तरी प्रेमावर काळाचा अंमल चालत नाही. काळाच्या छोट्या घटिका नि आठवडे यांच्यानुसार प्रेम बदलत नाही. पण प्रेम विनाशाच्या टोकापर्यंत टिकाव धरून रहाते. तेव्हा तू केलेल्या खऱ्या प्रेमाने तुझा विनाश होण्यापासून तुझा बचाव होवो. हीच तुझ्यासाठी तुझ्या बहिणीची प्रार्थना!

माझे प्रेमाच्या खऱ्या स्वरूपाच्या उलगड्याचे संभाषण ऐकता ऐकता विनयच्या चेहऱ्यावरचे उग्र सावट हळू हळू कमी होऊ लागले. चेहऱ्यावरील रागाचे भाव जाऊन त्याची जागा पश्चातापाने घेतली. डोळे अजूनी डबडबले होते व त्याच्या तोंडातून कृतज्ञतेने शब्द बाहेर पडले. ''ताई मी चुकलो, मला प्रेमाचा अर्थच समजला नव्हता. त्यामुळेच मी आंधळेपणाने वागत होतो. अविवेकाने बोलत होता. पण तू माझे डोळे उघडून मला डोळस बनविलेस. आज मला कळले. प्रेम म्हणजे श्रद्धा, सद्भावना व दृढ विश्वास यांचा त्रिवेणी संगम आहे.''

●●●

हे असं का ?

सत्य श्रेष्ठ असतानाही,
असत्याचा विजय होतो
हे असं का ?

गुन्हेगार असूनही
निर्दोष मुक्तता होते
गुन्हेगार नसतानाही
शिक्षा भोगावी लागते
हे असं का ?

स्वत:ला जन्म देणारे आई-वडील
मुलाला जड वाटू लागतात
हे असं का ?

मुलाने लाथाडले तरी मुलाला चांगले
म्हटले जाते,
मुलीने चांगले वागूनसुध्दा
मुलीला कमी लेखले जाते
हे असं का ?

मुलगा काय दिवे लावणार हे माहित असूनसुध्दा
मुलगा झाला की दिवे लावतात
हे असं का ?

कु. सुचित्रा मोरबाळे, प्रथम वर्ष कला

कोडे

जीवन हे एक मला पडलेले कोडे आहे
हे कोडे सोडविता सोडविता
मीच या कोड्यात गुंतले आहे,
गुरफटत चालले आहे
हे कोडे फारच किचकट आहे
पण,
या कोड्यातून मला माझी सोडवणूक केली पाहिजे
कारण,
कोडेच माझे विश्व नाही
माझ विश्व खूप मोठे आहे
अंत नसलेल्या क्षितीजासारखे आहे
अथांग अशा समुद्राप्रमाणे आहे.

कु. शैलजा शिरोलीकर, द्वितीय वर्ष कला

'भोपळ्यासाठी गमावले प्राण'

अरे इतका का तू होतास खुळा, ?
मांडलास असा हा मरणाचा मेळा,
केलीस अशी ही आयुष्याची कळा,
पोहचल्या असतील तुला द्रारिद्र्याच्या झळा,
म्हणनूच केलास तू असा हा चाळा,
भरवणार असशील तू तुझ्या बाळा,
जडवणार असशील तू त्याला वाळा,
फुलवणार असशील संसाराचा माळा,
कारभारणीला सोन्याचा मळा,
फेडायचा असेल तुला घराचा फाळा,
नाही तर लागले घराला टाळा,
हे सर्व स्वप्न तुझ्या डोळा,
एके दिवशी घेऊन आलास एक भोपळा,
निसटला तुझ्या हातून तो भोपळा,
झालास तू त्याच्यासाठी बावळा,
बनलास केवळ पिंडावरील कावळा,
अरे ! भोपळ्यापेक्षाही हीन
होते का रे तुझे प्राण ?

कु. कमल तोडकर, प्रथम वर्ष कला

आई

अंधारात एक मला दिसत होती छाया
लहानपणी बोलायला, चालायला शिकविणारी
प्रेमाचा हात अंगावरुन फिरविणारी
संकटावेळी हात देणारी आणि त्यांना दूर करणारी
सतत चांगले वागायला लावणारी
आहे तिची माझ्यावर आभाळाएवढी माया
ती कधी जाणार नसणारी वाया
ती आकृती म्हणजे दयाळू आई

कु. रजनी मोहिते, तृतीय वर्ष कला

दुर्भाग्य

आज अनेक सीता,
रावणांकडून किडनॅप होतायत,
अगणित मारीच सीतांना भुलवतायत
रामायणातील सारी पात्रं, आज,
या युगात अस्तित्त्वात आहेत.
फक्त राम-लक्ष्मण सोडून!

कलियुगातील सीतेला,
रेषा आखणारा लक्ष्मण भेटला नाही,
की पूर्ण पुरुष राम मिळाला नाही.
नशिबी आला वनवास,
नशिबी आला रावण देखील,
तो ही एकटा नव्हे; तर
साऱ्या राक्षसकुलासमेत!

कु. वैशाली देवधर, तृतीय वर्ष कला

स्वप्न भंग

स्वप्नातील रांगोळी कधी रेखाटली नव्हती
रेखावी अशी रांगोळी कधी भेटलीच नव्हती
पण अचानक एक वाऱ्याची झुळूक आली
रेखावी अशी रांगोळी सहजच साक्षात झाली
हिच रांगोळी रेखावी अशी मनात लहर आली
विचाराने, धीराने रांगोळी रेखायला घेतली
मन अस्वस्थ झाले भितीने कापायला लागले
रंग भरताना मनाची बैचेनी झाली
कापऱ्या हाताने धीरोदत्त होऊन रंग भरले खरे
क्षणभर रांगोळीने मन सुखावले, झाले
पण अचानक एक वादळ आले
रंग उडून गेले रांगोळी पुसून गेली
राहिली फक्त रांगोळी
काढल्याची अस्पष्ट जाणीव
दुःख देणारी मनाची
कालवा कालव उडविणारी

कु. वत्सला पाटील, द्वितीय वर्ष कला

वीतभर पोटासाठी

शहरातील उतुंग इमारतीच्या वळचणीला
धनिकांच्या सर्चलाईटच्या प्रकाशात
आक्रोशून उभी आहे, कंगाल झोपडपट्टी
पाठीला चिकटलेली पोरं व
तापलेली पोट घेऊन
पावसात भिजतात, थंडीने कुडकुडतात
अन् उन्हानं होरपळतात, वीतभर पोटासाठी
त्यांनीच राबून, रक्ताच पाणी करत
उभी केलेली धनीक इमारतीची शिखरं
त्यांनाच पायदळी तुडवत
उभी आहेत खिदळत
अन् एक दिवस परत कोसळतात त्यांच्याच
शिरावर
कोंडण्यासाठी त्यांचा आक्रोश
वीतभर पोटासाठी

कु. माया जाधव, प्रथम वर्ष कला

साथ

तुझी साथ हवी होती मला एकेकाळी
नाही दिलीस साथ तू मला त्यावेळी
त्या धुंद संध्येच्या कातरवेळी
स्वप्नांची माला घेऊन उरी
वाट पहात होते मी तुझ्या हृदयमंदिरी
नकार देऊन घातलेस घाव माझ्या हृदयावरी
अश्रुपूर्ण नयनांनी मार्ग सोडिला मी त्यावेळी
आता मी धावणार नाही त्याच मार्गावरी
तुझी साथ हवी होती मला एकेकाळी

कु. वत्सला पाटील, द्वितीय वर्ष कला

कशासाठी

कळी फुलते फूल बनण्यासाठी
फूल सुकते फळ बनण्यासाठी
हास्य फूलते दु:ख विसरण्यासाठी
दु:ख असते पुन्हा सुख मिळण्यासाठी
मिलन होते दूर होण्यासाठी
विरह असतो मिलन होण्यासाठी
भावना असतात समजून घेण्यासाठी
प्रीती असते त्यागासाठी

कु. वैशाली मोरे तृतीय वर्ष कला

कविता मला स्फुरेल का ?

दिवस ते हसण्या बागडण्याचे, स्वत:च्या धुंदीत रमण्याचे
स्वप्न मनोहर बालपणीचे अलगद किती सरून गेले
छंद स्वरांचे जोपासले होते, काव्यही शब्दांनी सजवले होते
काव्य ते ओठावर सहज फुलायचे
कविता होऊन कागदावर हळूच उतरायचे
फुलोरा तो शब्दांचा, छंद कविता रचण्याचा
कामाच्या व्यापामध्ये, शिक्षणाच्या हेतूमध्ये नकळत हरपून गेले
आज इतक्या दिवसानंतर वाटे मला मी कविता कराव्यात
पूर्वीइतक्या त्या सहज मला स्फुराव्यात
पण ! छे शब्द ओळख देत नाहियेत
कल्पना आकार घेत नाहिये
लेखणीने असहकार पुकारला आहे
भावनांचा आवेग पाहवत नाही
स्वर सारे रिते रिते वाहताहेत
कविते वाचून सारे काही शून्य भासतय
गर्दी साऱ्या भावनांची हृदयात दाटली आहे
पण मला ती शब्दात रचता येईना ?
वेडे मन हे माझे, विचारते तुम्हाला
भावगंध हा तुटलेला पुन्हा जुळेल का ?
कविता मला नव्याने स्फुरेल का ?
कविता मला नव्याने स्फुरेल का ?

कु. लता स्वामी प्रथम वर्ष कला

धरणीकंप

सूर्यास्त होता दाटला अंधार
सर्वांनी आपले गाठले घर
जेवून सारी झोपी गेली गार
उदयाची कामे होती उरावर
कोणाचे बांधायचे होते घर
कोणाला रंगवायचे होते दार
कोण होणार होता डॉक्टर
कोण होणार होता इंजिनियर
देवाचा असा फिरला फेर
भूकंपाने घातला गावाला घेर
लक्षात येण्यापूर्वी हा दैवाचा कट
झाले सारे जमीनदोस्त पटपट
उभे होते क्षणापूर्वी जे गाव सारे
क्षणार्धात सर्व जमीन दोस्त झाले
हा... हा... म्हणता बातमी
पसरली ही देशोदेशी
मदतीच्या आशेपोटी
साऱ्यांनी धाडले कोटी-कोटी
देशाच्या या आपल्या
नेते आहेत कसले ?
साऱ्यांना आहे ते उमगले
गरीबांच्या मदतीचा पैका
त्यांच्या पर्यंत गेला का ?
नाही ! उत्तर आहे एकच याचे.
मग ! पैसा हा गेला कुठे ?
घातला घशात नेत्यानी हा पैका
सारे पचवून वर आणि म्हणाला,
''यातले काहीच माहित नाही मला !''
भूकंप पिडीतांचे घर उभारण्यासाठी
पाठवली मदत सर्वांनी त्यांच्यासाठी
जीवनात करून अनेक वाटाघाटी
तरी त्यांचे प्रयत्न लागले नाही कोठी
भूकंपात मृत्युमुखी होते जे पडले
त्यांच्या मदतीसाठी सैनिक धाडले
फौज ही कसली ! लबाडी सारी
प्रेम भावना नाही त्यांच्या खरी
प्रेतावरील दागिने काढण्यातही
राहिले नाही मागे कोणी !
मदतीची वेळ आल्यावर
पुढे सरसावले नाही कोणी !
नसते त्यांच्या हृदयात मन
पैशासाठी करतात घृणास्पद वर्तन
काय म्हणावे या दुनियेला ?
पैशासाठी लुबाडले भावाला
उद्या हा पैशासाठी विकेल भारताला !
काय म्हणावे या मानवाला ?
काय म्हणावे या मानवाला ?

कु. अर्चना रायनाडे प्रथम वर्ष कला

उज्ज्वल यशाची परंपरा - वर्गात सर्वप्रथम

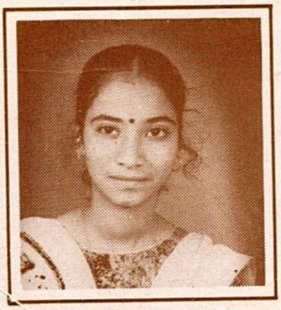

कु. पौर्णिमा शिंदे
अकरावी आर्टस

कु. सुवर्णा गुजर
बारावी आर्टस

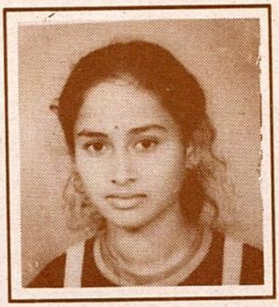

कु. ज्योती चिकबिरे
अकरावी विज्ञान

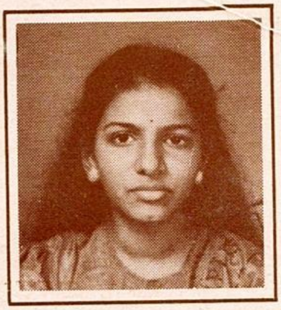

कु. गीता सावंत
बारावी विज्ञान

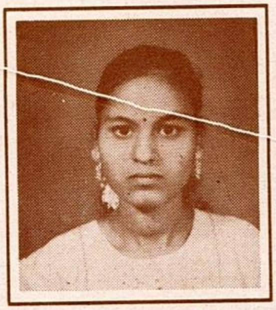

कु. साधना पाटील
अकरावी वाणिज्य

कु. रश्मी चोडणकर
बारावी वाणिज्य

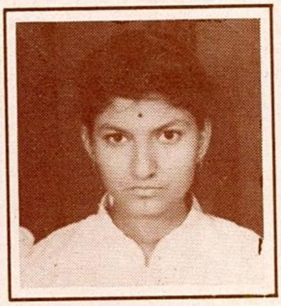

कु. सुजाता मगदूम
प्रथम वर्ष कला

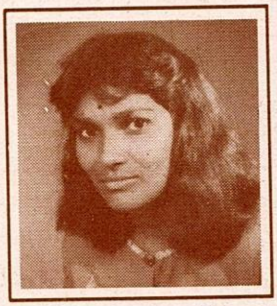

कु. सुजाता कोगे
द्वितीय वर्ष कला

कु. पुष्पा वडगांवे
प्रथम वर्ष वाणिज्य

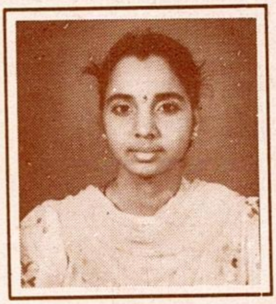

कु. सुरेखा चौगुले
द्वितीय वर्ष वाणिज्य

प्रथम श्रेणी प्राप्त वाणिज्य विभागातील विद्यार्थिनींचे
हार्दिक अभिनंदन

कु. नंदा तलरेजा
विशेष प्राविण्यप्राप्त
प्रथम श्रेणी
वर्गात सर्वप्रथम
तृतीय वर्ष वाणिज्य

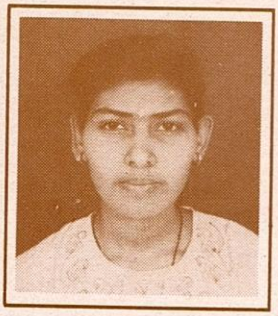

कु. सुनिता शेट्टी
विशेष प्राविण्यप्राप्त
प्रथम श्रेणी
तृतीय वर्ष वाणिज्य

कु. वैशाली यादव
प्रथम श्रेणी
तृतीय वर्ष वाणिज्य

कु. संध्याराणी सावंत
प्रथम श्रेणी
तृतीय वर्ष वाणिज्य

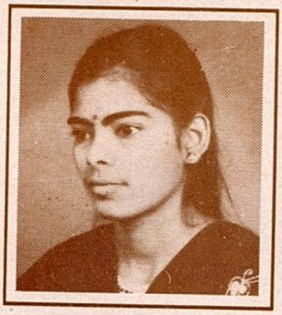

कु. राजश्री चनगंडी
प्रथम श्रेणी
तृतीय वर्ष वाणिज्य

कु. लता लोकरे
प्रथम श्रेणी
तृतीय वर्ष वाणिज्य

कु. संगीता पाटील
प्रथम श्रेणी
तृतीय वर्ष वाणिज्य

कु. विद्या यादव
प्रथम श्रेणी
तृतीय वर्ष वाणिज्य

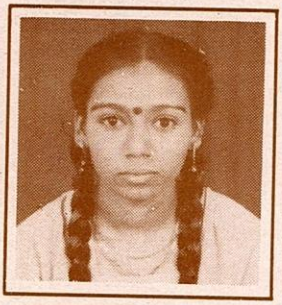

कु. भारती पाटील
प्रथम श्रेणी
तृतीय वर्ष वाणिज्य

कु. मंगल गुळवणी
प्रथम श्रेणी
तृतीय वर्ष वाणिज्य

कु. मनीषा मळगी
प्रथम श्रेणी
तृतीय वर्ष वाणिज्य

प्रथमश्रेणी प्राप्त कला विभागातील विद्यार्थिनींचे अभिनंदन

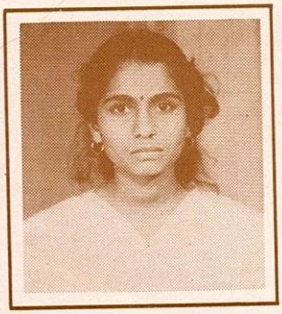

कु. अरुणा पाटील
तृतीय वर्ष कला
प्रथम श्रेणी इंग्रजी

कु. मनीषा शिरगुपे
तृतीय वर्ष कला
प्रथम श्रेणी इंग्रजी

कु. भाग्यश्री अंभईकर
तृतीय वर्ष कला
प्रथम श्रेणी अर्थशास्त्र

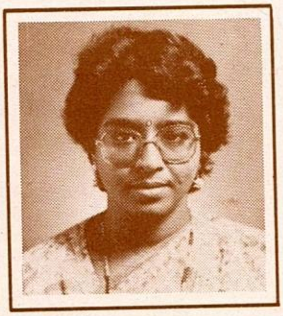

कु. मनीषा भोसले
तृतीय वर्ष कला
प्रथम श्रेणी गृहशास्त्र
विद्यापीठात सर्वप्रथम
राष्ट्रीय गुणवत्ता शिष्यवृत्ती प्राप्त
करण्याचा बहुमान मिळविला.

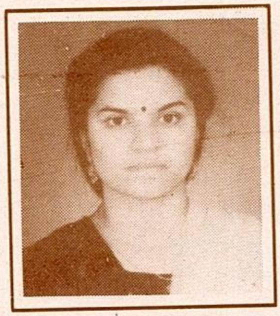

कु. अर्चना पवार
तृतीय वर्ष कला
प्रथम श्रेणी गृहशास्त्र

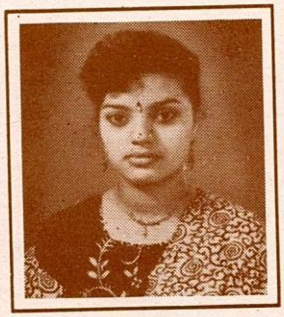

कु. भाग्यश्री कोनवडेकर
तृतीय वर्ष कला
प्रथम श्रेणी हिंदी

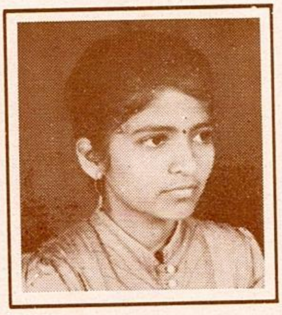

कु. सीमा साळोखे
तृतीय वर्ष कला
प्रथम श्रेणी हिंदी

कु. संगीता घाटगे
तृतीय वर्ष कला
प्रथम श्रेणी हिंदी

स्पृहणीय यशस्वींचे अभिनंदन

कमला ९२-९३ मध्ये शिवाजी विद्यापीठ नियतकालिक स्पर्धा पारितोषिक प्राप्त विद्यार्थिनी

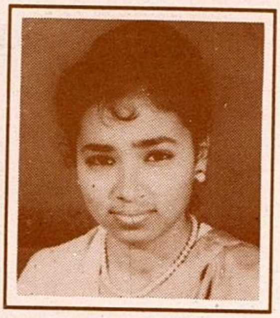

कु. नसीराबानू मुलाणी
प्रथम पारितोषिक प्राप्त हिन्दी लेख
नारीमुक्ति विचार - अविचार

कु. माधवी पोतदार
द्वितीय पारितोषिक प्राप्त इंग्रजी यात्रा वर्णन
My Visit To Signapore

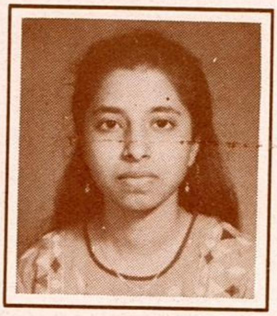

कु. प्रतिमा पवार
समाजशास्त्र विषयात शिवाजी विद्यापीठ
परीक्षेत सर्वप्रथम
डॉ. विलास संगवे समाजशास्त्र पारितोषिक विजेती

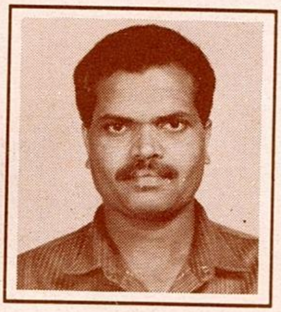

प्रा. तुकाराम थोरात
समाजशास्त्र विषयात
एम.फिल. पदवी प्राप्त

प्रा. सौ. माधुरी शिंदे
वाणिज्य विषयात
एम.फिल. पदवी प्राप्त

हिंदी विभाग

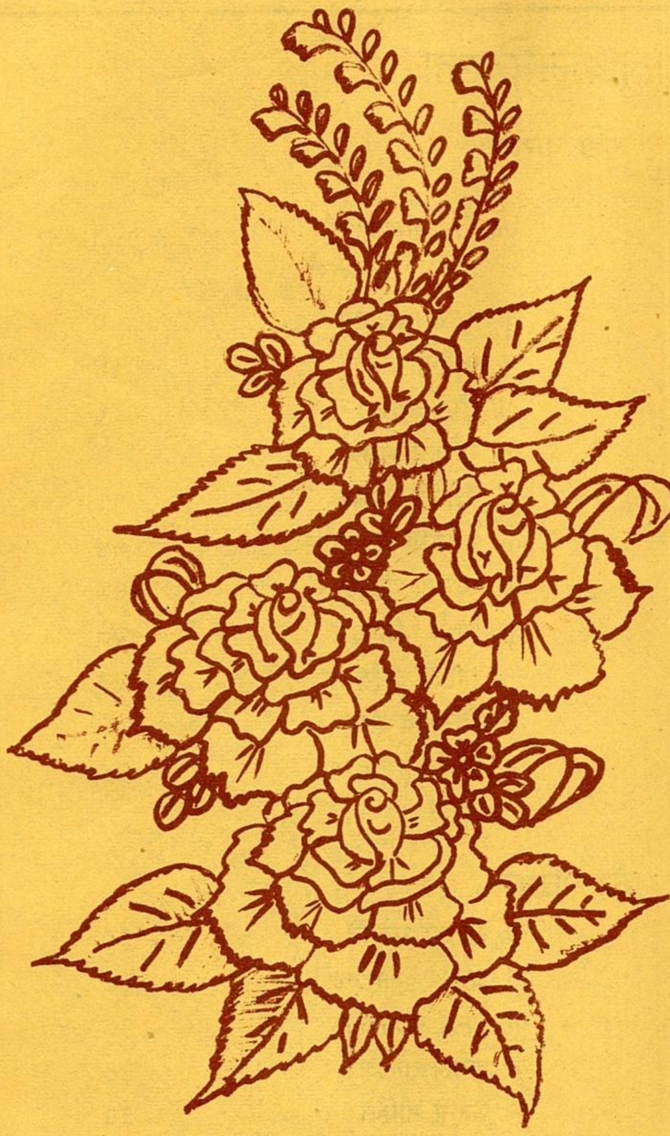

मन ही जग का बंधन, मन ही से मोक्ष गहन।
मन को जो जीत गया, ज्ञानी वह मुक्त मगन॥
मन की सामर्थ्य बड़ी,
मन का संयम टोना
आलोकित कर देता
जग का कोना-कोना
मन ही समाधि गहरी, मन ही आनंद भवन।
मन को जो जीत गया, ज्ञानी वह मुक्त गगन॥

माधवी लता शुक्ला

कु. मेघा अ. पाटील ११ वी आर्टस

अनुक्रमणिका

गद्य कुसुम

१] तारसप्तक का खंडित तारा : कवि गिरिजाकुमार माथुर	कु. गीता मिरजे	१
२] विद्रोही भगवान श्रीकृष्ण	कु. स्वरूपा घाटगे	२
३] कामना	कु. फरीदा पठाण	४
४] तड़प	कु. क्षमा चव्हाण	६
५] प्रकाशज्योत	कु. सुचिता राऊत	९
६] सरगम	कु. वैशाली देवधर	११
७] विवेकानंदजी का 'कर्मयोग'	कु. भाग्यश्री कसबेकर	१४
८] संकल्प	कु. साधना होवाळ	१७
९] कर्तव्य	कु. शोभा वडिंगेकर	२०
१०] समाज का मार्गदर्शक : साहित्य	कु. संगीता बनसोडे	२३
११] स्वस्थ जीवन की कुंजी	कु. दिलशाद शेख	२६
१२] नारी साहित्य जगत् की चेतना मन्नू भंडारी	कु. रूक्साना पठाण	२८

पद्य परिमल

१] मंजिल	कु. सुरेखा धनवडे	३०
२] जीवन	कु. व्ही. ए. लाटकर	३०
३] गम	कु. विद्या नंदगांवकर	३०
४] मृगतृष्णा	कु. कमल तोडकर	३०
५] यादगार	कु. रजनी मोहिते	३१
६] दो पल	कु. भाग्यश्री कसबेकर	३१
७] प्यार का मंदिर	कु. क्रांती आरगे	३१
८] आज का जमाना	कु. भाग्यश्री कसबेकर	३१
९] नीलामी	कु. क्षमा चव्हाण	३२
१०] तसल्ली	कु. नसीमबानू फरास	३२
११] अंजाम	कु. क्षमा चव्हाण	३२
१२] बीता कल	कु. तबस्सुम जमादार	३२
१३] शुक्रिया	कु. वंदना जाधव	३२

पूरक साहित्य

(श्रद्धांजलि)

तारसप्तक का खंडित तारा कवि गिरिजाकुमार माथुर

कु. गीता मिरजे, तृतीय वर्ष कला

संसार में 'आना' और संसार से 'जाना' यह नियति का नियम ही है। मगर कुछ लोगों की यह विशेषता होती है कि उनके चले जाने के बाद भी दुनिया उन्हें याद करती रहती है, उन्होंने निभायी हुई प्रमुख भूमिका को ध्यान में रखकर। ऐसे महान लोग किसी न किसी क्षेत्र में काम करके अपनी चमक पीछे छोड़कर चले जाते हैं। हिंदी साहित्य क्षेत्र में 'नई कविता' विधा में, 'तार सप्तक' के प्रमुख कवियों में जिस सितारे ने अपनी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाकर चाँदनी फैलायी थी, वहीं सितारा साहित्य क्षेत्र के तारांगण से अचानक टूट गया। १० जनवरी ९४ को विशाल नभमंडल में कहीं खो गया मानो दुनिया की आँखों से हमेशा के लिए ओझल हो गया। उस सितारे का नाम है - कवि गिरिजाकुमार माथुर।

मध्य प्रदेश के अशोकनगर में पैदा हुअे माथुरजी अपनी अलग विशिष्टता के कारण 'तार-सप्तक' के एवं 'नई कविता' के सशक्त कवि रहे। जटिल से जटिल भावों की सहज एवं कलात्मक अभिव्यंजना में कई नए शिल्पप्रयोग अपनाये।

टेकनीक पर सब से अधिक बल देनेवाले माथुरजी मूलत: रूमानी संवेदना के कवि रहे।

'एक सिल्क के कुर्ते की सिलवट में लिपटा
गिरा रेशमी चूड़ी का छोटा - सा टुकड़ा
उन गोरी कलाइयों में जो तुम पहने थी
रंग-भरी उस मिलन-रात में।'

रुप, गंध, स्पर्श आदि की रागात्मक संवेदना उनकी कृतियों में अत्यंत मोहक एवं आकर्षक रूप में प्रकट हुई है।

माथुरजी का काव्य सामाजिक - राजनीतिक विषमताओं का विरोधी एवं युगचेतना का उद्बोधक रहा है। समय के साथ - साथ कविता की भावभूमि यथार्थ चित्रण की ओर अग्रसर होती गयी, जिससे उन्होंने निराश मनुष्य के मन में आशा और विश्वास का निर्माण किया।

'है दीप एक, पर मोल सूर्य से भी भारी
है व्यक्ति एक वर्तिका, दीप धरती सारी।
देखो न दुखी हो व्यक्ति, उठे इन्सानी लौ
वनखंड जलाती सिर्फ एक ही चिनगारी॥

मनुष्य को उज्ज्वल भविष्य के प्रति आश्वस्त करनेवाली इस महान विभूति को भावपूर्ण श्रध्दांजलि!

●●●

परमेश्वर ने मनुष्य को बनाया और उसे बड़ाई दी। उसने अन्न बनाया और उससे भोजन प्राप्त हुआ। राजा बनाये जो राज्य का उपभोग करते हैं और उनके ठाट-बाट के लिये हाथी और घोड़े बनाये। उनके लिये बहुत-सी विलास की वस्तुएँ बनाईं। उसने कोई स्वामी बनाया और कोई दास। उसने द्रव्य का निर्माण किया, जिसे पाकर व्यक्ति अभिमान करते हैं। ऐसे लोभ की रचना की, कि उससे कोई संतुष्ट ही नहीं होता। उसने जीवन बनाया जिसे सब सदैव चाहते हैं तथा मृत्यु भी बनाई जिसके कारण यहाँ कोई नहीं रहा। उसने सुख, कौतुक और आनंद की रचना की तथा दु:ख, चिन्ता, और द्वंद्व भी बनाये। कोई भिखारी और कोई धनवान बनाया तथा संपत्ति भी बनाई और बहुत अधिक विपत्तियाँ भी बनाईं।

उसने किसीको निराश्रय और किसीको शक्तिशाली बनाया, ये सब उसने मिट्टीसे ही बनाये और फिर मिट्टी ही बना दिया।

☐ विशेष: कवि के दार्शनिक भाव द्रष्टव्य हैं। ईश्वर की महत्ता के साथ-साथ संसार की सारहीनता अधिगम्य है।

विद्रोही भगवान श्रीकृष्ण !

कु. स्वरुपा घाटगे, ग्यारहवी, विज्ञान

आज समस्त भारत में अधिक हिंदू भक्तगण जिस किसी भगवान की भक्ति करते हैं तो वह है भगवान श्रीकृष्ण ! इसका कारण सरल भाषा में श्रीकृष्ण की लोकप्रियता ही है। लेकिन क्यों इतनी लोकप्रियता उनके पक्ष में रही ? इसका कारण 'लोक' - श्रीकृष्ण का प्रिय विषय रहा है। 'लोक' के बारे में श्रीकृष्ण का चिंतन ही उनकी लोकप्रियता बढ़ाता रहा इसीलिए तो भक्तों की संख्या बढती गई।

पांडवों के सखा, सुदामा के मित्र, कुब्जा के उद्धारक, उध्दव के प्रियभाजन, गोकुल के ग्वालों का बालकृष्ण, सांदिपनी गुरु के प्रिय शिष्य, सगा भाई न होकर भी बलराम का अभिन्न भाई, यशोदा मैया और नंदबाबा का लाड़ला-दुलारा बेटा, द्रौपदी का अंतरंग सखा, रुक्मिणीदेवी की आँखों की ज्योति, अर्जुन के गुरु, कितने रिश्ते-नाते हैं श्रीकृष्ण के ! समाज के कितने स्तर इस व्यक्तित्त्व ने व्याप्त किये थे, फिर क्यों न सभी वर्ग के भक्त श्रीकृष्ण के पक्ष में हो !

लेकिन यह लोकप्रेम श्रीकृष्ण ने बहुत ऊँचे दाम में पहले खरीदा था बड़ी कीमत देकर। अपना स्वत्व दाँवपर लगाना पड़ा था उन्हें। कुछ देना पड़ता है फिर कुछ पा सकते हैं हम। अपने जीवनकाल में श्रीकृष्ण हमेशा ही इस प्रकार परीक्षार्थी की भूमिका में रहे। परीक्षा में अव्वल आये क्योंकि वे थे ही अव्वल दर्जे के। लेकिन परीक्षार्थी आखिर परीक्षार्थी ही होता है। भला वह श्रीकृष्ण क्यों न हो। उन्हें परीक्षा में सफल होने के लिए संघर्ष करना पड़ा। यही संघर्ष सामान्यों की दृष्टि में विद्रोह है।

एक प्रसंग श्रीकृष्ण की बालकथा से संबंधित है, गोवर्धन पर्वत उठाने का। इसका चित्र भी अनेक चित्रकारों का प्रिय विषय रहा है। उन चित्रों में श्रीकृष्ण अपनी अँगुली से गोवर्धन पर्वत को उठाते हुऐ दिखायी देते हैं और बाकी के ग्वालों ने अपनी लाठियों से उसे आधार दिया हुआ हैं। इसीलिए तो श्रीकृष्ण का एक दूसरा नाम है गोवर्धनगिरिधारी !

बात यों हुई थी, गोकुल के लोग हर साल इंद्र की पूजा करते। इंद्र पर्जन्य के अधिकारी पुरुष माने जाते थे। उनकी कृपा हुई तो वर्षा होगी। वर्षा ठीक हुई, अधिक काल हुई, सालभर में थोडी थोड़ी होती रही तो पर्वतपर घास उगेगी। घास हमेशा बनी रही तो पशुधन की समृध्दि बढ़ेगी। दूध-दही-माखन बढ़ गया तो गोकुल गोकुल कहलायेगा। मथुरावासियों का धन गोकुल के घरों कों सुखशांति से भर देगा। यह कारण था इंद्रपूजा के मूल में। कितने साल गोकुलवासी इंद्र की पूजा करते आये थे मालूम नहीं। मजेदार बात यह की हिंदुओं के देवता इंद्र को अपने देवता मानते। वे सुदूर हिमालय की उपत्यकाओं में निवास करते या नैनिताल, सिमला, लेह, मसूरी, जम्मू-कश्मीर यहाँ ठाट-बाट से रहते। समतल भूमि पर या मैदान में रहनेवालों में वे कभी उत्सवादि समय हाजिर होते फिर अपने निवासस्थान की ओर प्रस्थान करते। पहले पहले इन देवता कहलानेवालों से जीवनयापन सुसह्य बनता लेकिन आगे जाकर ये देवतागण केवल अधिकारभोगी बन गये। जो जनता से पाते उसका कणभर भी वापस नहीं करते। लेकिन फिर भी आदत मे मजबूर भक्त उनकी भक्ति करते ही रहे। श्रीकृष्ण भूत-भविष्य-वर्तमान के अध्येता होने के नाते उन्होंने गोकुल की जनता से यह इंद्र की पूजा बंद करने के लिए कहा। श्रीकृष्ण का कहना था, 'इंद्र का हमसे पुराना संबंध था, आज उन्हें हम क्यों मानेंगे ? उनकी कृपा से वर्षा होती है, यह सरासर झूठ बात है। वे न वर्षा कर सकते हैं न रोक सकते हैं। वर्षा है प्रकृति का उपहार जो हमें बिना किसी प्रतिदान के मिलता है। आप इंद्र की पूजा रोककर तो देखिए। फिर भी वर्षा होगी। और कभी अकाल पड़ता है तब इंद्र क्या करते हैं ? कुछ भी तो नहीं। वे वर्षा नहीं कर सकते। इसलिए उन्हें पूजा अर्पण करना बंद करो। पूजा करनी हो तो गोवर्धन पर्वत की करो। यह पर्वत-भूमि घास उगाती है, उसकी पूजा करो।'

श्रीकृष्ण की बात गोकुलवासियों ने आदरपूर्वक

सुनी और भक्ति की धारा को गोवर्धन पर्वत की पूजा की ओर मोड़ दिया। उस वर्ष इंद्र की पूजा नहीं हुई। पुरानी लीक छोड़कर लोगों ने नई परंपरा ढाली। गोवर्धन पर्वत हमारा सखा है, वही हमारा तारणहार है इस भावना से लोगों की आस्था, उनकी श्रध्दा अधिक सजग हो गई। सभी उत्साहपूर्वक पर्वत पूजा में लगे।

समाज में अच्छे-बुरे, गलत-सही सभी तत्त्व हमेशा विद्यमान होते हैं। जब कोई आपत्ति आती है तब इन बुरे या दुबले लोगों को अपनी करतूत प्रकट करने के लिए अच्छां खासा मौका मिलता है।

उस वर्ष श्रीकृष्ण के कथनानुसार सभी गोकुलवासियों ने पर्वतराज गोवर्धन की पूजा आरंभ की और इधर आकाश में बादल छा गये। बिजली चमकने लगी। हवा साँय साँय बोलने लगी। मेघगर्जना इतनी होने लगी कि छोटे बच्चों जैसा हाल बड़े-बूढ़ों का हो गया। समाज के दुर्बल तत्त्व कहने लगे, 'देखो, इंद्रने कैसा विनाश करने का निश्चय किया है, अब हम उनके संताप से बच नहीं सकते। इंद्र का क्रोध हमने मोल लिया है। श्रीकृष्ण की बात सुनी यही हमारी गलती थी।'

इसी बीच वर्षा शुरु हुई। वर्षा क्या थी, प्रलय था। धुँवाधार वर्षा, बिजली के नृत्य के साथ प्रलयकारी घनगर्जन, वृक्ष-लताओं से सभी को धराशायी करने का निश्चय कर बहनेवाली प्रमत्त हवा, गोकुलवासी पहले तो दंग रह गये फिर श्रीकृष्ण से अनुरोध करने लगे। 'हे श्रीकृष्ण, हमने तुम्हारा कहना माना, इंद्र की पूजा छोड़ी, लेकिन आज का यह प्रसंग भलेही वह इंद्र का कोप हो या न हो हमें ड़र हैं, हम इससे बच निकल नहीं पायेंगे। अब हम तुम्हारी शरण में आते हैं। हमें बचाओ, हमारी रक्षा करो!'

श्रीकृष्ण ने उन्हें न घबराने के लिए कहा और पर्वत के अंदर जानेवाली सुरंग के रास्ते उन्हें वे गायें, बैल, बच्चे-बूढ़ों समेत सभी को ले गये। इस रास्ते का और सुरंग से गुफा में जाने का रहस्य श्रीकृष्णही जानते थे। लोगों ने श्रीकृष्ण को धन्यवाद दिये। श्रीकृष्ण ने उनसे कहा, 'मैं तुम्हारे धन्यवाद का अधिकारी नहीं हूँ। वर्षा प्रकृति का एक रुप है। आज संयोगवश वर्षा और तूफान का प्रकोप हो गया और आप लोगों ने उसे इंद्र के क्रोध की झूठी बात से जोड़ दिया। मैं इस बात को स्वीकार नहीं करता कि इंद्र में इतनी सामर्थ्य होती है। वह तो हमारे जैसा एक मानव है। आप लोगों ने उसका आदर करके झूठी प्रतिष्ठा उसे दी है अगर वह हमारे लिए कुछ न कुछ करता तो मैं उसे मानता। लेकिन वह तो केवल अधिकारभोगी है। सदियों से चलते आये इस इंद्रपद को अब जड़ से उखाड़ फेंकने की आवश्यकता है। पहले कभी वह उपयोगी था लेकिन आज उसकी उपयोगिता समाप्त हो गई है। हमारे आज के इंद्र कितने बदनाम है यह तो खुला रहस्य है। ऐसे ऐश करनेवाले व्यक्ति हमारे पूजनीय कैसे बन सकते हैं? तुम उनकी अवकृपा से ड़रते हो तो मैं उसका क्रोध अपने ऊपर लेता हूँ। आप लोग निश्चिंत रहिए।'

थोड़ा रुक कर हँसकर श्रीकृष्ण फिर बोले, 'और तो और जो तूफानी वर्षा हुई उसे मैं प्रकृति की देन मानता हूँ। ओले पड़े, वर्षा हुई, बिजली कड़की, मिट्टी अच्छी तैयार हुई अब चार ही दिन में छोटी घास उगेगी। गायें उसपर दिनभर चाहे जितना मुँह चलाती रहें, दूध की मात्रा बढ़ेगी। हमें और क्या चाहिए?'

श्रीकृष्ण की मधुर बानी ने विरोधकों का भी मन जीत लिया। उन्होंने हाथ उठाकर श्रीकृष्ण की जयजयकार की,

'बोलो गोवर्धनगिरिधारी श्रीकृष्ण की जय।'
जनता ने उत्स्फूर्त साथ दी,
'बोलो गोवर्धनगिरिधारी की जय।'
उधर इंद्र का आसन डाँवाडोल हो रहा था।

★★★

आज यहीं कहानी विकृत होते होते यहाँ तक बदल गई हैं कि श्रीकृष्ण ने अपनी ऊँगली पर पर्वत उठाया ऐसा लोक मानने लगे हैं। ऊँगली पर पर्वत तो क्या एक बच्चे को भी उठाना मुश्किल है। श्रीकृष्ण का चरित्र भी लौकिक से अलौकिक हो गया है। लेकिन आज आवश्यकता है ऐसी अलौकिकता में छिपी लौकिकता को खोजने की क्योंकि ऐसा करने से उस महान व्यक्तित्व का सच्चा परिचय हमें मिल सकता है।

●●●

जब मैं था, तब हरि नहीं, जब हरि हैं मैं नहीं।
सब अंधियारा मिट गया, जब दीपक देखा मांहि।

कबीर कहते हैं कि जब मुझमें अहं का दर्प था, तब प्रभू का निवास मुझमें नहीं था किंतु अहं के नष्ट हो जाने पर वहाँ प्रभु ही प्रभु है मैं नहीं। जब मैंने ज्ञान दीपक लेकर अपने अंत:करण को देखा तो मेरे हृदय का समस्त अंधकार दूर हो गया।

कामना

कु. फरिदा पठाण, द्वितीय वर्ष कला

प्राचीन काल से मनुष्य के आदर्श जीवन के लिए नीतिमूल्यों का होना जरुरी माना गया है। इसलिए हमेशा सद्‌गुणों को, नीतिमूल्यों को पूजा जाता है। जिससे मनुष्य के जीवन में सुख और शांति स्थापित हो जाती है। जिस व्यक्ति ने इन्हें प्राप्त किया है, अपनाया है, वह व्यक्ति आदर्श कहलायी जाती है। भारतीय समाज में ऐसे व्यक्ति कभी महान संत बनकर, कभी स्वतंत्रता सेनानी बनकर, कभी राजनीतिज्ञ बनकर, कभी नेता बनकर उभरे हैं। मगर उन्हें बहुत कठिन परिश्रमों के बाद सफलता मिली है, समाज में सम्मान मिला है। भारत ऐसे व्यक्तियों का हमेशा आदर करता आया है, जिन्होंने भारतीय समाज में आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक क्षेत्रों में नयी क्रांति लाने की कोशिश की। अपना संपूर्ण जीवन इसी काम के लिए अर्पण कर दिया। पुराने जमाने से चली आ रही रुढि-परंपराओं के कारण समाज में धर्मांध नीतियाँ बहुत सी हैं, उनको नष्ट करने का प्रयास ऐसे व्यक्तियों ने किया है।

हमारे समाज में विभिन्न प्रकार के धर्म हैं। मगर यह धर्म अलग-अलग होते हुए भी उनकी सीख एक ही है; और वह है मानवता। मानवता याने मनुष्य ने मनुष्य से नम्रता, दयाभाव, इन्सानियत के नाते पेश आना और शांति से रहना। मगर आज के आधुनिक युग में यह हमें कहाँ दिखाई देता है ? मानवता से परे जीवनमूल्यों को आज कितना महत्त्व दिया जाता है ? आज तो धर्म के नाम पर विविध प्रकार के आडंबर रचे जा रहे हैं। राजनीति भी आज धर्म का सहारा लेकर चल रही है, मगर यह कहाँतक उचित है ? इससे सामाजिक जीवन में अशांति, हिंसा फैल रही है। सांप्रदायिकता नया मोड़ ले रही है। मनुष्य के आदर्श जीवन के लिए धर्म का प्रयोग सुख और शांति से जीवन बिताने के लिए है, इसलिए नहीं कि धर्म के नामपर अलग-अलग प्रकार की कुरीतियों को, रुढि-परंपराओं को, भेदभावों को मनुष्य अपनाये। हमारी संस्कृति शांति का संदेश देती है। अब मनुष्य जीवन इतिहास के नये युग में प्रवेश कर रहा है। मनुष्य ने अब तक विज्ञान के बल पर अपने जीवन में हर प्रकार की प्रगति की है। मगर विविध प्रकार के भौतिक सुखों को पाने के बावजूद भी मनुष्य के ही बुरे कर्मोंसे

मनुष्य जीवन संत्रस्त बना हुआ है। महायुध्द, शीतयुध्द, उपनिवेशवाद, शोषण प्रक्रिया जैसे कारणों से साम्यवाद नष्ट हुआ है। विज्ञान की अलग-अलग खोजों का परिणाम प्रकृति पर भी हुआ है। प्रकृति, जिसमें मनुष्य पलता है। अपना जीवन बनाता है। वह मनुष्य की माता है, इसलिए प्रकृति और मानव का अटूट संबंध है। मगर आज इसी प्रकृति का मनुष्य के द्वारा भौतिक सुखों के लिए शोषण हो रहा है और इसके फलस्वरुप मानव और प्रकृति का संतुलन नष्ट हो रहा है। जिससे प्रकृति में विविध प्रकार के प्रदूषण हो रहे हैं। जिनका अनिष्ट परिणाम पर्यावरण पर हो रहा है।

समाज में आर्थिक और भौतिक प्रगति के साथ-साथ बुराईयों का और समस्याओं का आगमन हुआ है। समाज का एक वर्ग प्रगति के साथ-साथ अमीरी और धन-दौलत की ओर बढ़ता गया जब की दूसरी ओर दूसरा वर्ग गरीबी, लाचारी, भूखमरी में डूबता चला गया। जिससे समाज में अतिरिक्त जनसंख्या के अनिष्ट परिणाम, अस्वास्थ्य, निरक्षरता, बेरोजगारी, शिक्षा का अभाव जैसे अन्य दुष्परिणाम सामने आ रहे हैं। प्रशासन व्यवस्था की अकार्यक्षमता, स्वार्थ, दोषयुक्त राजकीय नेतृत्त्व, दूरदृष्टि का अभाव इसके कारण समाज में आतंकवाद, तनाव और संघर्ष की स्थिति बहुत बढ़ रही है।

समाज में एक ओर आज का युवा जीवन भ्रष्टाचार, शत्रुता, असहायता, नशिली पदार्थों का सेवन, अत्याचार, हिंसा, बलात्कार आदि बातों में फँस रहा है। विविध धर्मोंद्वारा लोगोंपर विविध रुढि-परंपराओं के निर्बंध, अंधविश्वास, अज्ञान, झूठी श्रध्दा इनका विकृत परिणाम दिखाई दे रहा है। इन विकृत परिणामों को नष्ट करने के लिए धर्म का प्रयोग करने के बजाय धर्म के नामपर आडंबर किया जाता है। समाज में निर्माण हो रही समस्याओं को दूर करने के लिए धर्म का बुरा प्रयोग किया जा रहा है। धर्म अच्छे आचरण और विचारों के लिए, नीतिनियम और सद्‌भावना के लिए होता है। मगर इसी धर्म का बुरा प्रयोग बीसवीं सदी में किया जा रहा है।

आज समाज में भारतीय संस्कृति नष्ट हो रही है, और पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव धीरे-धीरे बढ़ रहा है। जिससे सांस्कृतिक मूल्य और नीति भ्रष्ट हो रही है। मनुष्य जीवन को समृध्द बनानेवाले सुसंस्कार नष्ट हो रहे हैं। जिस समाज में संस्कार नहीं, दृष्टि नहीं, संस्कृति नहीं; वह समाज धीरे-धीरे नष्ट होता है। धर्म को नामशेष तो नहीं किया जा सकता। मनुष्य जीवन में धर्म का अपनी जगह बहुत महत्त्व है। वह जीवन का एक बौध्दिक और भावनायुक्त अटूट हिस्सा है। अपनी संस्कृति का एक अविभाज्य ऐसा अंग है। मगर सभी धर्म अलग-अलग भी क्यों न हो, उन सभी धर्मों का आचरण तो एक ही है। सीख एक ही है। और धर्म के प्रति मनुष्य की श्रध्दा भी एक ही है। कोई भगवान की पूजा करता है। कोई अल्लाह की इबादत करता है। किंतु श्रध्दा का स्थान एक ही है - और वह है, मनुष्य का मन। जिसमें उसी पूजा या इबादत से परमात्मा का प्यार पाने की इच्छा होती है। उसकी भक्ति में लीन होने की भावना होती है।

पूरी दुनिया में एक धर्म का स्थापित होना उचित नहीं, बल्कि उसकी गुंजाईश भी नहीं। फिर भी सभी धर्मों के प्रति समभाव अपने मन में बसाकर उनके आचरण में निर्देशक तत्त्वों को महत्त्व देना चाहिए। अहिंसा और हर एक के प्रति आदर, दयाभाव, एकता की भावना, न्याय्य अर्थव्यवस्था, सहिष्णुता, सत्यानिष्ठित जीवन और नारी-पुरुष के लिए समान अधिकार जैसे तत्त्व और मूल्यों को अपनाना चाहिए। किसी एक धर्म को महत्त्व देने के बजाय सभी धर्मों के संस्कारों का अधिष्ठान मनुष्य जीवन में होना चाहिए। समाज में सांप्रदायिकता नष्ट करके वहाँ धर्मनिरपेक्षता की नयी दृष्टि लोगों में आनी चाहिए। और तभी इस समाज में मानवता का प्रसार होगा। मानवता को ध्यान में रखते हुए डॉ. राधाकृष्णनजी ने कहा था - 'मानव का दानव बन जाना उसकी पराजय है, मानव का महामानव होना उसका चमत्कार है, और मानव का मानव होना उसकी विजय है।' इस तरह पहले हमें मानवता को जान लेना चाहिए। एक दूसरे के प्रति नम्रता और भाईचारे की भावना होनी चाहिए।

समाज में जो तरह-तरह के विकृत परिणाम, समस्याएँ, बुराईयाँ फैल रही हैं। उन्हें नष्ट करने के लिए मनुष्य को विज्ञान को ही फिर से नयी दृष्टिसे प्रयोग में लाना चाहिए। मनुष्य के सुखी जीवन के लिए नयी दिशा अपनानी चाहिए। हर मनुष्य को धर्मनिरपेक्षतावादी बनना चाहिए। विविध प्रकार की सद्भावनाओं को बनाये रखने के लिए अब आगे कदम बढ़ाना चाहिए। अपनी गलतियों को सुधार के सुसंस्कार, सभ्यता, संस्कृति और जीवनमूल्यों को अपनाना चाहिए। और ऐसे समाज जीवन का निर्माण करना चाहिए कि जहाँ संस्कृति, सभ्यता, सद्भावनाओं का सदियों तक जतन हो सकेगा। देश का हर नागरिक आदर्श नागरिक बनेगा। जिससे सिर्फ अपने समाज और देश का ही नहीं, बल्कि पूरी दुनिया का पुनर्निर्माण होगा; जहाँ अहिंसा, एकता, शांति, सद्भावना, धर्मनिरपेक्षता राज करेगी।

कब वह दिन आयेगा... हमें उसका इंतजार है। आशा है, जल्दी ही भविष्य का यह सुनहला किरण हमारे जीवन में आकर हमें प्रकाशमय बनायें।

●●●

जिस परमेश्वर का यह संसार है वही सबसे बड़ा धनवान है। वह नित्य सबको देता है और उसका कोष भी नहीं घटता। संसार में हाथी से लेकर चींटी तक जितने जीव है, उन सबको खाने के लिए वह दिन-रात बाँटता है। उसकी दृष्टि सब ही के ऊपर है, वह मित्र अथवा शत्रु किसी को अपनी कृपा से वंचित नहीं रखता। संसार में जितने भी पक्षी और पंतगे हैं चाहे कहीं भी प्रत्यक्ष हों या गुप्त हों किसीको नहीं भूलता। उसने भोजन और अन्य उपभोग्य पदार्थ उत्पन्न किये हैं। जिन्हें वह अन्य सबको खिलाता है। पर स्वयं नहीं खाता। उसका खाना-पिना तो यही है कि वह सबको भोजन और जीवन देता है। सब जीव प्रत्येक श्वास में उसी की आशा रखते हैं परन्तु उसे न किसी से आशा होती है न निराशा।

उसे इसप्रकार देते-देते अनेक युग हो गए और उसके दोनों हाथ उसी प्रकार के हैं परन्तु उसका कुछ भी घटा नहीं है। संसार में और लोग जो कुछ देते हैं उनके पास वह सब उसी परमेश्वर का दिया हुआ होता है।

☐ विशेष : कविने ईश्वर की कृपा और अप्रतिम दानशीलता की ओर संकेत किया है।

त ड़ प

कु. क्षमा चव्हाण, प्रथम वर्ष कला

आशा अपने माता-पिता की इकलौती संतान थी, बहुत सुंदर थी। उसका सौंदर्य हजारों मे एक था। बहुत होशियार और गुणवती भी थी। अपने गाँव के स्कूल में दसवीं कक्षा पास करने के बाद आशा अपनी पढ़ाई आगे जारी रख न सकी; क्योंकि आगे की पढ़ाई के लिए नजदीक के बडे गाँव में जाना पड़ता था। उनकी आर्थिक स्थिति इतनी अच्छी नहीं थी कि उसे आगे पढ़ा सके। आशा घर का सब कामकाज करती और माँ और पिताजी की सेवा में जुटी रहती और उनके काम में हाथ बँटाती। आशा की माँ और पिताजी उनके हिस्से में आयी थोड़ी-सी जमीन पर दिन-रात मेहनत करते। हर इतवार पास के बडे गाँव में तरकारी बेच आते। इस तरह वे अपनी बेटी के विवाह के लिए पैसा जमा करने लगे। उनके लिए तो उनकी बेटी ही उनका सब कुछ था। बस्, अब उन्हें इंतजार था, उसका घर बसाने का, एक अच्छे घर में उसका विवाह होने का।

इसी तरह दो साल गुजर गये। एक दिन आशा के एक पड़ोसी ने नजदीक के बड़े गाँव के जमीनदार बलवंतराय से उनके बेटे रमेश के लिए आशा के रिश्ते की बात चलायी। आशा के रुप और गुणों का वर्णन किया। वह सुनकर जमीनदार बलवंतराय बहुत प्रसन्न हुए। वे इस रिश्ते के लिए तुरंत राजी हुए। उन्हें अमीरी का घमंड नहीं था। जमीनदार होकर भी उन्होंने आशा जैसी गरीब खानदान की लड़की को अपनी बहू स्वीकार किया, क्योंकि उन्हें एक अच्छी और गुणवती बहू की चाह थी और उन्हें वह मिल भी गयी। शुभ दिन देखकर उन्होंने अपने बेटे रमेश का विवाह आशा से तय किया। वह दिन आशा की माँ और पिताजी के लिए कितना भाग्यशाली दिन था, जिस दिन उनकी इकलौती बेटी जमीनदार की हवेली की बहू बनी। उनकी आँखें खुशी से भर आयीं। अपने होठों पर तसल्ली की मुस्कान लिए हुए उन्होंने अपनी बेटी को विदा किया।

ससुराल में आशा बहुत खुश थी। रमेश भी अपने माता-पिताजी का इकलौता बेटा था। वह अपने पिताजी की जमीनदारी के कारोबार में हाथ बँटाता था। आशा के सास-ससुरजी आशा को अपनी बेटी ही मानते थे। उन्होंने उसे कभी कोई दुःख नहीं दिया। वे हमेशा उसकी इज्जत करते। आशा भी दिन-रात अपने पति और सास-ससुरजी की सेवा में लगी रहती। ससुराल के लोगों के प्रति उसके मन में आदर की भावना थी। जितना सोचा था उससे भी बढ़कर उसने ससुराल के लोगों का प्यार पाया था इसलिए वह बहुत खुश थी। उसकी विनयशीलता से सभी प्रसन्न थे। बस्, अब आशा के सासुजी का एक ही सपना था कि उनके आँगन में एक पोता जल्द ही खेले। सौभाग्य से उनकी यह भी तमन्ना पूरी हो गयी। आशा को लड़का हुआ। हवेली में उत्सव मनाया गया। मिठाईयाँ बाँटी गयी। सभी बहुत खुश हुए। बच्चे का नामकरण समारोह बड़ी धूमधाम से मनाया गया। उसका नाम 'आनंद' रखा गया। हवेली आनंद और उल्लास से जगमगा उठी। आनंद के दादा और दादी ने खुशी से मानो, आसमाँ छू लिया।

हवेली के आँगन में आनंद खेलने लगा। अपनी तुतली बोली से दादा-दादी को खुश करने लगा। धीरे-धीरे बड़ा होने लगा और गाँव के स्कूल में भी जाने लगा। पढ़ाई में वह बहुत होशियार निकला। स्कूल से आने के बाद शाम को वह अपने दादाजी के साथ गाँव की नदी के किनारे टहलने निकलता। फिर दादाजी उसे अपने बचपन की कहानियाँ सुनाते। आनंद अपने दादाजी से अनेक सवाल पूछता रहता। दादाजी भी अपने पोते के सवालों का जवाब देते। एक दिन पोते के साथ चलते-चलते दादाजी को चक्कर-सा आ गया। आँखो के सामने अँधेरा छा गया। यह देखकर आनंद घबरा गया। रास्ते से निकले हुए कुछ लोगों के सहारे दादाजी को हवेली लाया गया।

दादाजी की तबियत धीरे-धीरे बिगड़ती चली गयी। आशा उनका ध्यान रखने लगी। रमेश ने डॉक्टर की सलाह से शहर जाकर दवाइयाँ लायी। वह भी अपने पिताजी का खयाल रखने लगा। सभी उनकी सेवा में

लगे रहते। मगर दुर्भाग्य से एक दिन शाम के समय दादाजी की जीवनज्योति हमेशा के लिए बुझ गयी। उस हवेली से एक बुजुर्ग का सहारा उठ गया। पूरी हवेली शोक सागर में डूब गयी।

आनंद के दादाजी को गुजरे एक साल हो गया। आनंद अब पाँचवी कक्षा में पढ़ रहा था। वह पढ़ाई और खेलकूद में भी सबसे आगे था। आनंद की दादी, आशा और रमेश उसकी प्रगति से बहुत खुश थे। आशा आनंद की पढ़ाई की ओर हमेशा ध्यान देती। आशा और रमेश ने सोच लिया था कि वे अपने आनंद को एक कुशल डॉक्टर बनायेंगे। मानो, यही उनका सपना भी था। बस उन्हें यही इंतजार था, कब उनका बेटा बड़ा होगा और यह सपना कब पूरा होगा ?

एक दिन आशा की सहेली सुधा शहर से आशा के घर आयी। उसने उसके देवर के विवाह का न्योता आशा को दिया और कहने लगी, ''इस विवाह के लिए तुम सबको शहर जरुर आना होगा। मैं तुम्हारा इंतजार करुँगी।'' आशा ने कहा, ''मैं तो कोशिश करुँगी, सुधा। आनंद के स्कूल में इम्तिहान शुरु है। इस समय उसके पास मेरा होना बहुत जरुरी है।'' फिर रमेश कहने लगा, ''मैं आनंद के साथ यहीं रहूँगा। तुम और माँ विवाह के लिए जाओ। गाँव में मेरा भी एक जरुरी काम है, मैं भी नहीं आ सकूँगा।'' पहले तो आशा मानी नहीं; मगर रमेश और उसकी माँ ने उसे बहुत समझाया कि, ''एक दिन की तो बात है, एक दिन जायेंगे और दूसरे दिन वापस आयेंगे।''

आखिर वह दिन आ गया। आशा और उसकी सासुजी ने शहर जाने की तैयारी की। रमेश और आनंद सुबह आठ बजे उन्हें शहर जानेवाली एस्. टी. में बिठाने के लिए उनके साथ स्टँड आये। आशा ने आनंद से कहा, ''आनंद बाबूजी को तंग मत करो, उनका कहा मानो। हम दोंनो कल वापस आयेंगी'' आनंद ने माँ और दादी का आशीर्वाद लिया। इतने में एस्. टी. आकर रुक गयी। वह शहर जानेवली थी। रमेश ने अपनी माँ और पत्नी से विदा ली। आनंद अपने छोटे हाथ हिलाकर दादी और माँ को विदा करने लगा। एस्. टी. शहर की ओर चल पड़ी।

आशा और उसकी-सासुजी उस दिन दोपहर शहर पहुँचे। आशा ने एक टॅक्सी रुकवायी और टॅक्सीवाले को पता बताया। दोनों उसमें बैठ गयी और सुधा के घर पहुँची। वहाँ बहुतसे लोग आये हुए थे। विवाह की तैयारियाँ हो रही थी। आशा को देखकर सुधा फूले न समायी। दौड़ती हुई वह आशा के पास आयी और उसे गले लगाकर कहने लगी, ''बहुत अच्छा हुआ जो तुम आयी। मैं तो तुम्हारी ही राह देख रही थी। चलो, मैं मेरी सासुजी के साथ तुम दोंनो का परिचय करा देती हूँ।'' आशा और उसकी सासुजी यह आवभगत देखकर खुश हुईं। सुधा की सासुजी भी आशा की सासुजी से मिलकर खुश हुई। आखिर विवाह की घड़ी आ गयी। बड़ी धूम-धाम से विवाह संपन्न हुआ। आशा और उसकी सासुजी खाने के लिए बैठ गयी। शादी के मौके पर वहाँ सभी पक्वान मौजूद थे। मगर उन दोनों के गले के नीचे कुछ भी नहीं उतर रहा था। क्योंकि दोनों को रह-रहकर लग रहा था, कि रमेश और आनंद भी साथ होते तो कितना अच्छा होता।

रात हो गयी। एक कमरे में सुधा ने आशा और उसकी सासुजी के लिए सोने का इंतजाम किया। आशा ने सुधा से कहा, ''देखो सुधा, हम सुबह आठ बजे की गाड़ी से गाँव जायेंगे।'' यह सुनकर सुधा ने कहा, ''हाँ ठीक है। अब रात बहुत हो गयी है। अब सो जाओ। सुबह तय करेंगे।'' और वह उस कमरे से चली गयी।

आशा और उसकी सासुजी सोने के लिए बिस्तर पर लेट तो गयी। मगर उनकी आँखे गाँव की ओर लगी थी। मन में विचार आते थे, आनंद और रमेश कैसे होंगे? फिर आशा ने अपनी सासुजी से कहा, ''माताजी, अब सो जाओ, सुबह होते ही हम अपने गाँव चले जायेंगे।

रात का तीसरा पहर था। याने लगभग चार बज रहे थे। इतने में जमीन पर जोर का धक्का-सा महसूस हुआ। सभी सोये हुए लोग जाग गये। भूकंप का धक्का है, यह समझते ही घबराकर सभी घर के बाहर दौड़े आये। कुछ ही क्षणों में भूकंप का धक्का बंद हुआ। लेकिन आशा और उसकी सासुजी चिंता से भयभीत हो उठी। वे सोचने लगे कि इस भूकंप का प्रभाव अपने गाँव पर कितना पड़ा होगा? रमेश और आनंद तो सही-सलामत होंगे ना? अपनी हवेली तो सुरक्षित होगी ना?

सुबह हुई। सूरज की किरणें फैल गयी। इतने में सुधा हाथ में अखबार लिए उस कमरे में आयी। उसकी

आँखों से आँसू बह रहे थे। आशा ने पूछा ''क्या हुआ ?'' सुधा ने वह अखबार आशा के हाथ में थमा दिया। अखबार के मुखपृष्ठ पर लिखे हुए काले मोटे अक्षरोंपर आशा की नजर गयी। वह खबर पढ़ने लगी। मगर आगे उसे कुछ दिखाई नहीं दिया। उसकी आँखो के आगे अँधेरा-सा छा गया। उसे चक्कर सा आ गया। वह नीचे गिर पड़ी। यह देखकर आशा की सासुजी ने पूछा, ''आशा ने अखबार में ऐसा क्या पढ़ा, जो वह इस तरह बेहोश हो गयी। कोई बुरी खबर है क्या ?'' अब सुधा दुविधा में पड़ गयी। फिर भी मन पर पत्थर रखकर उसने कहा, ''माताजी, आज जो भूकंप हो गया, उससे आपके गाँव की बहुत हानि हो गयी है। पूरे गाँव का विनाश हुआ है।....'' माताजी बहुत घबरा गयी। उनके पाँव काँपने लगे। सुधा ने कोशिश करके आशा को होश में लाया। टैक्सी का इंतजाम किया। उसमें आशा और उसकी सासुजी के साथ सुधा भी बैठ गयी। सुधा ने ड्राइव्हर से कहा, ''जल्दी चलो।'' टैक्सी गाँव की ओर चल पड़ी। आशा और उसकी सासुजी के मन में एक ही विचार था कि रमेश और आनंद खैरियत से तो होंगे ? दोंनो का क्या हाल हुआ होगा ? उनकी आँखो से आँसू बह रहे थे। सुधा ने उन्हें समझाया, ''भगवान ने चाहा तो सब कुछ ठीक होगा। फिक्र मत करना। देखो, हम जल्द ही गाँव पहुँच जायेंगे।'

सफर तो चार-पाँच घंटो का था। टॅक्सी तो तेज दौड़ रही थी। मगर आशा और उसकी सासुजी को एक-एक पल मानो सौ मील ऊँचा पहाड़ लग रहा था। आखिर टॅक्सी गाँव में आ पहुँची। वहाँ पर लोगों की बहुत भीड़ लगी हुई थी। टॅक्सी वहीं रुकवा दी गयी। और बड़ी मुश्किल से सुधा, आशा और उसकी सासुजी उनकी हवेली तक आ पहुँची।

मगर वहाँ क्या देखते हैं? हवेली की एक भी दीवार वहाँ खड़ी नहीं थी। सब कुछ गिर चुका था। घर का पूरा सामान मिट्टी और पत्थरों के ढेर में इतना दब चुका था; मानो वहाँ कभी हवेली थी ही नहीं। उसके पुराने अवशेष वहाँ बिखरे पड़े थे। मगर हवेली की इस स्थिति की ओर उनका ध्यान नहीं था। उनकी आँखे रमेश और आनंद को ढूँढ़ रही थी। इतने में किसीने कहा, ''अभी-अभी यहाँ से पत्थरों और मिट्टी के ढेर में से दो लाशे निकाली गयी हैं। जिसमें से एक दस-ग्यारह साल के लडके की थी और दूसरी चालीस-बयालीस साल के आदमी की थी।''

यह सुनते ही आशा और उसकी सासुजी सिर पटककर रोने लगी। उनका तो सब कुछ लूट गया था। आशा और रमेश ने अपने बेटे आनंद के लिए, उसके भविष्य के लिए क्या-क्या सपने नहीं देखे थे! सब मिट्टी में मिल गये। उनका छोटासा संसार बिखर गया। उनके खानदान का चिराग हमेशा के लिए बुझ गया। आशा का सुहाग उजड़ गया। आशा की सासुजी का एक ही बेटा-रमेश और उनका पोता-आनंद याने आशा का भी एक ही लाडला! मगर अब वो दोनों अपनी माँ और दादी को इस संसार में अकेले छोड़कर हमेशा के लिए दूर गये थे। आशा की आँखों के सामने आनंद का उससे विदा लेता हुआ छोटासा हाथ बार-बार दिखाई देने लगा। किसे मालूम था? वह बिदाई माँ और बेटे के बीच आखरी बिदाई थी! आशा और उसकी सासुजी जोर-जोर से रोने लगी। सुधा की भी आँखे भर आयी!

इतने में पास के ही गाँव से याने आशा के मायके से उनके पड़ोस का एक आदमी वहाँ आ पहुँचा। उसने रोते-रोते आशा से कहा, ''दीदी, तुम्हारी माँ और पिताजी का इस भूकंप से घर ढ़ह जाने के कारण देहान्त हो चुका है। और तुम्हारा पूरा घर नष्ट हो गया है। इस समाचार ने तो उसके दिल पर बड़ा ही आघात कर दिया। आशा का तो वैसे ही उसका सोने जैसा संसार उजड़ चुका था। मगर यह खबर सुनते ही वह दुःख से मानो पागल बन गयी। उसके माता-पिता का सहारा भी उसके सिर से उठ चुका था। अब एक मात्र सहारा उसके साथ था, उसकी माँ जैसी सास। अब दोनों का इतने बड़े संसार में कोई नहीं रहा। अब दोंनो क्या करें ? कहाँ जायें ? अब किसके सहारे जिंदगी जीयें ? इन सब विचारों को मन में लाकर आशा उसकी सासुजी से लिपटकर बहुत रोने लगी। दोनों की आँखो से आँसू बहने लगे। मगर वो आँसू नहीं, उनके मन की तड़प आँखों से बह रही थी। **दो माताओं की अपने बेटों की जिंदगी के लिए तड़प ! कालचक्र के अमानवीय व्युह में फँसी हुई दो अबलाओं की तड़प ! जिंदगी के अजीब दायरे में कैद होकर फूट-फूटकर रोनेवाली उनकी तड़प ! एक ऐसी तड़प कि जिसे शायद ही किसीने महसूस किया हो !**

●●●

प्रकाशज्योत

कु. सुचिता राऊत, तृतीय वर्ष कला

'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमंते तत्र देवता' वैदिक कालीन मनु की इस उक्ति से यही स्पष्ट हो जाता है कि प्राचीन कालीन भारतीय विचार धारा में नारी को कितना गौरवपूर्ण स्थान प्रदान किया गया था। भारतीय नारियाँ शिक्षित और विदुषी थी। गार्गी, मैत्रेयी आदि इसके ज्वलंत उदाहरण हैं।

मगर परिस्थिति वैसी नहीं रही। समाज बदला। वैदिक युग के बाद नारी समाज का इतिहास शनै-शनै पुरुषों की बेड़ियों, सामाजिक बंधनों में जकड़ी जानेवाली नारी का इतिहास बन गया। जहाँ नारी को देवी तथा लक्ष्मी के समान पूजा जाता था, वहाँ अब उसे पुरुषों की भोग्य वस्तु समझा जाने लगा। उसके आत्मसम्मान को महत्व नहीं रहा।

''नर कृत शास्त्रों के बंधन हैं सब नारी ही को लेकर, अपने लिए सुविधाएँ पहले ही कर बैठे नर।'' नारी पुरुष की अर्धांगिनी न रहकर गुलाम बन गयी, उसका सारा जीवन पराधीन रह गया।

''अबला जीवन हाय तुम्हारी यही कहानी,
आँचल में हैं दूध और आँखो में पानी।''

नारी की इस दयनीय दशा को दूर करने के लिए उनकी पीड़ा को मिटाने के लिए महाराष्ट्र में एक नारी अवतार बनकर प्रकट हुआी, जिसने स्त्री-शिक्षा के प्रचार हेतु अपनी सक्रिय भूमिका निभायी उसका नाम हैं- **सावित्रीबाई फुले।**

सावित्रीबाई फुले का जन्म सातारा जिले के नायगांव में खंडोजी पाटील के कुल में एक महान क्रांतिकारी, समाज सुधारिका और स्त्री मुक्ति प्रणेती के रुप में ३ जनवरी, १८३१ में हुआ। माता-पिता की यह पहली संतान थी। स्वास्थ्य संपन्न, गुणी और परोपकारी माता-पिता का लहू इस नन्हींसी पुत्री में उतरा था। वह जितनी रूपवती थी उतनी गुणवती भी। लेकिन सात-आठ साल की हुई, समाज परंपरा के अनुसार सावित्री जी का ब्याह जोतिराव फुले के साथ हुआ। वह जोतिबा जी के जीवन की सहचारिणी बनी। सहचारिणी का वास्तविक अर्थ सार्थक किया।

उस समय जोतिबाजी ने देखा कि समाज प्रबोधन करनेवाला पंडित और शास्त्री वर्ग पाखंडी और स्वार्थी है। स्त्री, शूद्रों की स्थिति जानवरों से भी बदतर हैं। स्त्रियों और शूद्रो के साथ गुलामों की तरह व्यवहार किया जाता हैं। यह क्यों? इसका कारण क्या है? उत्तर मिला- ''अविद्या।'' अध्ययन, अध्यापन और ज्ञान वितरण करनेवाले पंडित, शास्त्री और धर्म पंडित अपने स्वार्थ के लिए उन्हें ''अज्ञानी'' रखतें हैं और मुठ्ठीभर लोगों के हित की रक्षा करते हैं। तब उन्हें एक उपाय सूझा- स्त्री, शूद्रों को शिक्षित बनाना और उनके अंधकारमय जीवन में विद्या की ज्योति जलाकर उनके मन का अंधेरा दूर करना। अपने यह विचार लोगों के सामने व्यक्त करते हुए मराठी में कहा -

''विद्या विना मति गेली,
मति विना नीती गेली,
नीती विना गती गेली,
गती विना वित्त गेले,
वित्ता विना शुद्र खचले,
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले''

''विद्या'' का यह मूल्य समझकर जोतिबा जी ने पहले सावित्रीबाई को पढ़ाना शुरु किया। उनकी पाठशाला थी पेड़ों की घनी छाया, स्लेट थी जमीन की पृष्ठभूमी और कलम थी छोटी लकडी और उँगली। इस प्राकृतिक वातावरण में सावित्री की शिक्षा का 'श्री गणेश' हुआ। कुशाग्र बुध्दि, अति जिज्ञासा, कठोर परिश्रम करने की वृत्ति के कारण उन्होंने अध्ययन में काफी मात्रा में सफलता प्राप्त की। इतना ही नहीं उन्होंने अध्यापन का प्रशिक्षण लेकर भारत की पहली ''अध्यापिका' बनने का सौभाग्य प्राप्त किया।

उस जमाने में अध्ययन करना यह उच्च जाति के लोगों का हक माना जाता था। ऐसी परिस्थिति में जोतिबा और सावित्रीबाई ने स्त्रियों को और शूद्रों को पढ़ाने का काम शुरु किया था। तब उनकी पहली स्त्री शिक्षिका सावित्रीबाई बनी। पूना में सावित्री जी हरिजनों की वस्ती में जाकर पढ़ाने का काम करती थी। यह देखकर पंडित और शास्त्रियों ने जोर से विरोध करना शुरु किया। वे लोगों से कहने लगे, ''स्त्री और शूद्रों को

पढ़ाने से धर्म डूब जायेगा, इससे पृथ्वी का नाश होगा, धर्म पर संकट आयेगा, समाज अध:पतित होगा।'' ऐसा हंगामा किया। जब सावित्री जी शूद्रों को पढ़ाने के लिए हरिजन बस्ती में जाती थी तब ये लोग उनपर पत्थर फेंकते थें, गोबर छिड़काते थें। अपशब्द और गालियों की बौछार करते थे। उद्देश यह कि सावित्री जी यह पढाई का काम छोड़ दें। एक दिन तो कुछ गुंडोंने सावित्री जी को सुनवाया की, ''अगर तुम यह पढ़ाई का काम बंद नहीं करोगी तो तुम्हारा शील भ्रष्ट किया जाएगा'', तब सति सावित्री जी ने दुर्गामाता का रुप धारण करके उन गुंडो को जूते से पीटा और भगा दिया। ऐसी तेजस्वी थी सावित्री जी।

सावित्री जी अपनी धुन की पक्की थी। 'जो सुधार का झंडा हाथ में लिया है, मौत भी आ जाय तो वह नहीं छूटेगा' इस दृढ़ निश्चय से उन्होंने सुधार और शिक्षा का कार्य किया। जोतिबा जी ने जो कार्य शुरु किया था उससे भी आगे चलकर उन्होंने स्त्री समाज, शूद्र-अतिशूद्र को पढ़ाना, केशवपन, बालविवाह, विधवाओं की दुर्गति, सति प्रथा, बालहत्या आदि सामाजिक समस्याओं को दूर करने के लिए जन आंदोलन छेड़ा। ''क्रियेविना वाचालता व्यर्थ ते बोल'' यह उक्ति अपनी कृति से सार्थ की।

सन १८४८ में पूना में स्त्रियों के लिए पहला स्कूल खोला और उसकी पहली भारतीय स्त्री शिक्षिका बनी सावित्री जी। भारतीय शिक्षा पध्दति में उन्होंने नये-नये प्रयोग अपना लिए। स्त्री शिक्षा, शूद्र-अतिशूद्रों के लिए शिक्षा, व्यावसायिक शिक्षा, खेती शिक्षा, तंत्र शिक्षा, शिक्षक-प्रशिक्षण आदि क्षेत्रों में उन्होंने अलग-अलग प्रयोग कर दिये। ''शिक्षा में परंपरा और स्थिति के अनुसार प्रगति हो सकती है।'' इसलिए शूद्रों को शिक्षा देने के लिए उस समाज से अध्यापकों की नियुक्ति करनी चाहिए, ऐसी नियुक्ति के सिवा उन लोगों की प्रगति नहीं हो सकती ऐसे उनके विचार थे। शूद्रों के लिए रोटी, कपडा और मकान का आयोजन किए बिना, ''खाली पेट' वे विद्या को अच्छी तरह से ग्रहण नहीं कर सकेंगे ऐसी उनकी धारणा थी। स्कूल में काम करनेवाला हर एक अध्यापक प्रशिक्षित होना आवश्यक हैं। इसलिए उन्होंने अध्यापक प्रशिक्षण स्कूल शुरु किए। उनका जीवन सिध्दांत था- ''विद्या, समाज जागृति और समाज क्रांति का प्रभावकारी साधन है। विद्या एक ऐसी शक्ति है जो समस्याओं को सुलझाने में मदद कर सकती हैं।'' भारत एक ऐसा देश है, जहाँ भारत की आधी शक्ति जो कि स्त्रियाँ हैं, वह शिक्षा से वंचित हैं। इसलिए हमारा राष्ट्र अपना विकास नहीं कर सकता। एक स्त्री का शिक्षित होना पूरे परिवार का शिक्षित होना हैं।

"One good mother is more than thousand School - masters."

इसलिए स्त्री को शिक्षित करना आवश्यक है। भारत को अगर हम शक्तिशाली और उन्नत बनाना चाहते हैं तो स्त्रियों की सुप्त शक्ति को जागृत करना आवश्यक है और यह केवल 'विद्या' से ही हो सकता हैं। स्त्री शिक्षित हो तो वह अपने परिवार को शिक्षित कर सकती हैं। 'परिवार' भारतीय संस्कृति का मूलाधार हैं। यह मूलाधार शिक्षित हो तो देश प्रगत और शक्तिशाली बन सकता है। इसलिए शिक्षा का क्रांतिकारी कार्य अपने पति के हाथ में हाथ मिलाकर, कदम से कदम मिलाकर किया। अपना सर्वस्व स्त्री मुक्ति, शूद्र और पतित जनों का उध्दार करने के लिए अर्पण किया। कितनी ही विधवा औरतों को नया जीवन दिया। पतित विधवा औरतों के लिए जोतिबा जी ने जो प्रसूतिगृह शुरु किया उसमें वह परिचारिका बनकर काम करती रही। बालहत्या प्रतिबंधक गृहों का निर्माण किया। विधवा औरतों की अनौरस संतान को अपनी संतान समझकर प्यार दिया। स्त्री, शूद्र और पतितजनों की सेवा करना अपना जीवन धर्म माना। उनकी धारणा थी -

"Service unto a man is service unto the God. Human body is the real temple of God."

सन १८९० में जोतिबा जी के निधन के बाद उसने सत्यशोधक समाज का नेतृत्व किया। समाज कार्य के लिए घर के देहलिज से बाहर कदम रखनेवाली महाराष्ट्र की ही नहीं बल्कि भारत की यह पहली औरत थी, जिसने गाँव-गाँव, जगह-जगह जाकर अपने भाषण से सत्य धर्म का प्रसार किया। निर्भिकता, अपने काम के प्रति असीम निष्ठा, आत्मविश्वास, समाज के द्वारा किया गया अपमान बर्दाश्त करने की सहनशीलता, औरतों के प्रति हमदर्दी की भावना आदि गुणों से उनका व्यक्तित्व भरा हुआ था। उनके आचार विचार से ऐसा लगता हैं कि मानो यह औरत अपने समय से कई वर्ष आगे पहुँची हुई थी।

सावित्री जी सन १८९७ में फैली हुई प्लेग की बीमारी में बीमारों की सेवा कर रही थी। वहीं सेवा का काम करते समय वह 'प्लेग' की शिकार बन गयी और १० मार्च, १८९७ में उनकी आत्मा परमात्मा में विलीन हो गई।

स्त्री शिक्षा, स्त्री मुक्ति और सामाजिक क्रांति की प्रणेती, भारत की क्रांतिमाता सावित्री फुले को मेरे कोटी-कोटी प्रणाम !!

●●●

सरगम

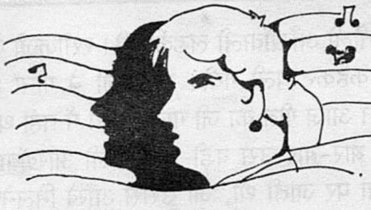

कु. वैशाली देवधर, तृतीय वर्ष कला

''गीत बेटे, कम से कम आज तो मत जाओ!'' ''नहीं माँ, आज मुझे रुकने के लिए भी मत कहो, प्लीज!'' ''ठीक है, करो अपनी मनमानी! इस घर में मेरा सुनता ही कौन है? आज के दिन अगर वहाँ नहीं गया तो कुछ बिगड़ेगा तो नहीं? आज सुबह से संगीता कितनी खुश है। लेकिन बेचारी को क्या पता कि उसका अपना भाई आज उसकी बर्थ डे पार्टी में नहीं गायेगा। जाओ बेटे, तुम जरुर जाना, बहना का दिल टूट भी जाये तो फिर से तुम उसे समझा भी सकते हो, लेकिन रसीकजी का गाना तुम्हें फिर से सुनने के लिये नसीब नहीं होगा, जाओ, और देखो मैं संगीता को समझा दूँगी कि उसके भाई को अपनी बहन से ज्यादा रसीकजी का गाना प्यारा हैं।'' माँ ने झुँझलाहट और उपहास से कहा। गीत अपनी माँ की ओर ज्यादा ध्यान न देते हुए गेट की तरफ बढ़ा। सामने से संगीता आ रही थी। उसने पूछा, ''भैया, शायद तुम कहीं बाहर जा रहे हो। आज नहीं जाओगे तो नहीं चलेगा क्या? आज के दिन मैं अपनी सहेलियों को तुम्हारा गाना सुनाने का वचन दे चुकी हूँ। रुक जाओ ना भैया, प्लीज!'' इतना बोलने पर भी जब गीत के चेहरे पर कोई फर्क नहीं दिखायी दिया तो वह तेजी से उसके सामने से निकल गयी।

'संगीता' और 'गीत' कितने सुंदर नाम हैं न? इन दोनों के पिताजी ने बड़े प्यार से रखे थे नाम! शायद यह सोचकर कि उनके दोनों बच्चे उनके गाने की परंपरा कायम रखेंगे। लेकिन संगीता कभी गाना सुनती तो अपने कानों पर हाथ रखकर कहती थी, ''उफ! यह क्या शोर है, कोई चैन से बैठने तक नहीं देता।'' पिताजी संगीता के तेवर देखकर ही पहचान गये थे कि नाम रखने से व्यक्ति की रुचि नहीं बदली जा सकती। संगीता बिल्कुल अपनी माँ पर गयी थी। जिसका नाम तो था 'स्वरदा' लेकिन वह न तो सूर समझती थी न ही उसे सूर पंसद थे। अपने पति का पैसा, उनकी यूँ ऊँचाईयों पर मानो आकाश को छूती हवेली, उनका प्रभावशाली व्यक्तित्व सब कुछ अच्छा था लेकिन बुरा लगता था तो केवल उनका संगीत के प्रति प्रेम, गाने प्रति श्रध्दा! एक दिन गाना गाते गाते ही उनको दिल का दौरा पड़ा और उसी दौरान वह चल बसे। तब गीत सिर्फ आठ साल का था और संगीता सिर्फ छः साल की!

गीत की माँ ने बच्चों को संगीत के प्रति कोई आकर्षण न रहे इसलिए पूरी सावधानी बरती थी। लेकिन शाम होते ही गीत अपनी हवेली के पास एक बड़ी चट्टान थी उसपर बैठकर पहाड़ी के नीचे हमेशा शाम के वक्त गाये जानेवाले लोकसंगीत का आनन्द लेता था। उसकी माँ ने उसे दूर के होस्टल में रखा ताकि वह संगीत भूलकर खेलकूद और पढाई में अपना मन लगा सके। लेकिन रसीकजी के गानों ने मानो उसे पागल कर दिया था। उसने रसीकजी को जैसे अपना गुरु ही मान लिया था। वह उनके गीतों की कॅसेट लाकर सुनता और उसी तरह से गाने की कोशिश करता। इंजीनियर होने के बाद जब वह हर तरह से आत्मनिर्भर हुआ तब भी अपनी माँ की इच्छा न होते हुए भी वह रसीकजी के गाने सुनता रहा। उनकी हर महफिल में वह शामिल होता था। यहाँ तक कि रसीकजी के यहाँ काम करनेवाला हर व्यक्ति उसको पहचानने लगा था। आज की महफिल के बाद रसीकजी कभी गीत गानेवाले नहीं थे। यह उनका आखरी शो था क्यों कि आजकल उनकी तबियत काफी खराब रहने लगी थी इसीलिए डॉक्टरों ने उन्हें न गाने की सलाह दी थी। इसीलिए गीत आज की रात होनेवाली महफिल किसी भी हालत में मिस् नहीं करना चाहता था। इन्हीं खयालों में जब वह बाहर आया तब उसने पाया कि ड्राइव्हर ने गाड़ी पेण्डोल के यहाँ खड़ी कर दी है। वह जल्दी से नीचे उतरा।

अभी शो शुरु होने में आधा घंटा बाकी था। अचानक उसे खयाल आया कि ऑडियन्स में 'किसीका' आना बाकी है। जब यह खयाल उसे बार बार सताने लगा तो वह अपने आप पर ही खीझा। आखिर क्या जादू था उन नीली आँखों में, जो उसे अपनी ओर जबरदस्ती खींच रही थी? आज उसकी गैरहाजिरी वह हद से ज्यादा महसूस कर रहा था। आखिर अनाउन्समेंट की गयी कि ऑडियन्स पाँच मिनट शांति रखे शो तुरन्त शुरु होगा। जब स्टेज से पर्दा हट गया तो उसके दिल की धड़कने बढ़ने लगी। रसीकजी के साथ

वही नीली आँखोंवाली लड़की थी। रसीकजी के कानों में कुछ कहकर चली गयी। रसीकजी ने गाना शुरु किया लेकिन आज गीत का जी गाना सुनने में नहीं था। उसकी नजर बार-बार उस बड़ी-बड़ी नीली आँखोंवाली सुन्दर हसीना पर जाती थी, जो उससे आँखे मिलनेपर अपनी नजरे वहाँ से हटा तो लेती थी लेकिन फिर उसकी ओर देखने की कोशिश करती।

शो समाप्त हुआ। आज सभी लोग पेण्ड़ोल से जाना नहीं चाहते थे उसकी वजह थी कि रसीकजी फिर कभी गाना गानेवाले नहीं थे। रोज की बात होती तो शायद गीत का भी मूड ऐसा ही होता लेकिन अब वह पेण्ड़ोल से इसलिए नहीं जाना चाहता था कि पेण्ड़ोल से जाते ही वह नीली आँखों के लिए तरसता रहेगा। बहुत चाहने के बाद भी वह उस लड़की का नाम और पता न जान सका। रात बहुत हो चुकी थी। वह जानता था कि घर का माहौल बुरी तरह से बिगड़ा हुआ है। उसने तय किया कि वह दो-चार दिन अपने दोस्त राकेश के यहाँ रहेगा। दो-चार दिनों में वह नीली आँखोंवाली को भी तलाश कर उससे अपने प्यार का इज़हार करेगा। वह अपने दोस्त के यहाँ गया लेकिन किस्मत शायद उस पर बिगडी हुई थी कि वह भी घर में न था। उसने सामने रहनेवाले लोगों से पूछा कि वह कहाँ गया है? कब तक लौटेगा? तो उन्होंने बताया कि वह शायद गाँव से बाहर गया है और दो दिन तक नहीं लौटेगा। वह बहुत निराश हुआ। वह जाने ही लगा था कि उसने देखा की नीली आँखोंवाली परी उसके सामने ही थी। तभी राकेश के पड़ोसी ने गीत से कहा कि मैं तुम्हें जानता हूँ और अगर तुम चाहते हो तो हमारे घर दो दिन के लिये रह सकते हो। गीत बहुत खुश हुआ। ''किस्मत शायद इसी को कहते है'' वह बोल उठा। ''कुछ कहा आपने?'' पड़ोसी ने पूछा। ''नहीं तो''। ''बेटी गज़ल अन्दर जाकर गीत साहब को गेस्ट रूम दिखा दो।'' ''और गीतसाहब, हम आपकी तरह अमीर तो नहीं है, फिर भी आपकी सेवा में चूकेंगे नहीं''। गजल के पिताजी ने कहा। गीत जब सोने के लिये बिस्तर पर लेट गया तो वह मन में उस नीली आँखोंवाली के नाम के बारे में सोचने लगा। 'गज़ल'-'गज़ल', वह बड़बड़ाने लगा। उसने पाया कि खुद उसके और उस नीली आँखोंवाली के नाम में कितनी समानता है। वह फिर से बोलने लगा, ''गीत-गज़ल'', ''गज़ल-गीत''! उसके दो दिन के बर्ताव से यह साफ जाहिर था कि वह गजल से प्यार करने लगा था। गज़ल और गीत की मुहब्बत में कोई दीवार थी तो वह थी अमीरी-गरीबी और मजहब की! वह हिंदू था और गजल मुस्लिम। इसके बावजूद भी वह अपने दिल पर काबू न कर सका और उसने गज़ल से शादी करने का फैसला अपने दोस्त और गज़ल को सुना दिया। रजिस्टर ऑफिस में वह अपने नाम दर्ज कर आया था।

शाम को गीत और गज़ल दोनों घूमने गये। तभी गीतने बताया कि वह अभी घरवालों को अपनी शादी के बारे में कुछ नहीं बतायेगा। वह जानता था कि उसकी माँ और बहन दोनों यह शादी नहीं होने देगी। इसीलिए उसने सोचा कि शादी के बाद अगर दोनों आशीर्वाद लेने जायेंगे तो वह मान जायेगी और अगर माँ मान गयी तो संगीता भी धीरे धीरे गज़ल को अपनायेगी। पूरे दो महीनों के बाद जब अपनी पहाड़ी पर, आकाश को छूना चाहनेवाली हवेली पर आये तो उसकी माँ और बहन बिजली सी गरज पड़ी। इसकी एक वजह तो यह थी कि माँ ने अपने मायके से संबंधित लड़की को गीत की पत्नी के रुप में पसंद किया था। गीत की माँ के पैरोंतले से तो जैसे जमीन ही खिसक गयी। जब उसे गजल ने अपना नाम बताया तो वह जान गयी कि उसकी बहू सिर्फ गरीब ही नहीं तो वह दूसरी जाति की भी है। तभी उसने ठान लिया कि वह उसे अपने घर से हटाकर ही चैन की साँस लेगी। उसने उस दिन के बाद अपनी ना पसंदगी न तो गीत पर जाहिर की और न ही गजल पर! लेकिन माँ और बहन ने उसे पसंद भी तो नहीं किया। गीत के खातिर गजल चुप रही। गीत और गजल दोनों की आवाजें बहुत ही सुरीली थी। जब भी मन करता वे गीत गाते रहते। इन छः महीनों में वे हररोज हवेली के पास जो बड़ा-सा चट्टान था उसपर बैठकर पहाड़ी के नीचे से आनेवाले सुरीले संगीत को सुना करते थे।

गीत ने एक दिन बताया कि किसी Contract के सिलसिले में उसे दिल्ली जाना पड़ेगा। उसने गजल से पूछा 'क्या तुम यही' रहोगी? तो गजल ने झट से कह दिया, ''यहाँ मुझे कोई तकलीफ नहीं होगी, तुम शौक से जाओ। लेकिन देखो, तुम पंद्रह दिनों के बाद एक दिन भी नहीं रहोगे। वादा कर सकते हो ता जाओ, वरना मैं भी चलूँगी तुम्हारे साथ!'' गीत ने कहा, ''नहीं गजल, तुम्हारे साथ आने से मेरा मन काम में नहीं लगेगा और शायद काम जल्दी पूरा हो जाय तो आठ ही दिन में मैं वापस आऊँगा। लौटते वक्त मैं फोन करूँगा। उस दिन

द साड़ी पहनकर बहुत सारे जूही के फूल बालों कर मेरे सामने आना। वरना, मै नाराज हो , समझी?'' ''ओ. के. बाबा! लेकिन तुम जा हे हो?'' ''कल सुबह आठ बजे।'' गजल रातभर रही। जब गीत के जाने का समय आया तो वह र भी नहीं निकली। शायद उससे यह जुदाई की घड़ी ाना बहुत कठिन लग रहा था। गीत जब तैयार होकर हर निकला तो देखा कि गज़ल उसे बिदाई देने नहीं आयी है। वह झट से अपने कमरे में गया। वहाँ उसने देखा कि, गजल की आँखे रो-रोकर लाल हो गयी है। गीत को देखते ही गजल ने अपना मुहँ फेर लिया। गीत ने कहा, ''तुम नहीं चाहती तो मैं नहीं जाऊँगा।'' और उसने जूतें उतारना शुरु किया। तब गजल ने प्यार से उसे समझाया और जब उसे छोड़ने दरवाजे तक आयी तभी वह गाड़ी से चला गया। जब हवेली उसकी नजर से दूर हुई तो उसे जूही के फूलों की महक आयी। उसने ड्राइव्हर से पूछा, ''भाई, ये फूलों की महक कहाँ से आ रही है?'' तो उसने बताया कि 'गजल मेमसाहब ने यह फूलों की टोकरी तुम्हें देने के लिये ही रखवायी है।' गज़ल का प्यार, हमदर्दी देखकर गीत मन ही मन बहुत खुश हुआ।

गजल शाम का वक्त होते ही जैसे उस चट्टान की तरफ दौड़ पडती थी। वही एक जगह थी जहाँ वह संगीत सुन सकती थी। आज सात दिन हुए थे गीत को गये हुए और कोई फोन भी न था। वह उस चट्टान से अभी आ ही रही थी तो संगीता ने उसे बताया की गीत अगले दिन आयेगा। गजल बहुत खुश हुई। रातभर वह गीत के फोन का इंतजार करती रही। लेकिन फोन नहीं आया। वह दूसरे दिन सफेद साडी पहनकर और बालों में जूही के फूल सजाकर तैयार रही। उसे अचानक संगीत सुनाई दिया, वह चौंक पड़ी। लगातर तीन घंटे वह वहीं खड़ी थी, गीत का स्वागत करने के लिये। हताश होकर वह चट्टान पर गयी इतने में संगीता वहाँ आ गयी। उसने गजल से कहा कि वह चट्टान पर खडी रहकर देखे की भैया की गाड़ी कहीं दिखाई भी दे रही है या नहीं? गजल ननद की इस बातपर बहुत प्रसन्न हुई। वह अभी उठ खड़ी ही हो रही थी कि उसे किसीने धक्का दिया और वह चट्टान से तेजी से फिसल गयी। लेकिन सौभाग्य से उसकी साड़ी का आँचल पेड़ की टहनियों में अटक कर रह गया और वह गिरने से बच तो गयी मगर वह टँगी हुई थी। गजल ने अपनी जान बचाने के लिए संगीता को पुकारा। तो संगीताने देखा कि गजल अभी भी जिन्दा है। उसने गजल के आँचल को धीरे से पकड़ा। गजल उसका हाथ थाम ही रही थी कि संगीता ने उसका आँचल बड़े ही कठोर मन से छोड़ दिया और वहाँ से निकल गयी।...

गीत लौटा तो उसने सुना कि संगीता के लाख बताने बावजूद भी गजल चट्टान पर खड़ी रहकर उसकी गाड़ी को देखने कोशिश कर रही थी और उसका पैर फिसल गया और..........

पूरे दो वर्ष हो चुके थे, इस हादसे को। लेकिन गीत अभी भी दूसरी शादी का विचार करने के लिये तैयार न था। गजल की मौत के बाद उसने उस चट्टान पर जाना छोड़ दिया था।

माँ ने उसका कहना न मानकर गीत की शादी उसी लडकी से करा दी जो उनकी रिश्तेदार थी और धनवान भी! शादी बहुत ही साधारण रही। इस शादी में गज़ल का परिवार, राकेश और रसीकजी भी आये थे।

शादी की पहली रात थी, दुल्हन लाल घूंघट ओढ़कर अपने पति का इंतजार कर रही थी। गीतने जब नयी दुल्हन के घूंघट को छुआ तो अचानक उसे जूही के लाखों-करोडों फूलों की खुशबू आने लगी। जहाँ-तहाँ उसे जूही के फूल दिखाई देने लगे। वह बहुत घुटन महसूस करने लगा तो खींचा सा उस चट्टान की तरफ दौड़ पड़ा। गीत के इस व्यवहार से घबरायी हुई नयी दुल्हन, गीत की माँ, संगीता और शादी में आये रिश्तेदार उसके पीछे दौड़ पड़े। गीत अब उस चट्टान पर खड़ा था और एक सफेद साड़ी को लहराते हुए नीचे जाते देख रहा था। रात के अंधेरे में मानो जूही के फूल सितारों की तरह चमक रहे थे; नीला आकाश, नीली आँखों सा लग रहा था। अचानक पैर फिसल कर वह गिर पड़ा। उसका कोट पेड़ की टहनियों में अटक गया। अब तक, संगीता और दुल्हन दोनों भी चट्टानपर चढ़ चुकी थी। उन्होंने उसे ऊपर खींचने के लिए अपना आँचल नीचे गीत के हाथों तक छोड़ा। गीत उस आँचल को पकड़ने वाला ही था उसे अचानक नीली आँखें याद आयी। उसने अपना बढ़ाया हुआ हाथ आँचल के बजाय कोट पर रखा और धीरे से उसने वह कोट पेड़ से निकाल लिया......

पहाड़ी के नीचे बजनेवाला संगीत अब थम चुका था।

●●●

विवेकानंदजी का 'कर्मयोग'

कु. भाग्यश्री कसबेकर, द्वितीय वर्ष कला

'देख तेरे संसार की हालत क्या हो गयी भगवान।
सूरज न बदला, चाँद न बदला, बदल गया इन्सान॥'

दुनिया के हर कोने से हमें बमविस्फोट, हिंसाचार, भ्रष्टाचार, अनीति की खबरें सुनाई देती हैं। हररोज हजारों की मृत्यु होती हैं। आज हमारे देश के सामने कश्मीर प्रश्न, पंजाब का प्रश्न और ऐसे अन्य कितने प्रश्न हैं, जो देश को चुनौति दे रहे हैं, लेकिन हम उन प्रश्नों को हल नहीं कर सकते। ऐसे में भूचाल जैसा महासंकट आ जाये तो पूछो मत। देश का भला चाहनेवाले लोग अपना वक्त सिर्फ कथनी में ही गुजारते हैं। इनकी करनी और कथनी में बहुत फरक होता है। इसलिए हमें अपने कर्तव्य की जानकारी मालूम कर लेने के लिए स्वामी विवेकानंदजी के महान विचारों की आवश्यकता है। आज हम विज्ञान युग में हैं, इसका अर्थ यह नहीं है, कि हम कर्म, भक्ति के बिना जी सकते हैं। हम हररोज 'कर्म' शब्द का प्रयोग करते हैं। लेकिन हम 'कर्म' का अर्थ पूर्णत: नहीं जानते। स्वामी विवेकानंदजी ने 'कर्मयोग' में 'कर्म' के बारें में विशेष जानकारी दी है।

'कर्मयोग' में 'कर्म' शब्द का अर्थ सिर्फ कार्य ही हो सकता है। मानवजाति का अंतिम लक्ष्य ज्ञान प्राप्ति है, सुख नहीं। मानव सुख को ही अंतिम लक्ष्य मानता है, इसलिए संसार में हमें दु:ख, क्लेश भुगतने पडते हैं। सुख प्राप्त करने का हम प्रयत्न करते हैं, उसके पीछे हम भागते हैं, लेकिन वह हमारी मृगतृष्णा है। तो बाद में हमें पता चलता है कि हम सुख की ओर नहीं बल्कि ज्ञान की ओर ही आगे बढ़ रहे हैं, फिर हम समझ जाते हैं कि सुख और दु:ख हमारे दो महान अध्यापक हैं। सुख और दु:ख मानव की आत्मा से गुजरते हैं, उसी वक्त उस पर असंख्य चित्र प्रकट करते हैं। किसी भी व्यक्ति का चरित्र उसकी मानसिक प्रवृत्ति की समष्टि ही है। गहराई में जाकर देखेंगे तो सुख और दु:ख इन दोनों का व्यक्ति का चरित्र बनाने में समान हिस्सा है। किसी को सुख की अपेक्षा दु:ख लाभकारक लगता है। द्ररिद्रता ही अमीरी से

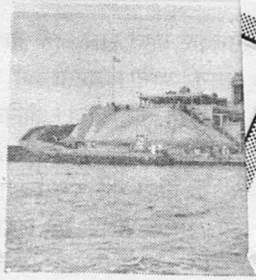

अधिक कुछ सिखाती है। प्रशंसा की अ व्यक्ति की ज्ञानाग्नि प्रज्वलित करती है।

ज्ञान बाहर से नहीं आता, वह अंदर ही मानसशास्त्रीय भाषा में उसे 'खोजना' कहते है। जो अध्ययन करता है वस्तुत: वह खोजता है। विश्‍ अनंत ग्रंथालय हमारे मन में ही विद्यमान है। बाह्य ज सिर्फ हमें अध्ययन करने के लिए एक उद्दीपक है। परंतु हमारे अध्ययन का विषय हमारा अपना मन ही होना चाहिए। पेड़ से सेब गिर गया, न्यूटन की दृष्टि से वह सेब उद्दीपक था। फिर न्यूटन अपने मन के अध्ययन में मग्न हो गया। उसके मन में पहले से ही जो विचार विद्यमान थे उसने उन्हें संगठित किया। उसे एक नयी शृंखला मिल गयी। हम उसे ही 'गुरुत्वाकर्षण' का नियम कहते हैं। यह नियम उस सेब में नहीं छिपा था या पृथ्वी के किसी केंद्र में भी नहीं छिपा था। सारांश, इससे यह सिध्द होता है कि, लौकिक तथा पारमार्थिक समस्त ज्ञान मानवी मन में ही होता है।

स्वामी विवेकानंदजी कहते है कि अपने-अपने कार्यक्षेत्र में कोई भी व्यक्ति कनिष्ठ नहीं होता है। प्रकृति त्रिगुणमयी है। सत्व, रज और तम ये इन गुणत्रयी के नाम हैं। सत्व साम्यात्मक है। रज आकर्षण-विकर्षणात्मक होता है, और तम क्रियाशून्य होता है। तम कर्मशून्यता के नाम से पहचाना जाता है। रज को कर्मशील के नाम से पहचाना जाता है। सत्व याने इन दोनों की साम्यावस्था, समतोल स्थिति। हर एक व्यक्ति की निर्मिती इन त्रिविध उपादान में से ही हुई है। कभी कभी व्यक्ति में तमोगुण की बढ़ौती होने से व्यक्ति निष्क्रिय बन जाता है और विशिष्ट भावनाओं का गुलाम बनता है। कभी कभी व्यक्ति में कर्मशीलता प्रबल होती है, जिससे सत्वगुण का उदय होता है।

त्रिविध उपादानों से कर्मयोग का विशेष संबंध है। कर्मयोग हमें कर्म की श्रेष्ठता सिखाता है। अलग अलग राष्ट्रों में नीति, सदाचार या कर्तव्य की धारणाएँ

अलग-अलग हैं। पहली अवस्था का कर्तव्य दूसरी अवस्था में कर्तव्य नहीं बन सकता। देशकाल, पात्र के अनुसार वे अलग ही होंगे। फिर भी हमारा मुख्य कर्तव्य यही है कि हमें खुद अपनी घृणा नहीं करनी चाहिए। पहले हमारा अपने आप पर विश्वास होना चाहिए फिर भगवान पर। जिसका स्वयं पर विश्वास नही हैं, वह ईश्वर पर कैसे विश्वास कर सकता है। हर आदमी का अलग ही स्वभाव होता है। हर एक का स्वभाव एक जैसा नहीं होता। मानव समाज में भिन्न भिन्न वर्ग है। इसीलिए सारे मानव समाज के सामने एक ही आदर्श रखना उचित नहीं है। मानव अपने आप की घृणा करना आरंभ करता है, ऐसा करने से धार्मिक और सच्छिल होने के मार्ग में बाधा आ जाती है। इसीलिए हमारा यह कर्तव्य होता है कि व्यक्ति को सच्चे आदर्श की तरफ आगे बढ़ने का प्रोत्साहन देना। विवेकानंदजी कहते है कि, कुछ लोग संसार छोड़कर धर्मकार्य में लगे रहते है, इनका जीवन स्वच्छंद और आसानी से चलता रहता है। लेकिन संसार में रहकर ईश्वर की आराधना करना बहुत कठिन है।

विवेकानंदजी कर्म का रहस्य बताते हुऐ कहते है कि, दूसरों की सहायता करना ही सच्चा कर्म है। अध्यात्म ज्ञान यह एक ही वस्तु ऐसी है, जो हमारे दुःख या कष्ट का हमेशा के लिए नाश करती है। दूसरी कोई भी विद्या सिर्फ कुछ काल के लिए ही हमारा दुःख दूर कर सकती है। अध्यात्म अपने जीवन के समग्र कार्यों का मूल है। विद्यादान अन्नदान से भी श्रेष्ठ है। विद्यादान प्राणदान से भी श्रेष्ठ है, क्यों कि ज्ञान ही मनुष्य का सच्चा जीवन है। अज्ञान मनुष्य की मृत्यु है। हर एक कर्म शुभा-शुभ का संमिश्रण होता है। मनुष्य जब अच्छे कार्य और अच्छे विचार इतने अपनाता है कि, सत्कार्य में आचरण करना ही उसकी अनिवार्य प्रवृत्ति बन जाती है। तब उसकी इच्छा न होते हुए भी कूकर्म करने का मनोनिश्चय करने पर भी समस्त संस्कारों का समष्टि स्वरुप मन उसे ऐसा करने नहीं देता। मुक्ति पाने की इच्छा हर एक को होती है। भक्तियोग, कर्मयोग जैसे भिन्न भिन्न योगों का एकमेव लक्ष्य है आत्मा की मुक्ति। यह अलग-अलग योग हमें एक ही रास्ते पर ले जाते हैं। मुक्ति का अर्थ है संपूर्ण स्वाधीनता। जैसे अशुभ और शुभ बंधनो से मुक्ति। मुक्ति का अर्थ स्पष्ट करने के लिए विवेकानंदजी ने बहुत ही अच्छा उदाहरण दिया है। वे कहते है, अपनी उँगली में काँटा चुभ जाये तो हम दूसरे काँटे से उसे निकालते हैं। काँटा निकालने के बाद दोनों काँटे हम फेंक देते हैं। दूसरा काँटा अपने पास रखने से कोई भी लाभ नहीं होगा क्यों कि वे दोनों भी काँटे ही हैं। इसी तरह अशुभ संस्कारों का शुभ संस्कारों से नाश करना चाहिए। हमें किसी भी बंधन में न फँसकर अविरत कार्य करना चाहिए। हम इस दुनिया में कुछ दिन की मेहमानी करने के लिए आते हैं।

'रवि जग में शोभा सरसाता, सोम सुधा बरसाता।
सब हैं लगे कर्म में, कोई निष्क्रिय दृष्टि न आता।
है उद्देश नितान्त तुच्छ, तृण के भी लघु जीवन का।
उसी पूर्ति में वह करता है, अन्त कर्ममय तन का॥'

हमें मालिक की तरह कार्य करना चाहिये, गुलाम की तरह नहीं। अपने मन का मालिक बनकर कर्म करने से अनासक्ति जनित निरीह आनंद का उपभोग मिलता है। अपने रिश्तेदारों के लिए या खुद के लिए जो कर्म करते है उसे सच्चा कर्म नहीं कहा जाता। स्वाधीनता से कर्म करनेवाला फल की अपेक्षा नहीं करता। दया साक्षात स्वर्ग है। गरीबों को दान देने से खुद को बहुत ऊँचा नहीं समझना चाहिए। आदर्श संन्यासी होने से आदर्श गृहस्थ अधिक कठिन है।

जीवन में विभिन्न अवस्था, काल और विभिन्न जातियों में कर्तव्य की कल्पना अलग अलग है। जो कार्यकर्ता को ईश्वर के पास ले जाता है वही असत्कार्य। दूसरों पर परोपकार करना ही सच्चा कर्तव्य है। दूसरों को पीड़ा देना अकर्तव्य है। हृदय और मन की उन्नति करनेवाला कार्य करते जाना ही उचित कर्तव्य है। हर एक देश में एक ही प्रकार का आदर्श और कर्म उचित नहीं समझा जाता। इस विषय के बारे में जो अज्ञान है, वहीं हमें दूसरी जाति के लिए तिरस्कार का निर्माण करता है। दूसरे के कर्तव्य की ओर हमें उनके ही दृष्टिकोण से देखना चाहिए। हमारा मन विषयों से आसक्त रहता है, तब हम श्रेष्ठ कर्म नहीं कर सकते।

दुनिया को हमारे एहसानों की थोड़ी सी भी आवश्यकता नहीं हैं। दुनिया में बहुत दुःख है, यह हमें कबूल करना होगा। इसलिए दूसरों को सहाय्य करना सब से अच्छा कार्य है। परोपकार का अर्थ खुद पर एहसान करना है! सब से अधिक काम के आदमी वहीं होते हैं, जो दुनिया अच्छी भी नहीं समझते और बुरी भी नहीं समझते। अग्नि अच्छी भी नहीं है और बुरी भी नहीं

है। हम जैसे उस पदार्थ को उपयोग में लाये वैसे ही वह पदार्थ हमारे मन में अच्छा-बुरा भाव उत्पन्न करेगा। दुनिया के बारे में भी वैसा ही होता है। परोपकार ही हमारे कार्य प्रवृत्ति का उच्च नियामक हेतु है। परोपकार करने का अवसर मिलना सबसे अधिक भाग्य की बात है। दान देने से देनेवाला धन्य होता है, लेनेवाला नहीं। भिखारी हमारा ऋणी नहीं होता, बल्कि हम ही उसके ऋणी होते हैं। क्यों कि उसने हमें अपनी दयाशक्ति का प्रयोग करने का अवसर दिया। आसक्तिशून्य होकर कर्म का आचरण करने से अशांति या कष्ट नहीं मिलता। जो आदमी शांत प्रवृत्ति का होता है, हर तरह से सारासार विचार के बाद कार्य करना जिसका स्वभाव है, जिसके ज्ञानतंतु आसानी से उत्तेजित नहीं होते है, जिस मनुष्य में निस्वार्थ प्रेम की अनुभूति और हर प्राणि मात्र के प्रति हमदर्दी की भावना सें संपन्न होता है सिर्फ वही आदमी इस दुनिया में महत्त्वपूर्ण कार्य कर सकता है और अपना खुद का भी कल्याण करता है। स्वमतांध लोग निर्बुध्द होते हैं।

स्वामी विवेकानंदजी आत्मत्याग के बारे में बताते हुए कहते है कि, अनासक्ति ही पूर्णत: आत्मत्याग है। जो व्यक्ति दूसरों पर एहसान करने के लिए अपने स्वार्थ की तिलांजलि देता है, आत्मत्यागी है, वही व्यक्ति सर्वश्रेष्ठ व्यक्ति है। दूसरों के लिए सर्वस्व अर्पण करना ही आत्मत्याग है। निस्वार्थ में ही ईश्वर है।

जब मनुष्य 'आत्म' को खत्म करेगा, 'अपनी आत्मा में समस्त जगत् की आत्मा समाहित है' इस सूत्र वाक्य को अपने मस्तिष्क में रखेगा तभी वह 'मानव' कहलाया जायेगा। 'आत्म' को मारना तात्पर्य, मन में स्थित स्वार्थवश प्रवृत्ति का दमन करना है। दुनिया जितनी हमारे लिए है, उतने ही हम दुनिया के लिए हैं। अहंकार की भावना ही हर प्रकार की आसक्ति का मूल स्थान है। आसक्ति से ही हमें दु:ख भुगतने पड़ते हैं। अनासक्तिद्वारा हमें प्रभावित करनेवाली किसी भी शक्ति पर अधिकार जमा सकते हैं। मुक्ति प्राप्त करने के लिए हमें ऐसे जीवन का त्याग करना होगा। इस दुनिया में हम जो भी भला बुरा देखते है, कार्य और विचार करते हैं, उन सब के पीछे एक ही प्रेरणा होती है, वह है और मुक्तिलाभ की आकांक्षा। मुक्ति कामना ही समस्त नीतिमूल्य, नि:स्वार्थता की नींव है। हम इस दुनिया में सुख भी नहीं बढ़ा सकते और दु:ख भी नहीं बढ़ा सकते। कर्म से ही सृष्टि का निर्माण हुआ है। कर्मचक्र ऐसे ही चलता रहेगा। कर्मफल का त्याग करना ही जीवन यात्रा का प्रशस्त और श्रेयस्कर मार्ग है।

आज के युवकों को कर्तव्यनिष्ठ एवम् कार्यतत्पर बनने के लिए स्वामी विवेकानंदजी के इन महान विचारों का अवलंब करने की आवश्यकता है। आज के युवक हमारे राष्ट्र के आधारस्तंभ हैं। राष्ट्र को उन्नत, प्रगत, संस्कारपूर्ण बनाने के लिए हमें विवेकानंदजी की सीख आवश्यक है, उसी समय हम गर्व से कहेंगे ''हम भारतीय हैं''।

●●●

सबसे पहले मैं उसी बड़े राजा (परमेश्वर) का वर्णन करता हूँ जिसका राज्य आदि से लेकर अन्त तक शोभायमान् है। वह सदैव राज्य करता है और वह चाहता है उसे राज्य दे देता है। छत्रधारी को छत्र रहित कर देता है और छत्र विहीन निर्धन को छत्रवान् कर देता है। ऐसा संसार में दूसरा कोई नहीं है जो उसकी बराबरी कर सके। सब लोग देखते हैं कि वह पर्वतों को ढ़ा देता है और चींटीको हाथी के समान (शक्तिशाली) कर देता है। वज्र का तिनके के समान मार कर उड़ा देता है और तिनके को वज्र के समान प्रशंसनीय बना देता है। उसके किये हुए को कोई जान नहीं सकता। वह वही करता है जो कि उसके मनमें होता है। किसी को तो वह ऐश्वर्य तथा सुखद उपभोग्य देता है और किसी को भिक्षावृत्ति देता है, उसके लिये संसार में रहना भार रुप होता है।

समस्त संसार नाशवान् है केवल परमेश्वर ही स्थिर है। उसने इस प्रकार के साज कर रखे है। वह किसी को बनाता है और नष्ट कर देता है। अगर चाहे तो फिर भी सँभाल सकता है।

विशेष: सर्व शक्तिमान् परमेश्वर की सृष्टि रचना और संहार की अद्वितीय शक्ति का आलेखन कवि का यहाँ पर अभिप्राय है।

संकल्प

कु. साधना होवाळ, द्वितीय वर्ष कला

पात्र – परिचय

चंद्रकिरण सक्सैना – पिता

प्रेमा सक्सैना – माता

विमल – पुत्र

(मध्यवर्गीय परिवार, छोटासा मकान, हॉल पुराने फर्निचर से सजा हुआ है। इस वक्त चंद्रकिरण सक्सैना और उनकी पत्नी प्रेमा बैठे हुए हैं, चंद्रकिरण अखबार पढ़ रहे है और प्रेमा कुछ बेचैन है।)

प्रेमा – (घबराकर) अजी ऽऽऽ सुन रहे हो ना?

चंद्रकिरण – (अखबार नीचे रखते हुए) अभी तक तो तुम्हारी ही तो सुनता आया हूँ!

प्रेमा – (शरमाकर) इस वक्त भी तुम्हें मजाक सूझ रहा है क्या?

चंद्रकिरण – अच्छा! कहो, क्या बात है?

प्रेमा – हमारे विमलने एम. ए. का इम्तिहान दिया है।

चंद्रकिरण – हाँ, दिया तो है, क्या बात है?

प्रेमा – मुझे तो उसकी फिक्र लगी है और तुम ऐसे हो कि....

चंद्रकिरण – अरे, भागवान! नतीजा कल या तो परसो निकल आयेगा। इसमें फिक्र की क्या बात है?

प्रेमा – कल या परसो नहीं जी! आज ही तो आयेगा।

चंद्रकिरण – इसमें क्या फर्क पड़ता है, चाहे आज हो या कल लेकिन हमारा विमल तो बड़ा होशियार है, वह तो फर्स्ट ही आयेगा।

प्रेमा – फर्स्ट तो आयेगा लेकिन......

चंद्रकिरण – (बीच में टोककर) तुम बिना वजह ही चिंता करती रहती हो। लेकिन क्या?....

प्रेमा – चिंता हमें नहीं तो क्या बाहर के लोग करेंगे?

चंद्रकिरण – ठीक है, मैं मानता हूँ हम ही उसके माँ-बाप हैं। चिंता हमें ही करनी चाहिए। लेकिन किस बात की?

प्रेमा – हमारा बेटा इस वर्ष एम.ए पास होगा।

चंद्रकिरण – बिल्कुल, पास होगा।

प्रेमा – क्या उसके भविष्य के बारे में तुमने कुछ सोचा है?

चंद्रकिरण – अरे ऽऽ क्या सोचना है! आजकल कहाँ नोकरी मिलती हैं?

प्रेमा – तो क्या हमारा बेटा एम. ए. करके बेकार रहेगा?

चंद्रकिरण – मैंने तुम्हें ऐसा कब कहाँ?

प्रेमा – क्या, अव्वल दर्जे में पास होने का कोई मूल्य नहीं?

चंद्रकिरण – है भाई, मूल्य क्यों न हो! फर्स्ट आनेपर मिठाई बाँटते हैं और खुशियाँ मनाते हैं.....

प्रेमा – (तंग आकर) मैं ये मिठाई और खुशियों की बातें नहीं करती। ये सब तो हम करेंगे ही फिर भी.....

चंद्रकिरण – फिर भी क्या?

प्रेमा – हमारा बेटा नौकरी करना चाहता है।

चंद्रकिरण – (आश्चर्य से) नौकरी करना चाहता है?

प्रेमा – हाँ, वह नौकरी करके अपने पैरों पर खड़े रहना चाहता है।

चंद्रकिरण – तो अब वह किसके पैरों पर खड़ा है? मेरे या तुम्हारे...

प्रेमा – तुम ये मजाक छोड़ दो।

चंद्रकिरण – तो तुम कहती हो कि वह नौकरी करना चाहता है।

प्रेमा – बिल्कुल।

चंद्रकिरण – तो मेरे सामने एक और मुसबित खड़ी हो गई।

प्रेमा – क्या नौकरी करना मुसीबत है?

चंद्रकिरण – नौकरी करना मुसीबत नहीं लेकिन उसके लिए ढ़ेर सारी रकम जो जमा करनी पड़ेगी।

प्रेमा – क्या ढ़ेर सारी रकम जमा करके बेटे की शादी करनी है?

चंद्रकिरण – मैं शादी की बात नहीं कर रहा हूँ।

प्रेमा – तो इतनी रकम किस लिए?

चंद्रकिरण – किस लिए ऽऽ? अच्छी नौकरी के साथ पैसा भी हो तो नौकरी मिलने में आपको आसानी होती है। इस बात को मुझे तुम्हें समझाने की जरुरत नहीं है।

प्रेमा – मुझे क्या मालूम है? विमल की इच्छा है। इसलिए हमें प्रयत्न करने चाहिए।

चंद्रकिरण – आजकल प्रयत्न करने से काम नहीं होता।

प्रेमा – (आश्चर्य से) तो क्या....... ?

चंद्रकिरण – उसके लिए कीमत जो देनी पड़ती है।

प्रेमा – लेकिन विमल की इच्छा भी तो है?

चंद्रकिरण – मनुष्य का दिल तो बहुत कुछ चाहता है, लेकिन सिर्फ चाहने से सबकुछ नहीं मिलता।

प्रेमा – ठीक है, ठीक है। तो कहों तुम नौकरी के बारें क्या कह रहें थे?

चंद्रकिरण – हाँ! नौकरी के लिए अधिक रुपयों की जरुरत होती है।

प्रेमा – एम. ए. फर्स्ट क्लास होनेपर भी और ये रुपये किसलिए?

चंद्रकिरण – किसलिए क्यों पूछती हो, वह तो एक रिवाज बन गया है।

प्रेमा – क्या पहले नंबर से अधिक महत्व रुपयों का है?

चंद्रकिरण – (हँसकर) बिल्कुल, चाहे पहला नंबर भी क्यों न मिले; जो ज्यादा रुपया देगा उसका ॲडमिशन पक्का, नौकरी भी पक्की...।

प्रेमा – (रोककर) तुमने तो भाषण शुरु किया।

चंद्रकिरण – और भी तो क्या करता?

प्रेमा – मुझे बताओं फिर ये एम. ए. की उपाधि प्राप्त करने की जरुरत किस लिए है?

चंद्रकिरण – तुम्हारा इशारा किस ओर है?

प्रेमा – देखो ना! अगर ढ़ेर सारे रुपये देने पर नौकरी मिलती है तो ये एम. ए. की उपाधि बेकार ही तो है।

चंद्रकिरण – ऐसा कैसे हो सकता है, बेकार क्यों.... ?

प्रेमा – तो क्या है? एम. ए. तक की पढ़ाई के लिए पैसे नहीं देने पड़ते?

चंद्रकिरण – (दीर्घ निःश्वास लेकर) पड़ते है, सभी के लिए रुपये लगते है।

प्रेमा – (ऊपर सिर उठाकर) हे भगवान ऽऽ! अब क्या होगा?

चंद्रकिरण – क्या होगा? क्या दुनिया में तुम्हारा ही बेटा है जो एम. ए. पास होकर घर बैठेगा?

प्रेमा – (निराशा से) मुझे तो कुछ भी नहीं सूझता!

चंद्रकिरण – तुम भी...! लोऽऽ आ गया, तुम्हारा लाडला, हाँ! वहीं है!

(दरवाजे की ओर दोनों भी देखते हैं)

चंद्रकिरण, प्रेमा – आओ बेटा, तुम्हारी ही तो राह देख रहे थे।

विमल – (२०-२१ का चुस्त युवक है, चेहरे पर खुशी है) मम्मी-पापा मुझे फर्स्ट क्लास मिला है।

चंद्रकिरण – हमें विश्वास था बेटा तुम्हें जरुर फर्स्ट क्लास मिलेगा!

(विमल माता-पिता के चरण छूता है और आशीर्वाद लेकर बैठ जाता है)

चंद्रकिरण – (भीतर से खोये-खोये लेकिन चेहरे पर हँसी) तो बेटा, तुम्हारा आगे क्या करने का इरादा है? तुम्हारी मम्मी कहती थी.....

विमल – (उत्साह से) जी हाँ पापा, मैं नौकरी करूँगा। माँ की भी इच्छा है।

चंद्रकिरण – परंतु नौकरी के लिए आजकल पैसे चाहिए।

विमल – ये पैसे की बातें बीच में क्यों पापा, मुझे तो अच्छे गुण मिले हैं।

चंद्रकिरण – (उलझकर) बेटा, तुम्हें तो आजकल की समाजव्यवस्था का इतना अनुभव नहीं है। हमें कुछ भी करने के लिए कदम-कदम पर पैसे लगते हैं।

प्रेमा – (सहमीसी) अब क्या होगा?

विमल – (चीखकर) क्या होना है? मैं जरुरत से ज्यादा रुपये देकर नहीं पढूँगा, मुझे नहीं करनी नौकरी....।

प्रेमा – (व्यग्रभाव से) नहीं, नहीं। ऐसा क्यों कहते हो बेटा, तुम्हारी भी तो इच्छा थी।

विमल – (दृढ़ता से) कुछ भी हो। मैं रुपये देकर समाज में फैले हुए दुराचार तथा अनाचार को और बढ़ावा देना नहीं चाहता।

चंद्रकिरण – लेकिन बेटे, तुम्हारे अकेले का यह काम नहीं है!

विमल – पापा! जब ऐसे एक-एक युवक आगे आयेंगे तो इस दुराचार को मिटाना इतना मुश्किल तो नहीं....।

चंद्रकिरण – (निःश्वास से) ठीक है, जो तुम्हे पसंद हो...। लेकिन इस काम में तुम्हें बहुत कठिनाईयाँ आयेगी।

प्रेमा – (काँपकर) लेकिन विमल बेटा! तुम तो नौकरी

करना चाहते थे ?

विमल – माँ, नौकरी ही करने का हट किसलिए ?

प्रेमा – बेटा, नौकरी नहीं करोगे तो तुम्हारा भविष्य उज्ज्वल कैसे होगा ?

विमल – (आवेश में माँ के पास जाकर) मम्मी, तुम बहुत चिंता करती हो ?

प्रेमा – चिंता न करुँ तो क्या करुँ ?

विमल – माँ, मैं नौकरी के बदले व्यवसाय करूँगा जिससे मेरा जीवन सुखकर होगा।

प्रेमा – (आँखों में आँसू भरकर) बेटा! मेरा लाड़ला! बहुत होशियार है....।

चंद्रकिरण – (खुशी से) विमल, मुझे तो तुम्हारा निर्णय बहुत अच्छा लगा भाई!

विमल – पापा, मैं किसी की ताबेदारी में रहने की अपेक्षा अपने मन का मालिक बनकर रहना पसंद करता हूँ।

प्रेमा – (आश्चर्य से) अरे, तुम तो बड़े समझदार हो गये हो। इतनी अच्छी-अच्छी बातें करने लगा है।

चंद्रकिरण – बेटा आखिर है किसका.... ?

प्रेमा – (प्यारभरे गुस्से से) तुम्हारा ही....।

विमल – पापा मुझे मालूम है, मेहनत करने की इच्छा जिसमें है वह कहीं पर भी सफलता प्राप्त कर सकता है। यहीं बात मैं अपने दोस्तो को बताऊँगा। उन्हें समझा दूँगा। मेरे जीवन का यह एक संकल्प होगा।

चंद्रकिरण – ठीक है बेटा, तुम्हारा यह संकल्प जरुर पूरा हो। यही ईश्वर से प्रार्थना!

विमल – ठीक है, पापा।

चंद्रकिरण, प्रेमा – (दोनों एक साथ खुशी से) बेटा विमल, अब तुम्हारे लिए हम क्या कर सकते है ?

विमल – कुछ नहीं, सिर्फ आप आशीर्वाद दीजिए। बस्स, और कुछ भीं नहीं।

चंद्रकिरण, प्रेमा – ''तुम्हें हमारा आशीर्वाद हैं। तुम्हें इस काम में जरुर सफलता मिले।''

●●●

ईच्छा से दु:ख आता है, ईच्छा से भय आता है। जो ईच्छाओं से मुक्त है, वह न दु:ख जानता है न भय।

गौतम बुध्द

कुसंगति साधना में सबसे बड़ी बाधक है। जब तक व्यक्ति कुसंगति में रहता है, तब तक उनके मन पर कुसंगति का ही प्रभाव बना रहता है और यही प्रभाव मनुष्य को हरिभक्ति की ओर नहीं चलने देता। इसीलिए प्रस्तुत अंग में कबीर ने कुसंगति के दुर्गुणों का विस्तार से वर्णन करते हुए यह बताया है कि मनुष्य को कुसंगति से सदा दूर रहना चाहिए।

कुसंगति का कुप्रभाव बताते हुए कबीर ने कहा है स्वाति नक्षत्र की स्वच्छ बूँद जब पृथ्वी पर आकर गिरती है उसके कुप्रभाव से वह मैली हो जाती है, इसलिए व्यक्ति को कभी भी मूर्ख का संग नहीं करना चाहिए, क्योंकि उससे किसी भी दशा में कोई लाभ नहीं हो सकता, जिस प्रकार लोहा पानी में नहीं तैर सकता। बल्कि उसका संग भावों को इसी प्रकार विकृत कर देता है जिस प्रकार स्वाति की बूँद सर्प के मुख में गिर जाने पर विष बन जाती है। केला के पास में यदि कोई काँटेदार झाड़ी उग आये तो वह केले के पत्तों को चीर देती है। कुसंगति इतनी बुरी होती है कि यदि इसे मृत्यु का नाम दे दिया जाये तो अनुचित न होगा। जिस प्रकार मक्खी गुड़ से चिपक जाने पर मृत्यु को प्राप्त हो जाती है; उसी प्रकार व्यक्ति भी कुसंगति में पड़कर नष्ट हो जाता है। अत: साधक को सदैव कुसंगति से बचना चाहिए।

सत्य की खोज करनेवाले को धूल से भी अधिक नम्र होना चाहिए। संसार धूल को अपने पैरों के नीचे रौंदता है। पर सत्य को ढूँढनेवाले को इतना नम्र होना चाहिए कि वह धूल भी उसे रौंद सके। ऐसा होने पर हम सत्य की झलक पा सकेंगे।

माइंड ऑफ म. गांधी

नन्दा की माँ ने दहीवड़े, पकौडी, मिठाई बनाई। क्योंकि इम्तिहान जब तक शुरु थे दोनों ठीक ढंग से खाती-पीती नहीं थी। नन्दा ने सुबह माँ से कह दिया था कि आज बढ़िया नाश्ता बनाना। शीला को लेकर मैं आ रही हूँ। दोनों ने मजे से नाश्ता किया, आठ बज गये। नन्दा शीला को छोड़ने गयी, परंतु बीच में शीला ने उसे वापस भेज दिया। बहुत खुशी से अपने में खोई हुई शीला जा रही थी कि अचानक ब्रेक लगाने की जोर की आवाज सुनाई दी। शीला ने देखा टैक्सी के सामने एक पचीस-छब्बीस साल का युवक तीन साल के बच्चे को बचाने की कोशिश में घायल होकर रास्ते पर पड़ा हुआ था। शीला उसके फुर्तीलेपन को देखकर चकित सी हो गयी। परंतु तुरंत उसने अपने आपको संभाल लिया। पहले उसने रोते हुए बच्चे को उठा लिया। तब तक बच्चे की माँ दौड़ आयी, झट से अपने बच्चे को सीने से लगाकर चूमने लगी। युवक कराह रहा था। उसके घुटने और कोहनियों से खून टपक रहा था। वह बेहोश हो रहा था परंतु उसी बेहोशी में उसने जो पता बताया वह सुनकर शीला चौंक गयी। नन्दा के घर का ही वह पता था। भीड़ ने उस युवक की प्रशंसा की, क्योंकि, अपनी जान जोखिम में ड़ालकर उसने उस बच्चे के प्राण बचाये थे। पास ही एक छोटासा अस्पताल था। युवक की मरहम पट्टी वहाँ ही की गई। तब तक शीला अपने छोटे भाई को साथ लेकर वहाँ आयी। युवक को लेकर नन्दा के घर चली गयी।

वहाँ उसे पता चला कि नन्दा बार-बार जिस भाई की प्रशंसा करते-करते थकती नहीं है वहीं यह ''विनायक'' है। उस आकर्षक गठीले नवयुवक को देखकर शीला अनायास ही शरमा गयी निश्चित ही नंदा उसकी झूठी तारीफ नहीं करती थी।

अब नया सिलसिला शुरु हुआ। विनायक और शीला की आँखे चार कब हो गयी, दोनों की धड़कने कब तेज हो गई, इनका पता उन्हें न चला। परंतु दोनों समझ गये कि उन्हें क्या हो गया है। शीला के मानसमंदिर में विनायक की मोहनी सूरत हमेशा के लिए बस गयी। लेकिन हृदय की बात होठों पर नहीं आ रही थी। शीला मन की बात लज्जावश कह नहीं पा रही थी, तो विनायक के होठ न जाने क्यों कतरा रहे थे। आखिर दोनों के मौन को नन्दा ने तोड़ दिया। उसने पुल का काम किया। शीला का संस्कारक्षम मन आगे बढ़ने के लिए तैयार न था। विनायक ने नन्दा के माता-पिता से कह दिया की वे शीला के माता-पिता से मिलकर शादी की बात कर ले। शीला के माता-पिता खुश हो गये। विनायक जैसा दामात मिलने पर वे फूले न समाये। विनायक दो महीने की छुट्टी पर था कि विवाह की तैयारी शुरु हो गयी। गहनोंकी, साड़ियोंकी खरीददारी हुई। नंदा तो बहुत खुश थी, जो उसकी सहेली थी वह भाभी के रिश्ते में बंधनेवाली थी। दोनों परिवार खुशी से झूमने लगे।

आज न जाने शीला का हृदय सुबह से धड़कने लगा था। दाहिनी आँख फड़क रही थी। अनमने मन से वह काम में लगी रही। उसके मन की तरह वह दिन भी मुरझाया हुआ बीत गया। सुबह-सुबह घंटी की आवाज सुनकर शीला चौंक उठी, दरवाजा खोला तो विनायक खड़ा था, बुझा-बुझासा। उसका चेहरा देखकर वह धक्- सी रह गई। शीला की माँ बाहर आयी, सुबह जामात को देखकर वह भी घबरा गयी। आखिर विनायक ने चुप्पी तोड़ दी। वह बोला, ''सुनो शीला, कमांडिंग ऑफिसर का तार आया है। मुझे फौज में तुरंत बुलावा आया है। कश्मीर की फ्रंट पर मुझे जाना होगा। आतंकवादियों ने वहाँ काफी धूम मचा दी है। कितने ही निष्पाप लोगों की जान खतरे में हैं। पाँच परिवारों को उन लोगों ने हिरासत में लिया हैं। उनकी जान-माल की रक्षा करना हमारा प्रथम कर्तव्य है। मैं जल्द ही लौट आऊँगा। घबराना मत। हमारी टुकड़ी वीर फौजियों की है। एक-एक को ठोक बजाकर लिया गया है। लोहे की सख्त सलाखों के वार सहने की उनकी ताकत है, अँगारों पर चलने की उनकी आदत है।'' यह कहते हुए विनायक का सीना गर्व से तन गया।

दरवाजा खोलते समय जो विनायक था। वह अब दिखायी नहीं दे रहा था, मानो शत्रु के सामने खड़े होकर दो हाथ कर रहा है। उसकी आँखे चमक उठी थी, बाहें फड़क रही थीं। उसके रोम-रोम से वीररस टपक रहा था। उसकी बातें सुनकर, जोश देखकर शीला के मुखमंडल पर विनायक के प्रति अभिमान झलक रहा था। अब तक जो ड़र उसके मन में था वह काफूर की तरह उड़ गया। शाम की गाडी से विनायक बम्बई जानेवाला था और वहाँ से सुबह की फ्लाईट से वह और उसके कुछ अफसर साथी कश्मीर जानेवाले थे।

आठ दिन ही रह गये थे कि[redacted] विवाह के पवित्र

गठ बंधन के सूत्र में बंधनेवाले थे, बहुत ही सुनहरे ख्वाब उन्होंने देखे थे। आज तक शीला सुनती आ रही थी कि प्रेमविवाह आसानी से होते नहीं है। परंतु विनायक और उसके पवित्र प्रेम में किसी ने बाधा नहीं डाली थी। इसलिए वह अपनी रंगीन दुनिया में मस्त थी, सपनों के हिंडोले पर झूल रही थी। परंतु विनायक के अचानक फ्रंट पर जाने के समाचार ने उसके मन के हिंडोले को मानो जमीन पर उतार दिया था।

विनायक के जाने का समय हो गया था क्योंकि माता-पिता से मिलकर उसे गाड़ी पकड़नी थी। शीला ने अपने आँसुओं को रोक रखा था। मन रो रहा था। परंतु आँखे हँस रही थी। विनायक के आँखो के सामने उसका फूल जैसा हँसता चेहरा आ रहा था, गाड़ी दूर जा रही थी, शीला के हाथ हिल रहे थे।

विनायक को गये पंद्रह दिन हो गये थे। रोज समाचार सुनने के लिए मिल रहे थे। भारतीय फौजियों ने उन आतंकवादियों को घेर लिया था। भारतीय जवान ड़टकर मुकाबला कर रहे थे। उन आतंकवादियों के पास शक्तिशाली बम, राइफलें थी। फिर भी भारतीय वीर पूरी शक्ति के साथ उनका मुकाबला कर रहे थे। अब तक भारतीय जवानों को कामयाबी हासिल नहीं हो रही थी। क्योंकि उस गिरोह का अगुवा पीछे हटने के लिए तैयार नहीं था, उसने भारतीय जवानों को संदेश भेज दिया था, ''अगर दो दिन के अंदर उन्होंने अपनी वापसी नहीं ली तो वे बम लगाकर उन समस्त परिवारों को उड़ा देंगे।'' क्या किया जाए इस चिंता में रक्षा मंत्री, बड़े-बड़े अफसर थे। इतने में विनायक ने कहा, ''अगर हम किसी भी प्रकार से उस अगुवा को बंदी बना ले तो वे परिवार सुरक्षित रह जाएँगे।''

''परंतु उसे पकड़े कौन?'' एक अफसर ने चिंता प्रकट की। विनायक ने अपना प्लॅन उन्हें बताया।

''रात के समय आतंकवादियों का भेष बनाकर वह और उसके चार बहादुर साथी अंदर जाएँगें, उसी समय फौज के अन्य लोग इर्द-गिर्द ही होगें, अचानक हमला बोल देने से वे सकपका जाएँगें, उसी समय गोलियों की बौछार की जायेगी और आँसूगॅस छोड़ दिये जाएँगे। उसके चार साथी उन परिवारों को संभालेंगे और वह अगुवा को।'' विनायक को मालूम था वह मौत के मुँह में हाथ ड़ाल रहा है परंतु भारतीय वीर किसी से ड़रता नहीं है। वह पहाड़ का सामना अकेले कर सकता है। अपनी पूर्वजों की वीरता की परंपरा को भूलता नहीं है। विनायक भी खुद महाराणा प्रताप, शिवाजी महाराज की संतान है यह दिखलाना चाहता था।

प्लॅन के मुताबिक योजना को कार्यान्वित किया गया। समस्त परिवार सुरक्षित बाहर लाया गया। विनायक को सफलता मिली। परंतु युध्द देवता को प्रसन्न करने के लिए उसने अपने प्राणों का बलिदान दिया। उसकी बहादुरी का समाचार गाँव मे पहुँचा। माता-पिता की एक आँख अपने पराक्रमी पुत्र की शहादत पर खुशी से रो रही थी तो दूसरी आँख पुत्रवियोग के कारण रो रही थी।

शीला ने जब यह समाचार सुना तो वह सन्न हो गयी। हँसते-हँसते विदा की हुई विनायक की मूर्ति उसके सामने आ रही थी, मानो कह रही थी, ''शीला मत रो... तुम्हारा विनायक शेर था..... हमेशा तुम्हारे ह्रदय में उसी प्रकार रहेगा।''

आज कितने साल बीत गये। शीला नर्स बन गयी है। और मिलिटरी अस्पताल में जवानों की सेवा करने में वह अपना पूरा जीवन बीता रही है ''धन्य है वह शीला और उसका प्रेम''.....

●●●

कबीर पटण कारिवां पंच चोर दस द्वार।
जम रांणौ गढ़ भोलिसी, सुमिरी लै करतार॥

कबीर कहते है कि यह शरीर का कारवाँ आत्मारुपी धन को लेकर (इस संसार में) चल रहा है। जिस प्रकार कारवाँ को लूटने के लिए चोर, लुटेरे लगे रहते हैं, उसी भाँति काम, क्रोध, मद, लोभ, मोह ये पाँच चोर इसे अपहृत करने के चक्कर में है। यदि कारवाँ स्वयं भी सुरक्षित न हो तो स्थिति और भी चिन्तनीय हो जाती हैं। इस शरीर में भी सब द्वार हैं, न जाने कब कहाँ से आत्मारुपी धन निकल जाय। कारवाँ जिस दुर्ग में अपनी सुरक्षा के लिए ठहरता है यदि यह ही नष्ट हो जाए तो कारवाँ का अस्तित्व समाप्त हो जायेगा, इसी भाँति जब यमराज आकर मृत्यु के द्वारा इस शरीर रुपी दुर्ग को नष्ट कर देंगे, तो सब कुछ समाप्त हो जाएगा। इस लिए ये मनुष्य उस स्वामी ब्रम्ह-का भजन कर ले (जिससे तेरा धन-आत्मा सुरक्षित रह सके)।

समाज का मार्गदर्शक - साहित्य

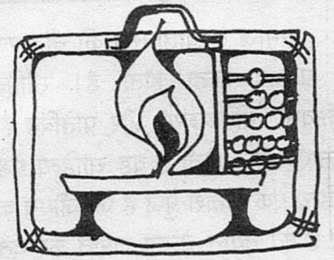

कु. संगीता म. बनसोडे, तृतीय वर्ष कला

''सहितस्यभाव: साहित्यम्''

'साहित्य' का शाब्दिक अर्थ है, जिसमें हित की भावना निहित हो। मनुष्य की भाँति साहित्य भी हितचिंतन करता है। परंतु साहित्य का हित चिंतन विश्व कल्याण की भावना पर आधारित होता है। इसलिए विद्वानों ने ज्ञानराशि के संचित कोश को साहित्य कहा है। साहित्य एवं समाज का अटूट सम्बन्ध है। साहित्य मानो समाज का 'दर्पण' है। 'शब्द' एवं 'अर्थ' के अनुसार ही साहित्य एवं समाज एक दूसरे पर आश्रित है। इन्हें एक दूसरे से विलग नहीं कर सकते। तभी तो कहा गया है कि, ''अंध:कार है वहाँ, जहाँ आदित्य नहीं है। मुर्दा है वह देश, जहाँ साहित्य नहीं है।'' साहित्य शक्ति के समक्ष तलवार, तोप एवं बम इत्यादि की शक्ति भी नगण्य है। इसमें भूत, भविष्य एवं वर्तमान तीनों निहित है। यह वर्तमान को उजागर करता है, बीते समय की याद दिलाता है एवं भविष्य के लिए प्रेरणा प्रदान करता है। साहित्य में सत्यं-शिवं-सुन्दरं की भावना होती है।

साहित्य द्वारा मानव संस्कार निर्मित होता है। साहित्य हमारे कौतूहल और जिज्ञासा वृत्ति को शांत करता है। ज्ञान की पिपासा को तृप्त करता है। और मस्तिष्क की शुध्दि-पूर्ति करता है। केवल साहित्य के ही द्वारा हम अपने राजकीय इतिहास, देश की गौरव-गरिमा, संस्कृति और सभ्यता, प्राचीन रीति-रिवाज, रहन-सहन और परंपराओं से परिचय प्राप्त करते हैं। आज से एक शताब्दी या दो शताब्दी पहले देश के किस भाग में कौनसी भाषा बोली जाती थी? उस समय की वेशभूषा क्या थी? उनके सामाजिक-धार्मिक विचार कैसे थे? यह सब कुछ उसी काल के साहित्य से ज्ञात हो जाता है। कवि वाल्मिकी की पवित्र वाणी आज भी हमारे ह्रदय में मंदाकिनी प्रवाहित कर देती है। राष्ट्र की उन्नति साहित्य की उन्नति पर निर्भर करती है। इसलिए यह कह सकते है कि, 'जिस देश का साहित्य जितना उन्नत और समृध्दशाली होगा, उतना ही वह राष्ट्र उन्नत एवं समृध्द होगा।'

मनुष्य को यदि समाज से अलग कर दिया जाए, तो उसकी उन्नति असम्भव है, चाहे वह कितना ही शक्ति सम्पन्न एवं बुध्दिमान क्यों न हो? मनुष्य में उत्तम गुणों का विकास समाज द्वारा ही होता है एवं उसके चरित्र का भी गठन होता है। समाज ही उसे कर्तव्यों एवं अधिकारों का बोध कराता है, वह समाज में व्याप्त निराशा, दु:ख इत्यादि को दूर करने में समर्थ होता है। साहित्य वह संजीवनी बूटी है जो मरे हुए में भी प्राण फूँक दे। वाल्तेयर के साहित्य ने फ्रान्स में क्रान्ति फैला दी। जनता में भक्तिभाव का संचार सूर एवं तुलसी के काव्य ने किया। राणा प्रताप की जीवन दशा पृथ्वीराज के पत्र ने परिवर्तित कर दी।

समाज से परे साहित्य की कल्पना मात्र ही व्यर्थ है। समाज के बदलने के साथ-साथ साहित्य में परिवर्तन होता रहता है। साहित्य में वह शक्ति होती है, जिसके द्वारा मानव में एक नई चेतना जागृत हो जाती है, इसी चेतना से गुलामी की जंजीरों में जकड़े देशों ने स्वतंत्रता प्राप्त की। भारतीयों में राष्ट्रीयता की भावना को तीव्रतर करने में बंकिमचंद्र के 'राष्ट्रगीत' को सर्वाधिक श्रेय जाता है। एक अच्छे समाज का निर्माण साहित्यकार करता है तथा मानव का सर्वांगीण विकास करता है। साहित्य मृत्यु से अमृत की तरफ तथा अंध:कार से प्रकाश की ओर ले जाता है। हमारा भारत प्राचीन समय से ही अध्यात्मिक दृष्टि से उन्नत रहा है तभी हमारे यहाँ ऋषि-मुनियों ने वेद, पुराण इ. लिखे जो कि ब्रम्ह वाक्य कहे जाते हैं। युरोप विज्ञान की दृष्टि से उन्नत है, इसलिए वहाँ का वैज्ञानिक साहित्य बहुत विकसित रहा है।

समाज के वातावरण की नींव पर ही साहित्यकार का प्रासाद खड़ा होता है। साहित्य समाज की प्रतिध्वनी, प्रतिच्छंाया और प्रतिबिंब है। समाज में जो घटनाएँ घटित होती है वह साहित्य में लिखी जाती है। साहित्य एक प्रकाश पुंज है जो जीवन को प्रकाशमय कर देता है एवं नवीन चेतना जागृत कर देता है। शक्ति का पुंज बनकर मानव समाज को परिवर्तित करने में पूर्णरुपेन सफल होता है। मनुष्य के उदास मन में आशा का दीप जलाने एवं अन्धकारमय जीवन में प्रकाश का किरण प्रज्वलित कर उसका गिरा हुआ मन उठाकर फिर से कार्य में जुटाने की प्रेरणा प्रदान करता है।

क्रान्ति एवं आन्दोलन में मूल रुप में साहित्य ने ही मुख्य भूमिका निभायी है। साहित्य एवं समाज एक दूसरे पर उपकार करते रहते है। अर्थात एक दूसरे पर पूरी तरह से आश्रित है। दोनों ही मानव का हित करते हैं। इस प्रकार समाज की सभ्यता, संस्कृति, आचार-विचार, परम्परा आदि का निर्देशक साहित्य है। यदि हमें प्राचीन काल के भारतीय समाज का ज्ञान प्राप्त करना है, तो उस समय का साहित्य देखना आवश्यक होगा। वेदों, पुराणों, प्राचीन नाटकों तथा तत्कालीन काव्यों को देखकर ही हम उस काल विशेष के समाज का ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं। तत्कालीन समाज का सुख-दु:ख, रहन-सहन, आचार-विचार सभी कुछ साहित्य में प्रतिबिम्बित होता है। एक वाक्य में समाज की पूरी झाँकी तत्कालीन साहित्य में दिखायी पड़ती है। इस प्रकार साहित्य से समाज को अनेक प्रकार का ज्ञान प्राप्त होता है। समाज हरिश्चन्द्र, दधीचि, आदि असंख्य चरित्र नायकों के जीवन से आज तक सत्य, धर्म, त्याग, परोपकार आदि के निर्वाह और पालन के लिये प्रेरणा ग्रहण करता आ रहा है। साहित्य और समाज का यह पारंपरिक विनिमय निरन्तर चलता रहता है।

वैदिक साहित्य के अवलोकन से ज्ञात होता है कि समाज में प्रकृति-पूजा चलती थी। भारत कृषिप्रधान देश है। और उस युग में कृषि की उन्नति के लिये प्रकृति की प्रसन्नता अपेक्षित थी। इन्द्र, वरुण, ऊषा, सरिता आदि देवों की कल्पना तथा उनकी विभिन्न प्रकार की अर्चना-विधियाँ आदि का वर्णन स्पष्ट बताता है कि तत्कालीन समाज में बहुदेवोपासना तथा प्रकृति-पूजा का प्रचार था। कृषि कार्य में गोवंश की अति उपयोगिता के प्रभाव से ही गाय का महत्त्व इतने विस्तार से कहा गया है। इसी प्रकार वर्णाश्रम व्यवस्था का इतना व्यापक गुणगान तत्कालीन सामाजिक व्यवस्था का प्रभाव है। वीरगाथा कालीन तथा रीतिकालीन रचनाओ में श्रृगांर, प्रेम, युध्द, मारकाट तथा अशांति के वर्णनों से स्पष्ट हो जाता है कि भारत का समाज विभिन्न राज्यों में बँटा था। वे जीवन के शान्त क्षणों में वैभव-विलास में लीन रहते थे। स्वाभिमान तथा राज्य की रक्षा के लिये मरना-मारना आसान समझते थे। कला का जो विकास उस युग के समाज में हो रहा था उसका प्रभाव बिहारी, देव आदि कवियों की वाणी पर भी स्वाभाविक ढंग से पड़ा। अत: पग-पग पर साहित्य समाज से प्रभावित होता रहता है। साहित्य मनोवृत्तियों का ही भावाचित्र होता है तथा पाठक ह्रदय को उपयुक्त अवसर पर प्रभावित करता है। वह प्रभाव प्रवृत्तियों पर पड़ता है और क्रमश: संपूर्ण समाज इससे प्रभावित होता जाता है। वैदिक काल के सरल कर्मकान्ड ने क्रमश: बढ़ते-बढ़ते जटिलता को प्राप्त कर लिया। यज्ञों के सम्पादन काल में किये जानेवाले कवियों के वर्णन ने समाज को प्रोत्साहित किया। कर्मकान्ड की गूढ़ता तथा जाति-पाँति की कठोरता आदि सामाजिक तथ्यों ने गौतम के विचारों को झकझोरा। उन्हें सत्य, अहिंसा, गुरुजन-सेवा आदि से सम्बधित साहित्य से प्रेरणा प्राप्त हुई और उन्होंने स्वयं एतद् विषयक साहित्य का निर्माण किया। साहित्य का प्रभाव समाज पर विलम्ब से पडता है। रुसो, मार्क्स, गांधी आदि मनुष्योंके विचारों पर आधारित साहित्य आज समाज को गति से बदल रहा है। स्वतंत्रता, समानता, आत्मनिर्णय जैसी विचारधाराएँ समाज को साहित्य ने ही प्रदान की है। जिन बातों की कुछ दिन पूर्व कल्पना भी नहीं की जा सकती थी आज वे सामान्य तथा दैनिक उपयोग की चीज बन गयी है। साहित्य में वह भक्ति है जो समाज को प्रतिक्षण प्रभावित करती रहती है। साहित्य की प्रेरणा से समाज अपना रूप बदलता है और नवीनता प्राप्त करता है।

साहित्य समाज सुधार का साधन बनता है। और साहित्य का निर्माण होता है समाज की घटनाओं के आधार पर। उसमें समाज की दशा तथा उसके

स्वाभाविक परिणामों का वर्णन होता है। साहित्यकार अपने साहित्य में कल्पना का अपूर्व मिश्रण अधिक करके समाज को सुधारने का प्रयत्न करता है। जैसे आदिकाल में वीरकाव्य की रचना हुई, भक्तिकाल में रामचरितमानस, पद्‌मावत, चित्रलेखा जैसे उपदेशात्मक काव्य की रचना हुई, रीतिकाल में जीवन और यौवन का रमणीय चित्रण मिलता है और आधुनिक काल का छायावाद मानव जीवन के गद्यात्मक सौंदर्य की अभिव्यक्ति है। छायावाद के प्रतिक्रिया स्वरुप तथा पूँजीवाद के विरोध में और औद्योगिक क्रांति के कारण प्रगतिवाद का जन्म हुआ। हालावाद में बच्चनजी ने मादक साहित्य का निर्माण किया इसलिए इसमें निराशा एवं पलायनवादी भावना का स्वर रहा और प्रयोगवाद की भी निर्मिती हुई। जैसे उदाहरण के लिए अंग्रेजो के शासन काल में भारत में जमींदारी प्रथा थी, किसानों, मजदूरों का शोषण होता था, भारतीयों के साथ अनेक दुर्व्यवहार होते थे। समाज का रुप विकृत हो गया था। फिर विचारधारा में परिवर्तन हुआ। साहित्य के विभिन्न रुपों में ऐसी रचनाएँ होने लगी जिनमें कुरीतियों पर तीखा व्यंग्य किया, उनकी हँसी उड़ाई गयी, उनके सुधारों का चित्र खींचा गया तथा समाज की भावी पीढ़ी के लिये भूमिका तैयार की गई। इसी प्रकार विदेशियों के अत्याचार से पीड़ित जनता ने साहित्य से भक्ति और अध्यात्मवाद की प्रेरणा पाई तथा उससे संघर्ष करने की शक्ति भी उत्पन्न हुई।

साहित्य एवं समाज का सम्बन्ध दो तरह से होता है। १) स्वीकृत जड़ साहित्य २) अस्वीकृत गतिशील साहित्य। स्वीकृत जड़ साहित्य उसे कहते है जो सबको आनन्द प्रदान करता है तथा सभी ओर सब लोग उसकी प्रशंसा करते हैं। इसमें भौतिकता अधिक एवं अध्यात्मिकता न के बराबर होती है। अस्वीकृत गतिशील साहित्य वह होता है जिनमें समाज की रीति-रिवाजों पर ध्यान न रखकर भविष्य के मंगल के लिए ध्यान रखा जाता है। इसमें समाज की कुप्रथाओं पर प्रहार किया जाता है, तथा इन समस्याओं के निदान हेतु नवीन सुझाव दिये जाते हैं। पहले प्रकार का साहित्य समाज को स्थायी रुप देता है जब कि दूसरे प्रकार का साहित्य समाज में व्याप्त जड़ता को समाप्त करके उसमें निरन्तरता बनाये रखता है। डॉ. गुलाबराय जी का कहना है, कवि या लेखक अपने समय का प्रतिनिधि होता है। उसको जैसा मानसिक खाद्य मिल जाता है वैसी ही उसकी वृत्ति होती है। वह अपने समय के वायुमण्डल में घूमते हुए विचारों को मुखरित कर देता है। कवि यह बात कहता है; जिसको सब लोग अनुभव करते है किन्तु जिसको सब लोग कह नहीं सकते। सहृदयता के कारण उसकी अनुभव शक्ति औरों से बढ़ी-चढ़ी रहती है।

तात्पर्य यह है कि समाज के विचारों, भावनाओं और परिस्थितियों का प्रभाव साहित्यकार और उसके साहित्य पर निश्चित रुप से पड़ता है। अत: समाज का 'दर्पण' साहित्य का होना स्वाभाविक है। साहित्य अपने समय का प्रतिबिंब है। वह समाज के गूँगे इतिहास का मुख सहोदर है। समाजके लिए साहित्य मार्गदर्शक गुरु है।

●●●

कबीर सो धन संचिये, जो आगै कूं होई।
सीस चड़ायै पोटली, ले जात न देख्या कोई॥

संसार की स्थिति यह है कि मनुष्य अपनी सामान्य, आवश्यकताओं जिनके अभाव में उसके जीवन का पूर्ण विकास संभव नहीं, को काटकर धनसंचय कर अभावों के संसार में जीवन व्यतीत करता है। इसी को लक्ष्यकर कबीर कहते है कि धन-संचय उसी स्थिति में उपादेय है, जब कि आगामी समय की आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए वह पर्याप्त हो। व्यर्थ पेट काटकर धन एकत्रित कर उसे सर्वदा अपने साथ एकत्रित कर उसे सर्वदा अपने साथ लगाए तो फिर सकते हो, किन्तु मृत्युपरान्त कोई भी इसे ले जाता नहीं देखा गया है।

दूसरा अर्थ : कबीर कहते है कि हे मनुष्य! सांसारिक धन-संग्रह में क्यों लगा हुआ है, ऐसे धन का संचय कर, ऐसे सुकृत्य कर जो परलोक में भी तेरे काम आ सके, जिनके बल पर तू मुक्त हो जाए। इस सांसारिक धन की गठरी को मृत्यु के पश्चात् अपने साथ ले जाता कोई नहीं देखा, सब यहीं का यहीं रह जाता है।

स्वस्थ जीवन की कुंजी

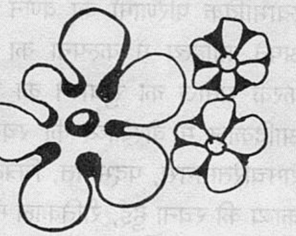

कु. दिलशाद शेख, तृतीय वर्ष कला

रहिमदासजी ने सच ही कहा है -

''रहिमन कठिन चिताहु ते, चिन्ता कर चित चेत
चिता दहति निर्जिव कहँ, चिन्ता जीव समेत।''

सम्राट अकबर के दरबार के नवरत्नों में से एक होने का सम्मान रहीमदासजी को प्राप्त हुआ था। उन्होंने जीवन के विविध अनुभवों को ग्रहण किया था। जीवन की उन्हीं गहरी अनुभूतियों के आधार पर ही उन्होंने जीवन का महान सत्य उद्घाटित किया कि जो मनुष्य चिन्ता करता है, उसके बारे में वे कहते है कि चिता से चिन्ता भयंकर होती है, चिता मनुष्य को उसकी मृत्यु के बाद जलाती है क्योंकि वह देह निर्जीव होती हैं परंतु चिन्ता मनुष्य को जीते जी जलाती है। वह सिर्फ देह को ही जलाती नहीं अपितु उसके प्राणों को भी जलाती है। चिन्ता करने से प्राण और शरीर दोनों भस्म होते हैं। इसलिए रहीमजी का कहना है, मनुष्य को किसी भी हालत में चिन्ता नहीं करनी चाहिए। इसी से उसका स्वास्थ्य ठीक रहता हैं।

मनुष्य की त्रासदी यह है कि वह आज की परिधि को छोड़कर कल की चिन्ता अधिक करता है। वर्तमान को छोड़कर वह भविष्य के बारे में अधिक सोचता है, यही उसकी परेशानी एवं दुःख का प्रमुख कारण हैं। सर विलियम ऑसलर ने अपनी सफलता का रहस्य बताया कि जब उन्होंने एटलांटिक महासागर एक पोतद्वारा पार किया था, पोत पर उन्होंने देखा कि पोत के अग्र मंच पर खड़ा कप्तान बटन दबाता और उसकी कले खड़खड़ा उठती वैसे ही पोत के विभिन्न विभाग तत्काल एक दूसरे से जड़कर सर्वथा अलग हो जाते हैं। इस यंत्र क्रिया का जिक्र करते हुए उन्होंने बताया है, ''प्रत्येक मनुष्य का शरीरयंत्र उस पोत के यंत्र से कहीं अधिक विचित्र है तथा उससे भी अधिक जटिल अपनी जीवनयात्रा हमें व्यतीत करनी है। इसलिए इस शरीरयंत्र पर नियंत्रण रखने से आज की परिधि में रह सकता है जिससे उसकी जीवनयात्रा सुरक्षित हो जाती है। मस्तिष्क यंत्र का बटन दबाकर मृत अतीत और अज्ञान भविष्य को लोह कपाटों में जड़ देने से जीवन के प्रत्येक स्तर पर उसका प्रयोग करने से जीवन सर्वथा सुरक्षित बन जाता हैं। ''बीती ताहिं बिसारि दे आगे की सुध लेय'' बीती की चिन्ता से कितनी ही मूढ़ात्माओं को मृत्यु की राह पर ढ़केल दिया है। भविष्य की चिन्ता करना भी व्यर्थ है। हमारी दृष्टि से सिर्फ वर्तमान महत्त्वपूर्ण है क्योंकि मानव की मुक्ति वर्तमान में हैं। इसलिए आगत और विगत को नजर - अंदाज कर आज की परिधि में रहने का अभ्यास हमें आवश्यक हैं।

भविष्य के बारे में मनुष्य अवश्य विचार करें, मनन करें, योजनाएँ बनाए, तैयारी करे परंतु उसके लिए चिंता करनी नहीं चाहिए।

हमारे वर्तमान जीवन की विचित्रता में से एक यह भी है कि अस्पतालो में आधे से अधिक रोगी स्नायु रोग अथवा मानसिक रोग से पीड़ित रहते हैं, जो भूत और भविष्य की चिन्ता में पीसकर रह गए हैं। यदि उन्होंने ईसा द्वारा बताए गए सूत्र को ध्यान में रखा होता 'कल की चिन्ता छोड़ दो' या सर विलियम ऑसलर के उस सूत्र को 'आज की परिधि में रहो' तो लोग निश्चित ही स्वस्थ जीवन व्यतीत कर सकते थे।

परंतु हम भूत ओर भविष्य के संधि-स्थल पर खड़े है। एक ओर विशाल भूतकाल है जो कभी लौटकर वापस नहीं आता और दूसरी ओर भविष्य है जो तेजी से हमारी ओर बढ़ता हैं, परंतु वर्तमान की उपेक्षा कर के हम उन दोनों युगो में से किसी एक के होकर जी नहीं सकते हैं। अगर कोशिश की तो हमारा शारीरिक एवं मानसिक ऱ्हास निश्चित हो जाएगा। मनुष्य की प्रवृत्ति वास्तविक स्थिति से पलायन करने की है, यह हमारी मूर्खता है यह बात वे भूल जाते हैं।

चिन्ता स्वस्थ व्यक्ति को रोगी बना देती है। विविध बीमारियों का निर्माण करती हैं - जैसे रक्तचाप, गठिया रोग, पेट की अस्वस्थता, जुकाम, थायारोईड ओर मधुमेह! ये बीमारियाँ मनुष्य का जीना हराम कर देती हैं। इतना ही नहीं चिन्ता के कारण दाँतो का ऱ्हास

हो जाता है। चिन्ता, भय और चिढ़ से उत्पन्न क्लेशप्रद मनोवेग शरीर में केलशियम के संतुलन को नष्ट कर दाँतो का न्हास कर सकते है। (विशुध्द धर्म, संगीत, विनोद आदि मनोरंजक एवं सुखद शक्तियाँ हैं। स्वास्थ्य सुख की कामना करनी चाहिए। ईश्वर पर विश्वास रखना चाहिए। मधुर संगीत में रुचि रखनी चाहिए। जीवन के आनंद पक्ष का विचार करने से गहरी नींद भी आ जाती है, जिस से मनुष्य चिन्तामुक्त होकर स्वास्थ्यकर जीवन जी सकता है।)

'चिन्ता ज्वाल शरीर बन दावा लगि लगि जाय।
प्रगट धुवाँ नहिं देत है, उस अंतस् धूँधियाय।'

चिन्ता यह एक ऐसा मानसिक भाव हैं जो व्यक्ति को अंदर ही अंदर जलाता रहता है। यह वह आग हैं जो प्रचंड तो बहुत है, परंतु जिसका धुवाँ किसी को भी दिखाई नहीं देता। चिन्ता मनुष्य का स्वास्थ्य, सौंदर्य सब कुछ नष्ट कर देती हैं। उसका कुप्रभाव शरीर पर प्रभाव करता हैं। कम उम्र में ही वह मनुष्य को वृध्द और क्लान्त बना देती है, चेहरे की सौम्यता नष्ट कर देती हैं। चेहरे पर झुरियाँ डाल देती हैं। बाल सफेद हो जाते हैं, चेहरे का रंग बदल जाता हैं। ह्रदय रोग का प्रमुख कारण चिन्ता एवं तनावपूर्ण जीवन ही है।

चिन्ता का स्वभाव हैं कि वह मनुष्य पर उस समय प्रबल रूप से हावी होती, जब मनुष्य अपने दैनिक कार्य से निवृत्त हो खाली बैठा रहता हैं। इसलिए सबसे महत्त्वपूर्ण बात यह है कि मनुष्य अपने मस्तिष्क को काम में लगाए। खाली दिमाग शैतान का घर होता हैं। साधु लोग कहते हैं -

'सुमर सुमर भगवान को
मूरख मत खाली छोड़ इस मन को।'

मनुष्य स्वयं को किसी रचनात्मक कार्य में पूर्णतया तल्लीन कर दे या कबीर की उक्ति नुसार अपना मन ईश्वर के नामस्मरण में लगाए। तुच्छ सी तुच्छ बातों के लिए क्षुब्ध होना उचित नहीं होता। क्षुब्ध होने से चिन्ता बढ़ती हैं। प्राप्त परिस्थितियों का ड़टकर मुकाबला करने से मनुष्य की धैर्यशक्ति बढ़ती है। आत्मविश्वास की बढ़ौती से उसका मन चिन्तामुक्त हो जाता हैं। कोलंबिया विश्वविद्यालय के डीन स्वर्गीय हॉक्स का कथन याद रखना होगा -

'हर व्याधि के लिए जगत में है उपचार, उसे तुम ढूँढ़ो। यदि नहीं कोई मिल पाए तो तुम उसकी चिन्ता छोड़ो।'

प्राप्त परिस्थिति को स्वीकार करने की शक्ति मनुष्य में हो तो भी वह स्वस्थ जीवन के एक पशु को ग्रहण करने में सफल हो सकता है। व्यर्थ एवं बेकार बातों को लेकर हम जीवन को नष्ट कर रहे हैं उस निरर्थक बातों को त्यागकर आत्मपरिक्षण करें। व्यस्त रहने से चिन्ता दूर भागती है। तुच्छ बातों पर सिर धुनना नहीं चाहिए। तुच्छ बातें जीवन की दीमक है, उनको लेकर जीवन का सुख नष्ट न करना चाहिए। औसत नियम का प्रयोग कीजिए। चिन्ताओं को भगाईए, होनी के साथ सहयोग कीजिए, चिन्ताओं को सीमित कीजिए। मन में शान्ति, साहस, स्वास्थ्य और आशा के विचार रखिए, दूसरों के अहितकारक कार्य के लिए दु:खी न होकर उसकी उपेक्षा कीजिए। उपकारजन्य आनंद के लिए उपकार कीजिए। दूसरों में कृतज्ञता पाने की चिन्ता नहीं करनी चाहिए। सुखपूर्ण क्षणों की याद करनी चाहिए, दु:खपूर्ण क्षणों की नहीं। अपने आप को पहचानने की शक्ति विकसित करनी चाहिए। यदि भाग्य में खटास मिले तो उसे मिठास में बदल लीजिए। दूसरों को सुख देने का प्रयास करके अपना दु:ख भूल जाइए, दूसरों के प्रति भले बनकर ही आप अपने प्रति श्रेष्ठ बन सकते हैं। मनुष्य अपने पास एक डायरी रखे जिसे मन बहलाने अथवा प्रेरणा लेने के लिये पढ़ सके। उस डायरी में आप सभी कविताएँ, छोटी-छोटी प्रार्थनाएँ तथा उद्धरण जो व्यक्तिगत रुप से आप के ह्रदय को छू गए हो लिख लीजिए। दूसरों के दोषों पर अधिक ध्यान नहीं देना चाहिए। चिन्ता पर विजय पाने के लिए, सिध्दान्तों पर प्रभुत्व पाने के लिए अपने में एक गहन प्रेरक शक्ति का विकास कीजिए। अन्त में इतना ही कहना काफी हैं कि मनुष्य को जीवन से अनुराग हैं। वह उत्तम रुप से स्वस्थ और दीर्घायु होना चाहता है इसलिए उसे चिन्तामुक्त रहना आवश्यक है।

''प्रगती का चरण ही पर्याप्त हैं,
सहारा दे ज्योतिर्मय
विचलित न कर, अधिक की कामना मत कर।
सुखी मानव तो वहीं है
'आज' को अपना बना ले
'आज' का स्वागत करें!
यही जीवन है, जीवन का सार है
वास्तविकताएँ इसी में निहित हैं
इस में विकास का वरदान है
कर्म का महात्म्य है, सिध्दि का वैभव हैं।''

●●●

नारी साहित्यजगत की चेतना : मन्नू भंडारी

कु. रुक्साना पठाण, तृतीय वर्ष कला

तेजस्वी विचार, रुढ़िमुक्त साहस और घरेलू आत्मीयता की सहजता जिनकी बड़ी शक्ति है, जो कहानी लिखती नहीं बल्कि पाठकों को अंतरंग घनिष्ठता में लेकर कहानी सुनाती है, समग्र साहित्य जिनके सीधे-सादे और सच्चे व्यक्तित्व का आईना लगता है, जिनके बिना आधुनिक कथा साहित्य की चर्चा ही अपूर्ण लगती है, ऐसी श्रेष्ठ साहित्यकार और वह भी स्वातंत्र्योत्तर कथा साहित्य में, महिला साहित्यकारों में जिनका नाम सर्व प्रथम आता है, वह भला मन्नू भंडारी के अलावा कोई हो ही नहीं सकती !!

मन्नू भंडारी की कहानियाँ पाठकों को कलापूर्ण दृष्टि के साथ-साथ जिंदगी के 'आज' को समझने की शक्ति देती हैं। उनकी कहानियाँ जीवन से जुड़ी हुओ हैं। उनकी कहानियों में पारिवारिक जीवन, पति-पत्नी के बनते-बिगड़ते संबंध और उन्मुक्त प्रेम आदि का चित्रण सूक्ष्मता से हुआ है। प्राध्यापिकाओं के उपदेशों के कारण देशप्रेम से प्रभावित होकर उनके हृदय में स्वतंत्रता की ऐसी ज्वाला भड़की कि वे रोज सुबह होते ही जुलूस निकालती, नारे लगाती और धुआँधार भाषण देती।

''व्यक्ति का 'व्यक्तित्व' परिवेश से बनता है जो अपने साथ सामाजिक विषमताओं एवं मानवीय संवदेनाओं का एक पूरा संसार लिये रहता है। इस परिवेश से जोड़ना और जुड़कर लिखना स्वयं अपनी सजीवता के लिए आवश्यक है। वस्तुत: परिवेश हर व्यक्तित्व को मिलता है, किंतु उसे भोगने की प्रक्रिया हर एक की अलग हुआ करती है। परिवेश के द्वारा ही व्यक्ति का निर्माण या विघटन संभव होता है।'' मन्नूजी के व्यक्त्वि निर्माण में भी कुछ हद तक पिता का सहयोग रहा। लेखन संस्कार उन्हें विरासत में मिला। बचपन में राजनीतिक चर्चाओं में सहभागी होने का सुअवसर प्राप्त हुआ। उनके पिता जितने अहंवादी और आदर्शवादी थे, उनके विपरीत उनकी माता उदार तथा स्नेहिल थी। माता-पिता के इस परस्पर विपरीत स्वभाव के कारण मन्नूजी का व्यक्तित्व निर्माण हुआ। श्रेष्ठ साहित्यकार राजेंद्र यादवजी से विवाह होने के पश्चात् उनका लेखन तथा अध्यापन और अधिक निखर गया। मानो यादवजी के अनुभवों और सुझावों ने उनके लेखन में नई चमक उत्पन्न की।

स्वातंत्र्योत्तर महिला कथाकारों में उनका एक विशिष्ट स्थान रहा है। उनके पूर्व जो महिला साहित्य जगत में आयी, उन्होंने 'आँचल में दूध और आँखो में पानी'-वाली नारी की कोमल तथा गरिमामय प्रतिमा अधिक चित्रित की। मन्नूजी को इस प्रतिमा से विशेष लगाव नहीं था और इसी कारण उन्होंने नारी मन की घुटन, टूटन तथा आक्रोश अपनी कहानियों में चित्रित किया। किसी भी मुलम्मे के बजाय वे जिंदगी के विविध पहलुओं को अभिव्यक्ति देने में समर्थ रही है। एक महिला लेखिका होने के नाते उन्होंने अपनी कहानियों में नारी के दृष्टिकोण से सामाजिक समस्याओं को उठाने का प्रयास किया। किंतु ऐसा भी नहीं है कि उनकी कहानियों में पुरुष पात्रों का चित्रण ही नहीं हुआ, जो भी चित्रण उन्होंने किया है वह उतनी ही उत्कटता से किया है जितना नारी पात्रों का।

'मैं हार गयी' इस कहानीद्वारा मन्नूजी का साहित्य जगत में आगमन हुआ। यह पहला कहानी संग्रह है जो १९५७ में प्रकाशित हुआ। इस कहानी संग्रह में जैसे 'गीत का चुंबन' में आधुनिक और प्राचीन परंपराओं के बीच छटपटाती कमजोर युवती के अव्यक्त प्रेम को चित्रित किया है। इस कहानी में परंपराओं और संस्कारों से जकड़ी आधुनिक नारी के प्रेम की कुंठा को चित्रित किया है। निखिल स्त्री-पुरुष संबंधो को जायज मानता है पर कनिका शारीरिक संबंधो से परे मित्रता में विश्वास रखती है। निखिल से वह प्रेम करती है पर व्यक्त नहीं कर पाती। लेखिका ने कनिका के मनोभावों का सुंदर चित्रण किया है। 'मैं हार गयी' कहानी में आज की राजनीति पर तीखा व्यंग्य कसा है।

'तीन निगाहों की तस्वीर' मन्नूजी का यह दूसरा कहानी संग्रह १९५९ में प्रकाशित हुआ। इस कहानी संग्रह मे 'तीन निगाहों की तस्वीरे', 'अकेली', 'मजबूरी' आदि कहानियों का चित्रण किया गया है।

'यही सच है' यह मन्नूजी का तीसरा कहानी संग्रह १९६६ में प्रकाशित हुआ। इस संग्रह में मन्नूजी ने मनोविश्लेषणात्मक चित्रण अत्यंत सहज और सूक्ष्मता से किया है जैसे 'यही सच है' की नायिक दीपा। दीपा के जीवन में प्रथम निशिथ का आगमन होता है। दीपा के पिता की मृत्यु के बाद उसकी निशिथ से अनबन हो जाती है। जिसके कारण वह कानपूर में जाकर अपना शोधकार्य करने लगती है। दीपा के जीवन में फिर संजय का आगमन होता है, संजय को पाते ही वह निशिथ को भूल जाती है। जब दीपा इंटरव्हयू के लिए वापस कलकत्ता जाती है, तो वहाँ उसकी भेंट निशिथ से हो जाती है। वह दीपा को मदद करता है। फिर वह निशिथ की तरफ आकर्षित हो जाती है। वह सोचने लगती है कि संजय का प्रेम सच्चा है या निशिथ का और इस द्वंद्व में रहती है। अंत में संजय का स्पर्श सत्य बतलाता है और उसी स्पर्श सुख के क्षणों को वह सत्य मानती है और बाकी सब मिथ्या है यह जान जाती है।

'एक प्लेट सैलाब' यह मन्नूजी का चौथा कहानी संग्रह १९६८ में प्रकाशित हुआ। 'एक प्लेट सैलाब', 'बन्द दराजों का साथ' आदि कहानियाँ पाठक के मन पर सहज प्रभाव छोड़ देती हैं।

'त्रिशंकु' यह पाँचवा कहानी संग्रह १९७८ में प्रकाशित हुआ। यह कहानी संग्रह कला की दृष्टि से अत्यंत सुंदर बना है। इसी कारण लेखिका को गौरव प्राप्त हुआ है। इसमे 'अलगाव' जैसी कहानियों मे नया कथ्य प्रस्तुत किया है। इसमें लेखिका ने राजनीति पर जबरदस्त व्यंग्य किया है।

कहानीकार होने के साथ-साथ मन्नूजी उपन्यासकार एवं नाटककार के रूप में भी सफल एवं प्रसिध्द हुओ।

'एक इंच मुस्कान' यह सहयोगी रचना है। मन्नूजी ने अपने पति राजेंद्र यादव जी के सहयोग से इस उपन्यास की रचना की। इस उपन्यास का पुरुष पात्र 'अमर' को श्री यादव जी ने चित्रित किया है, तो मन्नू जी ने 'रंजना' और 'अमल' इन स्त्री पात्रों को चित्रित किया है। इसमें अमर नवोदित लेखक है। वह अपनी पत्नी रंजना से तथा मित्र अमला से संबंध बनाये रखता है। अत: वह एकाकी जीवन जीने के लिए विवश हो जाता है।

'आप का बंटी' इसमें शकुन अपने पति अजय से अलग हो चुकी है। बंटी अपनी माँ के पास है लेकिन माँ की दुबारा शादी होने पर बंटी अपने पिता के पास चला जाता है। पिता की भी दूसरी शादी हो चुकी है इसी कारण वहाँ बंटी रह नहीं पाता। अंत में उसे होस्टल में भेजा जाता है। 'क्षय', 'सजा' जैसी कहानियाँ बहुत ही मार्मिक लगती है।

'महाभोज' उपन्यास का नाट्य रुपांतर है। आपात कालीन स्थिति व जनता पार्टी के शासन की स्थिति का सजीव चित्रण इसमें किया है।

बंगला के प्रसिध्द कहानीकार शरत्चन्द्र की कहानी 'स्वामी' को मन्नूजी ने उपन्यास का रूप दिया है। सौदामिनी के अतंर्द्वंद्व की यह कहानी है। सौदामिनी विवाह के उपरांत भी अपने प्रेमी नरेन्द्र के साथ भाग जाना चाहती है। पर अंत में नरेन्द्र को छोड़कर अपने पति स्वामी के साथ वापस चली जाती है।

'बिना दीवारों का घर' यह मन्नूजी की नाट्य रचना है। शोभा और अजित तथा मीना और जयंत इन दो वैवाहिक जोड़ों की यह कहानी है। दाम्पत-जीवन में ये असफल हुए हैं। शोभा नौकरी करती है, इसलिए शोभा-अजित के दाम्पत जीवन में दरार उत्पन्न होती है। दाम्पत जीवन को असफल बनाने वाली परिस्थिति पर यहाँ प्रकाश डाला गया है।

किशोरोपयोगी साहित्य में 'आँखो देखा झूठ' यह कहानी संग्रह १९७६ मे प्रकाशित हुआ। 'कलवा' में चमार का बेटा 'कलवा' मेहनती, ईमानदार जनता का प्रतिनिधित्व करता है।

मन्नू जी ने अपने साहित्य में स्त्री के मनोभावों के साथ पुरुष पात्रों का भी चित्रण किया है। मन्नूजी ने आम आदमी को उसके आचार-विचार एवं क्रिया कलापों के साथ अपनी कहानी में प्रस्तुत किया है। मन्नू जी ने आंतरिक रूप से उलझे हुए कुंठित पात्रों का चित्रण किया है, यह पात्र व्यक्तिगत तनाव, पारिवारिक तनाव तथा आर्थिक विवशता के कारण कुंठित बनते हैं। इन्ही कुंठित पात्रों को विश्लेषित करना मन्नूजी की कहानियों का प्रमुख उद्देश रहा है।

मन्नू जी का साहित्य लोकप्रिय सिध्द हुआ। उनकी लोकप्रियता का दूसरा प्रमाण है उनकी कहानियों पर बनी फिल्में। उनके 'एखाने आकाश नाई' इस कहानीपर 'जीना यहाँ' फिल्म बनी और 'यही सच है' इस पर 'रजनीगंधा' नामक फिल्म बनी।

सचमुच नारी के अनेक रूपों का अनोखे ढंग से वर्णन करनेवाली मन्नू भंडारी नारी साहित्य जगत की चेतना ही तो है!!

●●●

मंजिल

हमारे जीवन की नैया,
चलती है सुख:दुख के समुंदर पर।
अगर तूफान आ जाए,
तो है डूबने का ड़र।
हिम्मत हमारे पास होगी तो,
कुछ भी नहीं कर सकता तूफान।
डट कर मुकाबला करें तो,
सुरक्षित रह जाएगा अपना मकान।
अगर सुख ही सुख हो तो,
जीवन में क्या रह जाएगा ?
दु:ख का थोड़ासा भी साथ हो तो,
जीवन का सार समझ जाएगा।
जाएगा कभी न कभी ये तूफान,
अगर हमारे पास होगा आत्मविश्वास!
तूफानों का सामना करके आगे-आगे बढ़ते चलो।
हिम्मत रखो जल्द ही मंजिल आएगी।

कु. सुरेखा देवानंद धनवडे, ग्यारहवी कला

"जीवन"

जीवन एक ऐसा सफर है,
जिसमें कभी कभी गम के प्याले पीने पड़ते हैं।
और कभी कभी आदमी सुख के आँचल में खो जाता हैं।
जीवन एक ऐसा गुलाब है,
जिसे पाने के लिए काँटो का सामना करना पड़ता है।
और पा लिया तो आदमी उसकी पँखुड़ी की तरह लहराता है।
जीवन एक ऐसा पहाड़ है,
जिसे पार करने में बहुत सी कठिनाइयाँ सहनी पड़ती है।
और कठिनाइयाँ सहकर भी आदमी को पार
करने का गर्व होता है।
जीवन के अंत में एक ऐसी चीज है
जो सभी को ड़रा देती है, वह मौत है।
लेकिन जो हँसकर मौत का सामना करता है,
उसका ही जीवन अमर कहलाता है।

कु. व्ही. ए. लाटकर, द्वितीय वर्ष कला

गम

एक गम काफी था,
हमें जिंदगीभर!
तेरा एक दीदार हो हमें,
काफी था उम्रभर!
अनजाने राहोंपर साथी,
बनकर आये थे!
हमें मंजिल तक ले,
जाने पर!
लेकिन ऐसी आँधी,
आयी हमारे सफर में!
की अब अकेले ही रोते है,
तेरी हर एक याद पर!

कु. विद्या नंदगांवकर, द्वितीय वर्ष कला

'मृगतृष्णा'

आज का अपना यह विश्व
गले लगा रहा है विध्वंस को
यह वह विध्वंस है, जो,
नष्ट कर देगा सारी मानव जाति को।
आज की दिशाहीन युवक-युवतीयाँ
हाँपते-हाँपते भाग रही है
ड्रग्ज जैसी मृगतृष्णा हासिल करने।
इसे पाकर जिंदगी देकर
पाते हैं दो क्षण नशे के,
इस मृगतृष्णा के पीछे भाग-भाग कर
आखिर थक जाते हैं।
खोंखले हो जाते हैं,
और सो जाते
मृत्यु के घनघोर अंधेरे में
हमेशा, हमेशा के लिए!

कु. कमल तोडकर प्रथम वर्ष कला

यादगार

इंतजार में गुजरे दिन हमारे
राते तो तनहाई की थी
शायद कोई आ जायेगा
आँखे जो बेचैन थी।

देखे थे कुछ ख्वाब हसीन
बनाये थे दिल में अरमान
समय की धारा में सब कुछ
दूर गये बस रह गये निशान।

आँसू भी शायद खत्म हुए थे
हर बार जो बह गये थे
बचे थे कुछ गम के प्याले
उन्हीं के साथ जी रहे थे।

तकदीर भी हम पर थी खफा
जो प्याले ही गये टूटकर
रह गये प्यालों के बिखरे टुकड़े
एक यादगार के तौर पर।

कु. रजनी मोहिते, तृतीय वर्ष कला

दो पल

दो पल के लिए जीना है हमें।
दो पल में भी बहुत कुछ करना है हमें।
किसी के साथ झगड़ना नहीं।
सब के साथ मिल जुलकर रहना है।
अपना स्वार्थ हर एक में देखना नहीं,
सदा निस्वार्थ रहना है।
दु:खियों का द्वेष करना नहीं,
उनपर दया दिखानी है।
अतिथि का अनादर करना नहीं,
उनके साथ आदर से पेश आना है।
असत्य का धिक्कार करके,
सत्य का स्वीकार करना है।
दो पल के लिए जीना हैं हमें
दो पल में भी बहुत कुछ करना है हमें।

कु. भाग्यश्री कसबेकर, द्वितीय वर्ष कला

प्यार का मंदिर

प्यार होता है, क्या कोई नहीं जानता।
प्यार निस्वार्थ है, पर कोई नहीं मानता,
प्यार के दम पर टिका है यहाँ जहाँ।
लेकिन बहुत कम मिलते है सच्चे प्रेमी यहाँ।
जिसका कोई नहीं उसका खुदा होता है।
प्यार के बल पर ही इस सृष्टि का निर्माण हुआ।
लेकिन लोग प्यार को देखते है, बुरी नजर से।
और इसलिए प्यार को कुचलने की कोशिश करते
रहते है, हरदम कदम से।
प्यार ही मंदिर, और प्यार ही पूजा है।
हम कह सकते है, इसे ईश्वर की नाम पूजा।
''न प्यार मिटा है, और नहीं मिट पाएगा।
जो कोशिश करेगा, वह नष्ट हो जाएगा।''

कु. क्रांती आरगे, तृतीय वर्ष कला

आज का जमाना

आज का जमाना बदल गया है।
कौन किसी का नहीं है, इस जमाने में।
भाई-भाई का कत्ल करता है।
दोस्त-दोस्त का विश्वासघात करता है।
पति-पत्नी को जलाकर भस्म करता है।
क्योंकि, आज का जमाना बदल गया है।
पुत्र माँ-बाप को गालियाँ देता है।
विद्यार्थी गुरुजनों का अनादर करता है।
अमीर-गरीब का शोषण करता है।
क्योंकि, आज का जमाना बदल गया है।
भक्त-ईश्वर की अवहेलना करता है।
नारी-पुरुष के विचार अपनाती है।
विज्ञान मृत्यु का सामना करता है।
क्योंकि आज का जमाना बदल गया है।

कु. भाग्यश्री कसबेकर, द्वितीय वर्ष कला

नीलामी

हर चीज की कीमत लगती है, दुनिया के बाजारों में।
ऐसा कोई बाजार नहीं, जिसमें कोई प्यार
की कीमत लगा सके।
दाँव पर लगते हैं, यहाँ दिल भी मगर।
जब खरीदने कोई नहीं आता,
तब नीलामी की बोली भी लगाते हैं लोग।
भरे-बाजार अपना ईमान बेचते हैं लोग।
करतें है बेईमानी अपने अपनों से।
ठुकराते हैं दिलों को जैसे पत्थर हों।
जानते नहीं वह कि नेकी किसे कहते हैं।
भरे बाजार में बदी का सामान खरीदते हैं लोग।
हर चीज की कीमत लगती है दुनियाके बाजार में।

कु. क्षमा चव्हाण, प्रथम वर्ष कला

अंजाम

क्यों मजबूर हो जाते है हम जिंदगी की राहपर,
जब किसीसे कोई उम्मीद भी नहीं।
क्यों छूने की तमन्ना करते हैं इन सितारों को,
जब इनसे कोई बात भी हो सकती नहीं।
क्यों खो जाते हैं हम अतीत की पुरानी यादों में,
जब भविष्य का इनसे कोई नाता भी नहीं।
क्यों सजातें रहते हैं हम मसर्रत के हजारों सपने,
जब अब तक गमों का साथ भी छूटा नहीं।
क्यों भरोसा करते हैं हम इन तमाम रिश्तोंपर,
जब इनके न टूटने की कोई तसल्ली भी नहीं।
क्यों बटोर लेते हैं हम चंद फूल किसी चमन से,
जब हाथों में काँटे चुभेंगे इसकी खबर भी नहीं।
क्यों इन्सान छोड़ देता है, सही रास्ता
अपने ही स्वार्थ के लिए,
जब उसे गलत रास्ते का अंजाम भी मालूम नहीं।
क्यों आते-जाते रहते हैं यह जमाने,
जब इन्सान का ठीक से कोई आशियाँ भी नहीं।
क्यों परेशान रहते हैं हम इन तमाम सवालों से,
जब इनके जवाबों का कोई ठिकाना भी नहीं।

कु. क्षमा चव्हाण, प्रथम वर्ष प्रथम

तसल्ली

मैं तो खुशनसीब हूँ, ऐ मेरे खुदा
गम भी तो किसके नसीब होता है ?
मगर इस तरह न ले मेरी जिंदगी का इम्तिहान।
मेरे पास तो आँसुओ के सिवा कुछ भी नहीं।
अब तेरा ही सहारा है जिंदगी में हरदम।
मेरी जिंदगी तो मेरी इनायतों के सिवा कुछ भी नहीं।
इस तरह के गम किसी और को तो न दे।
लोगों के पास मुसीबतों के सिवा
कुछ भी तो नहीं हैं।

कु. नसीमबानू फरास, द्वितीय वर्ष कला

बीता कल

क्या यही वह देश है ? क्या यही वह देश है ?
जिसके खातिर गांधीजीने अपने आप को अर्पण किया।
क्या यही वह देश है ?
जिसके खातिर कई क्रांतिकारियों ने अपना खून बहाया।
क्या यही वही देश है ?
जिसके खातिर इंदिराजी, राजीवजी ने अपना जीवन दिया।
क्या यही वह देश है ?
जिसके आज के पुत्रों ने अपना देशप्रेम खो दिया है।
क्या यही वह देश है ?
जिसका सपना गांधीजीने बीते कल में देखा था।
क्या यही वह देश है! क्या यही वह देश हैं!!

कु. तबस्सूम जमादार, द्वितीय वर्ष कला

शुक्रिया

जिंदगी भर सफर किया
ये सफर भी क्या हुआ
न कोई मंजिल मिली
न कोई हमसफर मिला
जिंदगीभर सफर किया
गम ही सिर्फ साथ रहा
शुक्रिया ! उस गम का
जिसने साथ तो दिया।

कु. वंदना जाधव, द्वितीय वर्ष कला

इंग्रजी विभाग

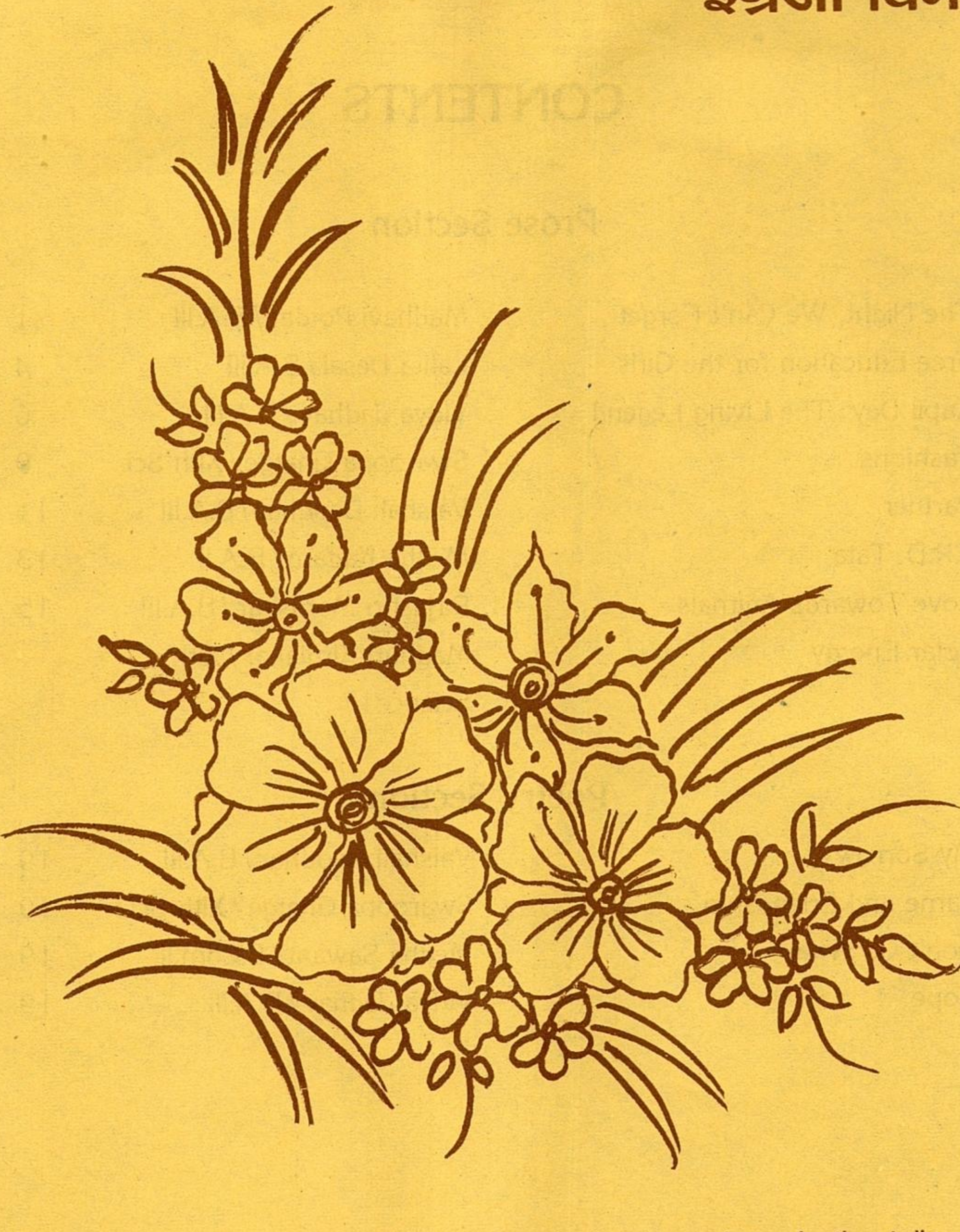

Our imperfection towards perfection toils,
The body in the chrysalis of a soul,
The infinite holds the finite in its arms
Time travels towards revealed eternity.

- Sri Aurobindo

कु. संगीता शं. शहापूरे १२ वी कॉमर्स

CONTENTS

Prose Section

The Night, We Can't Forget	Madhavi Potdar / B.A.III	1
Free Education for the Girls	Lalita Desai / B.A.III	4
Kapil Dev : The Living Legend	Vidya Jadhav / B.A.III	6
Fashions	Swaroopa Ghatge / XIth Sci.	9
Partner	Vaishali Deodhar / B.A.III	11
J.R.D. Tata	Megha Kadam / B.A.II	13
Love Towards Animals	Rajashri Moraskar / B.A.III	15
Solar Energy	Madhuri Kirulakar / XIth Science	17

Poetry Section

My Sorrow	Vaishali Deodhar / B.A.III	19
Fame and Friendship	Swaroopa Ghatge / XIth Sci.	19
Don't Go Away	Megha Sawant / B.Com.II	19
Hope	Vidya Jadhav / B.A.III	19

The Night, We Can't Forget

Madhavi Potdar, B. A. III

It was the conclusion of 'Ganesha Festival'. The clamorous, noisy period of thirteen days was hushed up. I was back at my house at 9.30 p.m. after witnessing the long crowd and its shouts for the many returns of the God Ganesha I took my dinner and I went to sleep. As I was tired, the Fairy-sleep' took me in her bosom. I had a dream. A fairy took me to her land in an aeroplane. The fairy was beautiful and charming. She told me lovely stories. I was enchanted. After somemtime the aeroplane in which we were sitting started trembling. I was trembled because that was my first experience to sit in plane. I felt, sooner or later there would be crash. Anticipating that I cried and shouted in my bedroom. I was awakened, surprised and trembled. The whole house was trembling and my books on shelf collapsed. All the members of my family ran out of the house. I did not understand, what was happening was it a dream? I was awakened or slept? It was the earthquake like a cruel devastating devil crushing each and everyting. It was morning and I was listening to the Radio news. I was shuddered to hear that many people were killed and buried under debris in Marathwada region.

No one will be against me if I call the year 1993 as the black, the most terrible year. In its 365 days it gave us tremendous and fearful shocks. It appeared with the burning charcoals of communial riots. It's result was in the falling of 'Babari Mosque' which the great emperor had bult as the symbol of his religion. But becasue of some political leaders, the Babri Mosque saw its fall without its own fault. Actually 'Rama and Allah are not seperate indentities but they are one and the same. These are the different clothes having same body. The fall of the Mosque created a great havoc in the country, and on 12th March, the Bombay city witnessed series of Bomblasts. After some days people forgot these incidences because there came the greatest natural calamity on 30th, September, 1993. It overshadowed all the sorrows and sufferings because it was as dark as the gloomy darkness. People lost many things that can not be recovered, they lost faith in God; Is he the God who created this beautiful world? Does God take pleasure in destruction of his creations? If the flower was going to decay why was it given birth?

The black night of 30th September reminded us of the earth- quake at Koyana in the year 1967. In the inevitable disaster millions of people killed, their dreams of happy life were broken the very house in which they took shelter became itself the invitation of their death. 3:56 A.m. of 30th September was fatal. The hour was approaching and the dawn was waiting but these poor souls did not last to see the dawn because they were engulfed in the darkness, not to come back! within few minutes many parts of Marathwada buried under the debris. Death came there as a stalking tiger in the form of earthquake.

Thousands of houses were destroyed along with the living and nonliving things. They would have tried to cry but the sounds were not allowed to come out of their mouths. Animals, took their last breath. The Morning did not hear the

lowing of cows, bleathing of lambs, Crowing of cocks. Everything was hushed up. All was horrible, heart touching. The people who were under debris perhaps did not die immediately but might have struggled hard. The small baby which clung to his mother did not see his mother wakening. The baby was alive because the mother made hollow of life with her hands to save the baby. After all she was the mother, she died leaving behind her living child not to die easily but to suffer a lot in the man-made world. Innocent people were killed, all the relations were destroyed. They were only the dead bodies. The earthquake was like a leveller. It levelled all the ground. "The Sceptre and the crown trembled down"

I realised the trivlity of human life. The Pomp and the pride of man was nothing but mere a dust. The man who climbed on the moon, who reformed many courageous feats, became only the puppet in the hands of cruel earthquake. God might have thought, the place like Marathwada was not proper place for the people to live in, like the artist in the Workes's paradise.

'Low aim is crime' Likewise earthquake aimed the highest numbers of people and not one or two! Some villages like Killari, Sastur which were established before 200-250 years ago, lost their existence on map. People who survived, in this tragedy started immigrating to other places but some of them were orphan, handicapped and totally frustrated. They ask, "why should we live here? we have lost everything, what has remained here for us? Any person can not live in this graveyard. But there are a few people who are still clinging to ruins. They are emotionally involved in them. How can they forget the things so easily? some of them sit staring at ruins like a mad person. The destiny has abolished happiness, peacenss from their life.

But one thing is satifactory that humanity is still alive in this clumsy and practical world. When the news spread all over the country, the source of help started towards the villages. Help came from each and every class of society. Even the poorest of all also gave his contribution. Social workers, organizations and army rushed towards villages because there were many people under the debris. Every state of country and every district of Maharashtra send volunteers and wel-eqvipped ambulances with doctors and nurses. Political leaders and reporters were rushed to the villages. The Situation was so terrible that even emotions and tears also dried. Foreign countries like America, England, France, Hongkong, Shrilanka, Russia provided money and other aids.

Social workers and army arranged tents and temporary houses to live for the sufferers and were provided with food and clothes. The source of help was in force. We were hopeful in not too distant a future, the children of Killari and the other neighbouring villages learn to smile once again. But the hope was hopless because the help given was not systematic. It only reached to the villages like Killari and Sastur but there were few who were alive. It did not reach to the villagers where the people were alive but injured and were greatly in need of help.

Not an individual was satisfied with this did because it doesn't reached to them. Disturbance caused by observers, useless crowd gathered in and around the victim villages and the interruption of political parties and leaders was also creating nuisance. The Officers who were on duty to serve people were involved in serving not sufferers but the leaders.

Government decided to rehabilitate all the distroyed villages. Some organizations adopted villages to rehabilitate. State Government promised to built 30,000

house for the villagers and the work was going to start from Vijaya-Dashmi and the villagers were going to live from new year. But this was not proved as prompt action. The action was taken in the meetings and newspapers. It was estimated that more than 30,000 people died in the earthquake but the government declared only 9,000. So the benifites of government's scheme will be provided only for a few people.

The common man should never trust on sweet tongue of three persons mad, drunkard and politician because we have much experience of their promises. They think that promises are for breaking. Our government confuses people. In the beginning they felt need of Rs. 410 million for rehabilitation, after few days it increased to Rs. 700 million and then the amount incresed to Rs. 900 million but it was not final. They reported to the world bank that they needed 1,100 millions for rehabilitation.

As usual the leaders rejected the crime of the missue of the help. They say that the help was given to the right and proper persons But some news arises question. The news that 67 police were dismissed because they were caught while stealing the ornaments on the dead bodies. Not only police but so called life-giver doctors also corrupted medicines. Officers were busy in corrupting foreign help. The news confuses people, they didn't understand who are the real sufferers of the earthquake? They who were starved on they who were enjoying delicious food in thier Airconditioned houses. There were no limits to corruption. It proved that man can reach the heights of sin for money why should we blame only police, officers and doctors when our so-called wel-wisher leaders are showing their selfishness. After all these corrupted people are united and once again it is proved that to be poor and common is a curse.

We common people can only hope. Sometimes nature wears a mournful look. However such gloominess and desolation do not continue for ever. Sufferings and misfortunes may fell hard upon ones life. Often they are tests of man's endurance but like winter suffering and mistortune too vanish, giving rise to happiness of hope like spring. We can only ask, "If winter comes can spring be far behind ?"

●●●

- "What time do you get up in summer?"
"As soon as the first ray of the sun comes through my window."
"Isn't that rather early?"
"No. My room faces west."

- There was a drunkard who picked up a hair brush, looked at it and said. "I guess I need a shave."

- Amol was very annoyed with his wife. "Good heavens, Amita, I wonder why God made you women so beautiful but as stupid."
Amita asnwered sweetly, "God has made us beautiful dear, so that men could love us. Then he made us stupid so that we could love you in return."

- A fellow about to commit suicide was stopped by a policeman who asked him why he was doing it. "My wife ran away with my best friend & I miss him," answered the fellow.

Miss. Vaishali Deodhar
B. A. III

Free Education For The Girls

Miss Lalita Ratnakar Desai, B. A. III

The government of Maharashtra is one of the governments which has taken the most important decision in making the people literate and also taken favourable decision to bring the education more closer to its vast rural communities. During the education ministership of Late Balasabeb alias D. S. Desai, the most favourable dicision was taken to provide E. B. C. concession to those students whose parent's income was below Rs. 1200/- per month. Of course, this ceiling has been enhanced from time to time considering the economical growth by virtue of revision in salaries, total income etc. This policy helped in making more people educated.

Very recently the government declared its policy of free education to the girls, which in my opinion needs to be revised. At present when a girl student wants to apply for the concession, a column in the form deliberately quotes that she is not a child after three born after 1968 (Family Planning Rule). Since at no fault such child, the girl is deprived of the concession. Though this rule aimed at controlling the family growth. The girls after three born suffer. In this context it is brought to the notice of all concerned that such a condition is not applicable in other Facilities provided in the recruitment. The government while taking this valuable decision, I am sure, has considered the most valuable services rendered for the education by Late Savitribai Phule and also her husband Mahatma Jotiba Phule and considering this the free education to the girls should be provided barring all the conditions put forth, realising that the student is only a girl student. The first condition mentioned above I think is also made applicable under the facilities of the concessions to the children of ex-servicemen, primary teachers, economically backward class, etc. which needs to be removed wherever it is applicable.

I remember while reading some of the old articles that when Mr. Sheikh Abdula was the Primeminister of Jammu and Kashmir in the first instance, he declared free education in his state upto the master's level for both, male and female as well. However, the authorities in India perhaps did not appriciated the policy. Only because this declaration was made when we had achieved the independence and the concerned authorities might have thought that this burden will be required to be taken by them all over the states. It is true that in those days policies on all matters were required to be decided on financial grounds. But this is the time now that Form K. G. to P. G. level the education must be made free to everyone. As a matter of fact, it is feared that if the concession of free education is provided to Famale sex only, only on the merits of sex it will be a great 'MESS' that the Facility will be provided on the term of sex and not considering the merits. It is expected that alternatives suggested above are not feasible. It is hoped that the goverment of Maharashtra will review the policy on the behalf and declare the free education to all the girl students who secure at least pass class each year in each of the

examinations. And the government policy for the education in general at secondary, undergraducate and postgraduate for the girl students need to be revised considering only the sex factor. It is presumed that the concessions provided for and reservations very recently declared by the government of Maharashtra in appointing thirty percent of the women sex in the services of the government, semi government and all other private sectors need to be reviewed considering the services rendered by respected Savitribai Phule, Indiraji Gandhi, and Mother Teressa.

It is therefore an earnest request to the government of Maharashtra the few suggestions here in after be made in existent rules to provide the opportunity of free education and employment to the women in all sectors on the grounds where such a provision is in existence, to some of the catagories for employment and promotions in the service irrespective of their number under birth. concession to the pupils of primary teacher, concession to the pupils of ex-servicemen, concession to the economically backward classes, concession to the pupils related to the freedom fighters. These are the only examples and any other catagories covering such nature should also be considered for reviewing the present policy. The reason why I point out such concession is only because a number of students whose parents', income does not qualify the concession under E. B. C. rules do succeed in getting the required income certificate with either political or social influence from the respective authorities, and ohters those who are to be really benefited as their parents are either primary teachers, Freedom fighters or ex-servicemen or as the case may be and in that capacity their parents or the guardians can not or do not falsity their documents in the presence of their existence under such nomination.

It is regretted and again put before the government of Maharashtra that the policy of free education to the women in such and by large be reconsidered and concession be made avaliable on the grounds of only the sex and not under the number of birth. I may conclude that the natural justice be provided to the Female sex as it is none of their fault to have an extra birth under the government rules/regulations limiting the number under the Family planning.

●●●

God is Eternal and Infinite, while man if finite. His life is short and limited. Ages and centuries pass and God continues to work incessantly for the perfection of His creation. Even science believes that it takes centuries to perfect a flower, and the evolution of man must have taken aeons. During all this time the God-lover has waited patiently for the return of His beloved, the human soul, to Him Man's time is limited, and so human beings scramble to make the maximum of any chance that may offer itself to them. Lost in this mad scramble for wordly power and pelf, they forget their maker. But he does not forget them. He waits and waits patiently upto the very last for man to return to Him. God's patience, mercy, and love are infinite and man need not despair. It is never too late to return to Him.

- Rabindranath Tagore

Kapil Dev : The Living Legend

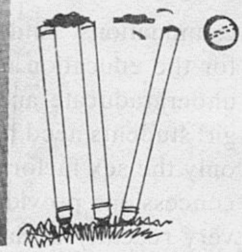

Vidya Jadhav, B. A. III

Seldom, in India, have been sporting legends of the magnitude of Kapil Dev. Kapil Dev has taught Indian cricket the winning ways from the late seventies to nineties. The Journey of Kapil Dev, in the field of cricket, is form a gangling youngster to a cricketing giant. His contribution to Indian cricket has been phenomenal. For 16 long years Kapil Dev has taken responsibility of the Indian team without any complaint and without being tired. The lifeless pitches have become lively and charming due to enthusiastic play of Kapil.

The day of 30th January, 1994 was the day of Kapil. Before this day, he was away from the World Record just by two wickets. But it was the determined day for the success of Kapil. His ideal for the success was Hadlee himself and his method of playing. To get more victims, Hadlee used to play forcefuly on the gound. Once he was on the gound, he used to be vigourous. Kapil adopted the same style. Even after play there was no relaxation.

Kapil is straightforward. He speaks plainly without and cruckedness or cunning. He puts forth his ideas and views very boldly. His opinions are not aimed at making disputes. His suggestions, about the Indian team, are very useful. Of course, that cricket also give him many things; name, fame, world-wide popularity and money.

His first love is cricket, he is devoted to cricket. He has achieved all this by endless efforts, hard-work and sincerity but he never boasts of it. Many a times he encountered defeat but very boldly he braved the storms. He never neglected his duties and responilities, and never blamed anybody for the defeat. Never quarrelled with anybody and never indulged in such things which would creat chaos. Of course, he argumented for his point of view but never dominated anybody. All these virtues are important factors of his worldwide success.

On January 30, 1994 he became the most successful cricketer of the recent period. He proved that his appetite to win is unsatiated. 431 wickets was his goal but this is not end. He will play for a couple of years, in it he will establish such a record which will be diffcult to break. Kapil is hero of India. Despite being a hero, he still remains simpleton.

His breaking World Record was thriling. But when he was asked about his own reaction, he said that he did not feel much extra ordinary at that moment but when he reached in the dressing room, while wiping his face he felt as if he could not see anything because his eyes were filled with tears, what type of terars those were he did not know. He further said that if he knew that people would love him so much, he would have achieved the success much earlier.

Kapil Dev was born on 6th January 1959 in Chandigarh. His parents were

from Lailapur near front. After partition Nikhanj family came to Chandigarh and settled there. His father was a timber merchant. Kapil has six brothers and a siter, Kapil is the eldest among them. His mother says that kapil was very naughty in his childhood and liked only playing. And Kapil says, "In the schooldays, I always dreamt of world-tour and of driving Benz. And fortunately both the dreams have come true. In the school, I used to play Basket ball, Foot-ball, Tennis and Hockey. I was the best athelete and won 200 mts. and 400 mts. running." Kapil is all rounder player.

Kapil used to practice on one of the gounds of Chandigarh with his friends; Yograj, Rakesh, Jolly and Ashok Malthotra. They were best friends. Yograj and Kapil were always together they started their cricket career. At that time Majid Khan was Kapil's ideal. In 1975, Kapil played for Ranaji with Punjab and in 1976, he played with-Bengal and within 20 minutes he took seven wickets.

In the beginning of his career, Kapil tried to be fast bowler but soon he realised that on the Indian patches it is hard to be a fast bowler. Because the patches are lifeless. In 1980-81, he was on the tour of Africa. At that time he observed Dennis Loly, the fast bowler who concentrated on movement of the ball. And without much efforts he gained 14 wickets and very gradually he achieved mastery over 'swing' and movement. Kapil has contral over the speed of the ball and thus he has 431 wickets it the following manner, Pakistan (99), Windies (89), England (85), Australia (79), NewZeland (23), Sri Lanka (44), Zimbabve (4) and South Africa (8). He took these wickets at the rate of 29.62 runs.

Sir Richard Hadlee syas that Kapil Dev is as good as complete a player as he has ever seen in the history of test cricket. In fact, he sent a message written in his own words, that it is a magnificent achievement, attributable to your own talents and skills your determination to strive for excellency has been rewarted.

Says Australian Captain Allan Border, "I think no one in the world could have bowled with such perfection as Kapil has done on such lifeless pitehes at home. His appetite for the game is amazing. Becasue, as they say, you can not take the bite away from the dog, even today, despite the lack of super speed, he has the ability to bowl inswingers and outswingers. Many cricket giants envy Kapil, Vivian Richards says, "How I wish to hit out Kapil," Kapil has set his own standards, as he says, "Nothing has changed at all. I want to do my best for my country and I am on the job. I am most apt at taking wickets and making some runs. I don't know why so many people ask me this question about retirement whereever I go, whenever I meet a friend or a journalist or even fan, the same topic, the same question, have I become so unwanted such a burden on cricket on my country ?"

Kapil realises that cricketer's playing years are short and he has to do his best to make the most of it. And for that he concentrates on physical fitness. Though there are dry patches in his life, he doesn't bother about it. He says, "It doesn't matter. It is just that I have to do my best. I have now set certain standards for my self and those are the things which I keep in mind. I have to live up to my own expectations and standards'.

In 1979, Kapil played on Lords and proved himself different from other

players, more vigourous and efficient of course, India lost that match with England. But in 47 balls, he made 89 runs including 3 sixes. But unfortunately Kapil coundn't complete his century. If he had completed the century, it would have been the fastest century in cricket. And Kapil would have been honoured for that record. Richi Beno was present for the Test. He exclaimed that he had not seen such a play in his life. For the first time he watched such an excellent play.

Ian Botham, Imran Khan, Richard Hadlee and Kapil Dev are the greatest versatile cricketers. But, Kapil has surpassed his contemporaries. In 1978-79, Kapil was on the tour of Pakistan, in it he made 159 runs in three Tests and took 7 Wickets. At that time, Imran had 104 runs and 14 Wickets on his record. But, when Pakistani Team came in India in 1979-80, Kapil surpassed Imran by making 278 runs and took 32 wickets. On the contrary, Imran could make 154 runs and took 19 wickets only. He played with Botham in 1979-80, 81-82 and 82. In 1979, Botham made 244 runs and took 20 wickets. At that time Kapil was not successful in batting but Kapil took 16 wickets. In 1979-80, in Bombay, Botham became successful. In 1981-82 also there was competition between Kapil and Ian Botham. Kapil made 318 runs and took 22 wickets and Botham made 440 runs and took 17 wickets. But in 1982, Kapil was better than Botham. Kapil played with Richard Hadlee in 1980-81, 87-88. In it, Kapil was ahead in making runs and Hadlee took more wickets.

Year 1983, is the most important year in the history of Indian cricket. He made 175 runs while playing with Zimbabve and won world cup for India. Kapil is a successful man in his life. Many a times rivalry between Kapil and sunny is reported but Kapil asks, "what rivalry? I do not know about media reports but he is a great firend of mine and to me that's the end ot the matter. And if I want to speak to sunny. I can pick up the phone and speak to him driectly. I am cool with him. I respect him. If sunny and me disagree on something that doesn't mean that we have had a fight. If you can call discussions and arguments as a fight. For me he is a very senior cricketer for whom I have an immense respect."

Behind every successful man there is a woman. Kapil admits it. He has friendly relationship with his wife. They share their joys and pains together. Says Kapil, "If you get a good partner, then life is pretty smooth. I think a cricketer's wife has a far greater role to play than the man himself. She has to adjust more in that context. I am lucky I have Romi on my side". But doesn't she get angry that he is almost all the time out of the house. That is common with all the wives and if she gets annoyed I don't blame her." says Kapil. Before seven years Kapil started 'Dev Features', an institution working in advertising media. Because of Romi this Institution grew and became sucessful. Kapil has good business sense. He is one of the most demanded model of India. He has started 'Hotel Kapil' in Chandigarh. His Video Magazine Sports Channel became successful.

In a special ceremony Kapil was awarded by the prime minister of India. He thanked everyone for his success, his team captain and everyone. He says but for the co-operation of his team he would not have achieved the success. Kapil is an apple of the Indians' eye all of us must agree. **"Kapil Da Jawab Nahin!"** ●●●

Fashions

Swaroopa Ghatage, XIth Sci.

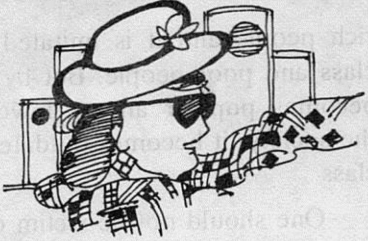

Man is born free but he becomes slave of many things, changing fashions make man and woman slaves. Man becomes victim of many things, including fashions young men and women, especially, students are gradually becoming victim of fashions. The young students want to dress themselves in the most modern ways which are introduced by the famous fashion designers to boost the sales of their dresses. Fashions spread like wild fire. As soon as new fashions are announced by the fashion makers they are immediatly copied all over the world by the fashionable young boys and girls in the colleges.

Leading dress making firms and clothes mills employ Fashion-designers and beautiful models to popularise their dresses. These Fashion designers go on planning and introducing new dresses in market. They design attractive partterns and thus attract everyone towards those. Dress-designing is a skill. Now-a-days it has become a dignified profession. The art has become world wide popular, there are International fashion shows held by leading companies. These big fashion centres employ lovely models and arrange many fashion shows. Once a dress is approved by the critics, it is manufactured on a large scale and sent in important cities for introduction in markets.

There was a time when it was supposed that only women had monopoly over fashion. Its true that feminine sex is more attarctive in this case. But men too have acquired place in the world of fashion. It was then a popular belief that since women are concerned with their appearnce and looks, they spent a lot of time in their make-up and dressing. But now-a-days it is not so, as both the boys and girls are after the fashions. The latest fashion is wearing the unisex dresses by both sexes. These unisex dresses are becoming popular very fast in young generation. Jeans and Shirts or Indian Salwar-Kamees have become popular among boys and girls as well.

Paris, London and Hollywood are the centres of ultra modern models and latest fashions. The moment a new fashion appears in these big centres, it is published by the special magazines which are eagerly awaited by the fashion conscious people all over the world.

Fashion is not concerned only with dresses but it includes hair-style, shoes and manners, in short in all spheres of life there is fashion. Some people may be crazy to wear fashionable colthes like light fitting clothes, Miniskirts, Maxi etc. women go mad to keep fashionable hair styles or to keep an expensive fashion library, while still others may accept fashion in their speach and manners. In fashion, everyting changes fastly and is in the state of flux. Fashions move in a cricle and go on changing like a round globe. Sometimes out dated fashions of past are also repeated again, after a long time with minor or no changes and so fashions are short lived. What is outdated today may be ultra modern day after tommorow. Fashion flows down from rich class to poor class. At first fashion becomes popular among

rich people and it is imitated by middle class and poor people. But by the time it becomes popular among lower starta of the society, it becomes outdate in the rich class.

One should not be victim of fashions. Sometimes lengthy dresses, sometimes mini, sometimes gaudy, colourful dresses, sometimes simple and sober dresses, while sometimes hippy dresses are in vogue. Many eye catching dresses arract us. Girls see films and imitate their favourite actresses. Similarly boys are not for away in their taste. They also dress like the most popular heroes and try to imitate their hair styles.

Going to cinema is also considered to be a fashion and a good timepass. The most fashionable people like to see the latest foreign films of their favourite English actors and actresses. They consider Indian Films as orthodox and of inferior stuff.

Highly fashion conscious people spend much of their time in fashionable make-ups. In some cities those who dont wear fashionable dresses are regarded as backward and orthodx. Those who want to be in the main stream of latest fashion, should pay a visit to the fashion exhibition. People who change their fashion everyday are counted among the mod-set.

Fashion does not include only dress-material, hair styles etc. but also many things. Like ciggarette smoking is considered to be the latest fashion even though it is injurious to health, making rings out of exhaled smoke is regarded as a mod style. In the world of fashion, girls instead of wearing chudidars, wear pants and salwar kurtas which was supposed to be the monopoly of boys. Now a days, of course, duppatas are been discarded and its gone out of fashion, which once supposed to be very important for a woman.

To give finishig touch to their make up girls and boys use scents and perfumes. The aim of people engrossed in fashions is nothing but only fashions, which makes person conscious of his personality and looks. In youth every person has the desire to be well informed in respect of the latest happenings. Therefore there can be no objection to it but fashion should be adopted according to time, place and one's position. Fashion does not suit eqaully good on everybody.

Extreme attachment to fashions shows a shallow mind and lack of confidence in one's natural self. We should change with the changing world but we should wear outfits which suit our personality and also occasion. Over fashion spoils the sweetness and charm of fashions. Fashions come and go in the field of ideas, books and opinions too. Sometimes people are moved by soft enteraining sort of books.

There is nothing wrong in being fashionable because in the corporate world everyone must be presentable. Appopriate dresses add plus points in our personality, but man should keep fashion under his control, so that it will not be harmful. Under the guise of fashion one should not behave licentiously. Afterall everyting is beautiful in its place. Over fashions are nothing else but the mark of shallow mind and debased taste. We must always remember one thing, that is "Simple is Sweet".

●●●

Partner

Vaishali Deodhar, B. A. III

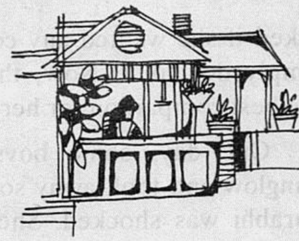

One day, it was the headline of all the newspapers that the most youngest and sweetest singer, Miss Surabhi was injured in an accident while she was going to attend 'Surabhi Special'.

Surabhi had already lost her dearest 'Grandpa' who was going with her for the first time for her show. He used to watch and listen her programme on V. C. R. but he never attended her single show. On that day, Surabhi told him that if it was ture that he loved her most, he should attend the show otherwise she won't sing. grandpa promised her & both started for show. At last, she had been successful to take him out of their home. Now they were the happiest persons. On one crossing, when surabhi deeply involved in ture, lost her control which caused her 'grandpa's death and her lameness.

From that day, she left the world of music because she used to think that it was music which caused her lameness & her grandpa's death. Now, looking out from window was her one & only-time-pass, because she was fade up by reading the sad stories of her accident, in news-papers and magazines.

One day, Sudhir, her brother told her that he had managed of a house on a very long distance. She became much relaxed when she heard the news-because she wanted to forget singing and kind memories of her loving grandpa which were attached with the house. They were living in.

The house was as comfortable as she wanted it to be. There was no crowded locality near their house. But her happiness came to an end within a week, she started to feet much lonely for there were no people around on near her house.

When she opened the window of her bed-room for the first time she failed to see anything without an old bunglow which had bushes grown on. Then slowly, it had been her habit to took at the bunglow. She felt that the bunglow too was lonsesome from many days, weeks, months and year. It prosperity and happines remained no more. Surabhi started to imagine its previous glory. Even she started to draw pricture of it from different views. Then the old bunglow became 'the only partner of her solitude'. The bushes on it, she felt as the crowning glory of it. Solwly she got involved in that bunglow. She started to share her emotions, her happiness, ideas and loneliess too. Her involvement with it was so increased, that she started to ask & tell the various events of the day as if she had fallen in love with it. Sudhir was much disturbed with her abnormal behaviour and her love for such a non-living thing. Many a times he wanted to take an appointment with Dr. Nitin who was their common friend and a well-known psychiatrist too. But his idea to phone Nitin used to be collapased whenever he stared or looked at her wheel chair and empty space instead of legs.

Meantime, Surabhi's love for the old bunglow was increased rapidly. Sudhir had gone out for a month. While going, he

asked if she wanted any company but she simply denied it. Now, the bunglow was the best comparlion for her.

One day, some boys came to the bunglow and took away some stones of it. Surabhi was shocked. She called out the boys and told them not to even touch the stones for it would hurt the bunglow. The boys looked at her as if they have seen some mad person and ran away with stones. She saw the bunglow and felt that is too had been same like her, unable to protect itself. She cried a lot and felt as if the bunglow was also crying.

Next day, the door bell rang. Of course, it was Sudhir. He had been at home after a month. But there was not a single sign on Surabhi face of delight. She welcomed him coldly. He had become less important to her. He felt uneasy. Surabhi went to the window on her wheel chair. Suddenly, her face brightened. She saw a truck near the bunglow which was used for carrying material used for building. She felt very happy because her partner was going to be reparied & recovered. She felt at last misery of that bunglow had come to end.

At once, Surabhi called Sudhir out and said, 'Hey they are going to repair the bunglow! How lucky it is'! Sudhir said, 'Oh no Surabhi, the people have not come to repair the bunglow but to take all its material for the new owner of the bunglow wants to sell the material and to plain the plot.'

Surabhi felt lomesome never before. She took a look at the bunglow & started throwing things from the window. Sudhir with tears in his eyes, picked up the receiver and started to dial the number of Dr. Nitin.

●●●

No Happiness Without Change

Change is the law of nature. Spring changes into summer and summer into winter and we come back to spring again. Thus the cycle of seasons move on. Chilhood changes into youth and youth into old age which finally declines into death. It is law of nature that the old order should change and give place to the new. "No Change" is the sign of death.

But in spite of this clear lesson from the pages of nature, there are people who always insist on conserving the old order. Whatever is old is always right for them. They would cling to customs, fashions and beliefs as if those were very holy and sacred. The reason for this was that if they did not do so, they would be punished by God. It is these people who have stoned the prophets and thus resisted the will of God. One fails to understand that once a good custom, in the long run is bound to make the world miserable. Where there is great scope for change, prosperity and happiness are bound to exist.

Swaroopa Ghatage, XIth Sci.

J. R. D. TATA

Megha Kadam, B. A. II

"Humata - Hukhta - Hvarshta". These words in the ancient Avesta language are on the house of Tata. These words mean. "Good thoughts, Good words and Good deeds." These words also describe the multi-facted personality of 'Bhart Ratna' - Jehingir Ratanji Dadabhai Tata J. R. D. who presided over the destiny of our country's largest industrial house for nearly six decades.

JRD who was affectionately called 'Jeh' was born in Paris, France on July, 29, 1904. Tata's father R D Tata married his french tutor. Madame Briere in 1902.

In 1909, the Tatas go to live at Hardelot Beach Resort in France. J. R. D's early years were divided between Bombay and France, where his father was running a business in precious stones. After the birth of thier fifth child, the Tatas packed up and came to live in India in 1924. However, his studies alternated between the famous Janson Besailly school in France and the cathedral High school in Bombay. But he mostly attached with France because he was angry that India was not free.

J.R.D's father died in France in 1926. So JRD inherited dictatorship of Tata sons. He joined the groups as an assistant. His starting salary was Rs. 9,100/-. He was guided by patriotic ideals of Jamshetji Tata.

In February 10, 1929 he became India's first commercial pilot licence holder. His company boasted of a steel company, four textiles outfits, three electric companies including Voltas, Tata exports, Tata, Mc Graw Hill publishing, Tomco, Taj group of Hotels etc.

In December, 1930 he got married with Thelma Vicaji of Austria. They were soon the most sought after couple on the city's circle.

In July 26, 1938, he was appointed as chariman of Tata sons. When he took over the charimanship of Tata Sons, the group had 14 companies and when he completed his half a century on July 26, 1988 there were 95 enterprises.

In January 26, 1955 he was awarded 'Padmabhushan'. Then he was elected TATA President in 1958-59.

He re-enacted historic solo Karachi-Bombay flight to commemmorate Air India's 30th anniversary on October 15, 1962.

The founding of Air India and aviation, perhaps the single most important contribution by JRD to the country's economic upliftment was another interest which was dear to him till the end and for which perhaps there will hardly be an individual to match him anywhere in the end.

He was made honorary Air vice Marshal of Indian Air force. He was honoured by so many prestigious awards like Bessemer Medal of the Institute of Metals London in 1986 and the Daniel Guggenheim Medal in 1988 and on January 26, 1992 he got the highest civilian award 'Bharat-Ratna' and in september 1992 he was presented the United Nations Award.

His contribution even to the betterment of the society and its ills was evident in the form of several charitable trusts, educational instituitons. The famous

Tata Memorial Cancer Hospital and many others.

JRD endeared himself to all with his oldworldly and perfect gentlemanly countenance, his bold views on issuses of national importance like science and family planning which he vigourusly implemented even in his family concerns. Like Inida's first prime minister Jawaharlal Nehru he supported the cause of science to the hilt in several capacities, including president of Indian Institute of science and CSIR and AEC member. Tata Institue of Fundamental Research, the cradle of premier ones in the world was established by him along with Homi Bhabha.

This great industralist of India passed away in sleep in Geneva at 3 a.m. on Monday on November 30, 1993. He was buried at the 'Pere la chaise' family cemetry in Paris where his parents are buried and ashes of his brothers Dorab and Jimmy are kept. Tata had wished that if he were to die in Europe, he should be cremated at his family cemetry in Paris. He was on a holiday in Switzerland and was admitted to principal optilal cantonal nursing home in Geneva three weeks back. After that he developed kidney infection.

Assacham President Govind Hari Singhania described Tata as the, "builder of modern industrial India" and said his death was an irrepairable loss to Indian business.

Andhra Praesh chief minister vijaya Bhaskara Reddy said Tata was "truely a pioneer in many fields and led the way for industrialisation of the country."

Presiedent of Indian Merchants chamber H. V. Goenka said that Indian business had lost "Precious jewel."

Jamshyd N. Godrej president of the confederation of Indian industry said, "a great man has passed away at a time of transition and transformation for India and Indian industry will work to emulate Tata's example in every possible way."

Tata's memory would live for ever and inspire Indian entrepreneurs, managers and workmen to strive to achieve his ideals.

●●●

■ "Well, son," asked the father, "how are your marks at school?'
"Underwater," said the boy,
"And what do you mean by that?"
"Well, they all are below C - level?"

■ "I finally cured my child of biting his nails."
"Really? How did you do it?"
"I knocked his teeth out."

■ Museum curator: "That's a 5,000 year old vase you have just smashed."
Visitor: "Thank God! I thought it was a new one."

■ A little boy sat next to his mother at a prolonged lecture. The speaker told a touching story & the little one saw tears in his mother's eyes. He said in a loud voice, "Don't cry, Mummy, he'll stop after a while."

■ Husband: Is a man who was incomplete until he was married, but is now really finished.

■ There was a farmer who went over his potato field with a heavy roller for he wanted to raise mashed potatoes.

Love Towards Animals

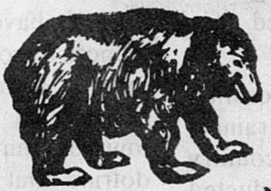

Rajashri Moraskar, B. A. III

No one is slave at the time of birth. But it is the man who dominates everyone. Freedom is the privilege of every living being. But man snatches away the right to live and enslaves animals. At first animals were given status of God. They were worshiped and respected by man. The Gods like Gajanana, Narsimha, Hanuman, etc. are the best examples of man's esteem towards animals.

But once man realized that mute animals make no harm, he started oppressing them and made them slaves. Actually man is not born-cruel. At first man killed animal to satisfy his appetite but-now a days he kills animals just for fashion. There are a number of professional as well as amateur hunters. It is quite obvious that man has inherited two basic instincts, co-operative, and combative. At the same time he is destructive and merciful. He has cruelty and he has love too thus man is still an enigma. Man has changed a lot, there are various advancements but these are not spiritual but only material ones. Man has invented various means of transportation but even now, in big cities, we see animals on the roads as a means of transportation. Animals are enslaved to carry burdens in the cities. Sometimes, animals are used to maintain elegance. The animals like horse or elephant and even camels are symbols of elegance.

Ultimately cruelty towards animal is increasing cattles are transported to the butchers to be slaughtered. As long as the animals are useful, man enjoys their company when these animals get useless, he shows ulter cruelty towards them. Mercy and goodness are the two basic instincts in man. But that mercy and goodness disappears when the animals get useless.

In 300 B. C. emperor Ashoka built the first animal shelter. And Chanakya established the concept of Abhayaranya, shelter for animals. Bhutdaya, love towards animals, is not new in India. We find references of it in many ancient books. Varah Mihir, the great Indian economist in his Arth Shastra very clearly depicted importance of protection & preservation of nature and animals. He laid the principle that everyone should spend a certain amount of his income upon conservation and protection of nature and animals. But these great docrines are being forgotten by us in the course of time.

Some kind-hearted people realised it and they bacame aware of the importance of animal protection. On 26th september, 1960, 'The prevention of Animal cruelty Act' was passed and Animal welfare Organizations were established. These organizations work devotedly for the animals. These organizations aim at protection of animal rights. Blue Cross of India is one of such Organizations. They look after wounded and stray animals. They have been taking care of prevention of cruelty against animals and they have built shelters for them. Various facilities are given in such shelters, these shelters are called 'Pinjrapols.'

It is said that there are 500 million stray dogs in the country. These organizations also aim at birth control of animals. They give various facilities like finance to other institutions for the protection of animals, shelter, water canals

for animals. Money is provied for veternary clinics.

Various organizations, in collaboration of Royal groups, have started training programmes. In various parts of country such programmes are being conducted quite successfully some manuals are being published and awards like 'Pranimitra' are given to those who take the best care of animals.

Ecological balance is the essence of our life. If we forget this then it will be a helping land to the extermination of species. The earth will survice only when there is ecological balance. Ecological balance can be maintained by preservation and protection of nature and animals. Animals have no language. They are very helpess to convey their feelings. But man is rational animal, he has reasoning power. Man must realise his responsibilities towards animals. Pachtrntra has given us dotrine that animals are our friends. Of course, 'Beauty and Beast' is a fable but in the modern world it has become the necessity. Man should be merciful towards animal. If we see in the eyes of beast, we will find only beauty in them. Therefore cruelty should be discarded. All that animal needs is love, compassion, life of dignity and death of peace. These are the basic needs of animals and we must give this to them. 'Love towards animals' should be motto of our life.

● ● ●

Persons for Others

Man is a very selfish creature. He lives for himself. He works to satisfy his needs, ambitions etc. and strives to attain his happiness. His life is only concerned with 'I', 'me', 'myself' and 'mine'. Man is blessed with the feelings of love, generosity and kindness which lift him from pits of selfishness and place him on the higher position. But just a few of them reach this height of selflessness. The cause of this is, man has to fight with his greedy selves. There are some persons who give up their desires and devote themselves to others. They are 'persons for others'.

Perhaps, the finest example of such noble souls would be of Mother Teressa. The name itself brings before us an epitome of selfless dedication of love and compassion personified. Her life is for the suffering mankind. She works with a single aim, to bring a smile on a crying face, to kindle hope in despairing hearts. She has proved that a single person can do a lot if he wishes.

In the same glorious tradition are the great names like : Mahatma Gandhi, Nelson Mandela, Baba Amte, Father Damien, Abraham Lincoln and many more. These names will be written in gold, on the pages of history.

They gave up their comforts and sacrifice themselves for others. They lived for others and were ready to die for others. It is people like them who keep alive goodness on earth. They are the inheritors of the tradition of selfless service. They light this flame from one heart to another and the torch of love thus passed from one generation to another.

The summation of what a "Person for Others" feels can be aptly expressed in the following verse.

□ If I can ease one life its aching, or brush away one pain.
□ If I can stop one herat from breaking. □ I will not have lived in rain.
□ If I can help one failing brother. □ In his strength again.
□ If I can calm one fretted mother. □ I'II not have lived in vain.

Swaroopa Ghatage, XIth Sci.

Solar Energy

Madhuri Kirulakar, XIth Sci.

Energy crisis is one of the greatest problems of the world. It is welknown that oil wells are becoming empty and oil prices are increasing swiftly due to shortage of oil. Sometimes oil wells are found in the seas but it is becoming diffcult to purify the oil. Besides extraction of oil from the seas is very costly. It takes a lot of time, money and man power as well. At present, oil is the main energy source but one of its comcomitants is pollution and the bad effects of it. Scientists are trying to find out some solution to this greatest problem. In the good old days fire and coal were energy sources. Gradually developments took place. Man started using fuels, hydro-electric power and the nuclear power. But while using these energy sources he had to pay price of it also. Nuclear power can not be undertaken on a large scale because of the serious position of uranium supply, much of uranium is already consumed. And there is always risk of accidents. So, this energy source is not useful on a large scale. It has its own limitations. And the most important diffculty is that it is not useful for common man for fulfiling his daily needs.

But the gigantic source of energy is remained untapped and that is Solar Energy. Because energy from other sources was abundantly avaliable, the solar energy source remained neglectd. This source of energy is the most promissing. Hydro-electric source of energy is reliable but this source can not satisfy all our requirments. Solar energy source is gigantic. This huge amount of energy can alone satisfy all our present and future rquirments.

What is 'Solar Energy'? During the evolution of a star, the original gaseous matters contracts due to gravitation raising the interior temperature. This permits thermonuclear fusion reactions to start on a small scale. The fusion reactions generate thermal energy causing a further temperature rise which in turn accelrates the fusion process. Continuous fusion reactions in the stars produce enormous energy which is called 'Stellar Energy'. Sun being a star emits stellar Energy in all the directions. A part of it which is recieved by earth is called 'Solar Energy'.

There are some problems in the use of Solar Energy. Whatever solar energy we get on earth is a dilute from of energy. And it requires large collecting areas. Again, it varies over the day and night cycle and also according to seasons. Therefore, the energy is required to be stored. Ultimately, manufacturing cost increases. For the practical use equipments should be manfuactured which are costly, so, the real challege is of economic nature. But this problem has been solved to a great extent in the past few years.

Equipments like Theremal conversion collectors, Concentrating collectors, Thermal Energy storage, solar ponds, Ocean Thermal Energy conversion are used effectively to utilise solar energy for various purposes. In Thermal conversion, a

black surface is used which substantially absorbs the solar radiation falling on it. A part of the absorbed heat is then transferred to a fiuid like water or air. Flat plate collector and concentrating collectors are used for generating electricity.

To store hot liquids, storage tanks are made they are of steel, concrete or fibre glass. The liquids do not vaporise on heating. The tanks are insulated with mineral glass or polyurthane of thicknes ranging from 10 to 20 cm. underground are less costly. Different liquids are used for different temperature ranges. In Lalent Heat storage, latent heat is stored when a material melts and the same is regained when it feezes. In Thermochemical storage, the solar energy is absorbed during certain endothermic reactions. The reaction products are stored. In solar pond concentration gradient is obtained by filling the tank with layers of water having differen concentrations initially. It is maintained by adding fresh water at the top and concentrated salt water at the bottom. Tropical oceans collect and store very large amount of solar energy, this energy is used. For the utilization of this energy, Ocean Thermal energy conversion application is used.

This gigantic source of energy is utilized by common applications such as; water heating, space conditioning, speace cooling and Refrigeration, Distillation, Drying, Cooking food and Water Pumping etc. Water Heating application is useful for hospital. Water Heating application is widely used in Israel, Ausrtralia and Japan. Space conditioning is not new in India. Excavations at Mohenjodro and Harappa revealed that space conditioning designs were used in ancient days. The design can provide heating of living space during winter and ventilaton during summer. Distillation application is used for the supply of pure water. Drying application is used for drying agaricultural products. Drying by this method is faster giving better quality. Solar cooker has been commonly used these days. In it pulses, vegetables, rice can be cooked. Solar cell is also becoming an inportant source of electricity. Solar energy is also used for electric supply. Water pumping units can be operated.

This energy source is also used for vehicles on a small scale. If this plant becomes successful we will get a better substitute for fuel crisis. For that, education about it is needed on a large scale. Even common people should be educated for the use of Solar Energy. Solar cookers are so cheap that after paying about Rs. 700 we can use it without repayment. If we will use the energy source for common needs, we can save fuel and can avoid fuel crisis and pollution crisis to a large extent. The government should take important steps to promote the Solar Energy plants for special as well as common purposes.

●●●

A very well-known Indian writer Munshi Premchand was once asked "what pen and quality of paper do you use for writing?" Upon it he gave a suitable reply. He said, "On such a paper, gentleman, on which nothing has been previously written, that is, I can use any pen but its nib should not be broken."

Fame and Friendship

Fame is a food that dead man eats,I have
no stomach for such meat,
In little light & narrow room.
They eat it in the silent tomb

But friendship is a nobler thing
of friendship it is good to sing
for truely, when a man shall end
He lives in memories of his friend
Who does his better part recall
And of his fault makes funeral

Miss Swaroopa Ghatge,
XIth Science

My Sorrow

My Sorrow
Orphan,
Alone,
It is deep and dark
Unlike you it's my personal

I put my hand on your foreheand,
So that orthers may feel better.
They were happy but forgot
That lines of hand and forhead
Never meet.
Though, forcibly you try to
Similarize them.
Please, stop your memories,
Coming like tempest,
My existence will be swept away
Within some moments,
Like a drop of water on embers.
I have no fear of ceasing
My existence.
But I fear that
Your memories will be
Orphan,
Alone,
Forever.

Vaishali Deodhar
B. A. III

Poems

Don't go away
you put the beat
in my heart
I've got to
tell you a lot

Don't go away
I am filled with
your every thought
your pleasant smile
wins my heart.

Don't go away
It's you who
makes me laugh
without you, life
will become a burden

So, once again I say,
don't go away
live in my heart.

Megha Sawant
S. Y. B.com.

Hope

When you departed,
Eyes were filled,
The real cause was
Feeling of seperation
And being lonely in the world
The wounds are deep,
And they are uncountable.
Those tears are unforgetable,
It is hard to live without you.
Because thy name is hope.

Vidya Jadhav
B. A. III

दि प्रेस ॲण्ड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स ॲक्ट

नियम ८, फॉर्म नं. ४ प्रमाणे आवश्यक असलेली माहिती.

□ **प्रकाशन स्थळ**	:	ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर
□ **प्रकाशन स्थळ**	:	वार्षिक
□ **मुद्रकाचे नांव**	:	श्री. श्री. सी. गोसावी राजहंस प्रिंटिंग प्रेस, कोल्हापूर. फोन ६५३९०६
□ **राष्ट्रीयत्व**	:	भारतीय
□ **पत्ता**	:	२५०/ब २७, नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
□ **प्रकाशकाचे नांव**	:	प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील
□ **राष्ट्रीयत्व**	:	भारतीय
□ **पत्ता**	:	कमला महाविद्यालय ताराराणी विद्यापीठ, राजारामपुरी, कोल्हापूर.
□ **संपादकाचे नांव**	:	प्रा. सौ. भारती शेळके
□ **राष्ट्रीयत्व**	:	भारतीय
□ **पत्ता**	:	कमला महाविद्यालय, ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
□ **मालकी**	:	कमला महाविद्यालय, ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

मी डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील जाहीर करतो की, वरील माहिती माझ्या समजुतीप्रमाणे बरोबर आहे.

प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील

अहवाल विभाग

कु. स्मिता आ. घोडके ११ वी आर्टस्

१] जिमखाना अहवाल

२] क्रीडा नैपुण्य अहवाल

३] राष्ट्रीय छात्र सेना अहवाल

४] वार्षिक स्नेहसंमेलन अहवाल

५] स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन विभाग अहवाल

६] राष्ट्रीय सेवा योजना अहवाल

७] निरंतर शिक्षण अहवाल

८] लोकसंख्या शिक्षण मंडळ अहवाल

९] ग्रंथालय अहवाल

१०] प्राध्यापक प्रबोधिनी अहवाल

११] वक्तृत्व व निबंध लेखन समिती अहवाल

१२] गुंजारव भित्तीपत्रक अहवाल

१३] विविध कलागुण विकास मंडळ अहवाल

१४] सहल विभाग अहवाल

जिमखाना अहवाल

क्रीडा नैपुण्य १९९३ - ९४

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर विभागीय स्पर्धेत आमच्या सिनियर कॉलेजच्या संघांनी बास्केट बॉल, व्हॉलीबॉल, कबड्डी, टेबल टेनिस, बुद्धिबळ व ॲथलेटिक्स मध्ये भाग घेतला. त्यापैकी बास्केटबॉल, कबड्डी व टेबल टेनिस संघांना अजिंक्यपद मिळाले व हे संघ आंतरविभागीय स्पर्धेत उतरले. बास्केट बॉल संघात कु.तेजस्विनी किल्लेदार, कु.प्रतिभा घाटुंबे, कु.दीपाली कुंभार, कु.दीपाली डफळे, कु.संपदा कुलकर्णी, कु.वैशाली पंदारे, कु.रेहाना जमादार, कु.सुचित्रा भोसले, कु.राखी शिवराईकर, कु.अर्चना पवार, कु.माधवी कक्कड यांचा समावेश होता तर कबड्डी संघात कु.छाया पाटील, कु.अनुराधा भोसले, कु.लता पाटील, कु.शीला लुगडे, कु.योगिता कांबळे, कु.शैलजा मोदी, कु.महानंदा घाटगे, कु.माया जाधव, कु.शुभांगी डकरे, कु.सुनिता खांडेकर, कु.सुषमा पाटील व कु.नीता बिरणगे यांचा समावेश होता. त्याचप्रमाणे टेबल टेनिस संघात कु.गायत्री भागवत, कु.दीपाली भोसले, कु.वैशाली नाईक व कु.राजश्री मोरस्कर यांचा समावेश होता. या संघांनी तेथेही आपली आघाडी कायम राखली. कबड्डी व टेबल टेनिस संघांनी आंतरविभागीय स्तरावर अजिंक्यपद मिळवून शिवाजी विद्यापीठाच्या संघात प्रवेश केला.

कु. तेजस्विनी किल्लेदार
शिवाजी विद्यापीठ बास्केट बॉल
संघात सहभाग

कु. गायत्री भागवत
ऑल इंडिया आंतरविद्यापीठ
टेबल टेनिस स्पर्धेत सहभाग

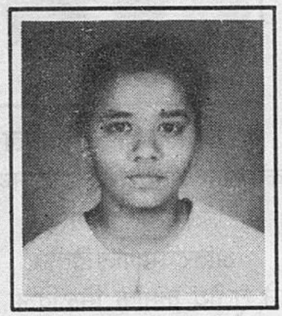

कु. दीपाली भोसले
ऑल इंडिया आंतरविद्यापीठ
टेबल टेनिस स्पर्धेत सहभाग

बास्केटबॉल संघात कु.तेजस्विनी किल्लेदार टेबल टेनिस संघात कु.गायत्री भागवत व दीपाली भोसले तर कबड्डी संघात कु.छाया पाटील, कु.अनुराधा भोसले व कु.शीला लुगडे यांचा समावेश होता. बास्केट बॉल

कु. छाया पाटील
ऑल इंडिया आंतरविद्यापीठ
कबड्डी स्पर्धेत प्रथम क्रमांक

कु. अनुराधा भोसले
ऑल इंडिया आंतरविद्यापीठ
कबड्डी स्पर्धेत प्रथम क्रमांक

कु. माधवी पोतदार
शिवाजी विद्यापीठ बुद्धीबळ
संघात सहभाग

संघ म्हैसूर या ठिकाणी कबड्डी संघ गुलबर्गा या ठिकाणी व टेबल टेनिस संघ इंदूर या ठिकाणी

आंतरविद्यापीठ स्पर्धा खेळावयास गेले होते. तेथे टेबल टेनिस संघाने व कबड्डी संघाने तृतीय क्रमांक मिळविला व हे संघ ऑल इंडिया आंतरविद्यापीठ स्पर्धेत उतरले. टेबल टेनिस संघाने आसाम येथे झालेल्या स्पर्धेत सहभाग घेतला. भुवनेश्वर येथे खेळावयास गेलेल्या कबड्डी संघाने शिवाजी विद्यापीठास प्रथम क्रमांक प्राप्त करून देऊन नेत्रदीपक यश संपादन केले.

कु.माधवी पोतदारने बुद्धिबळ स्पर्धेत कोल्हापूर झोनमध्ये प्रथम क्रमांक मिळविला. आमची ही खेळाडू तळमावले येथे आंतरविभागीय स्पर्धा खेळली. तसेच तिची निवड शिवाजी विद्यापीठाच्या संघात होऊन ती नाशिक येथे आंतरविद्यापीठ बुद्धिबळ स्पर्धा खेळावयास गेली. कोल्हापूर झोन ॲथलेटिक्समध्ये कु.वैशाली पंडितराव पाटीलने १०,००० मीटर धावणे मध्ये प्रथम व ३००० मी धावणे मध्ये तृतीय क्रमांक मिळविला. कु.मिलन मस्करेंजने गोळाफेक व भालाफेकमध्ये प्रथम क्रमांक मिळविला. तसेच कु.वैशाली विठ्ठल पाटीलने उंच उडीमध्ये प्रथम क्रमांक व लांब उडीमध्ये तृतीय क्रमांक मिळविला. ४ x १०० मी. रिले

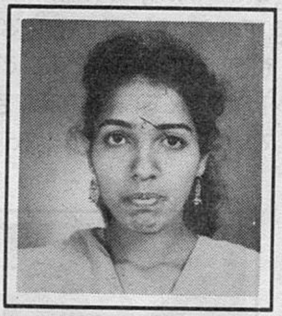

कु. वैशाली विठ्ठल पाटील
कोल्हापूर झोन ॲथलेटिक्समध्ये
उंच उडीत प्रथम व
आंतरविभागात द्वितीय

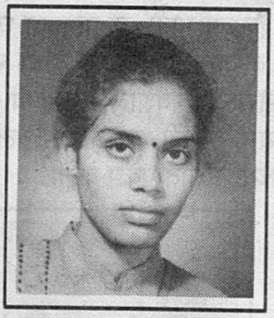

कु. मिलन मस्करेंज
कोल्हापूर झोन ॲथलेटिक्समध्ये
गोळाफेक व भाला फेक मध्ये
प्रथम क्रमांक

कु. वैशाली पंडीतराव पाटील
राज्यस्तरीय ॲथलेटिक्स
मीटमध्ये सहभाग

संघाने तृतीय क्रमांक मिळविला. ॲथलेटिक्स संघ आंतरविभागीय ॲथलेटिक्स मीटमध्ये सहभागी झाला. त्या ठिकाणी उंच उडीमध्ये कु.वैशाली विठ्ठल पाटीलने द्वितीय क्रमांक मिळविला.

कनिष्ठ विभागाच्या व्हॉलीबॉल, बास्केटबॉल, कबड्डी, टेबल टेनिस, बॅडमिंटन, बुद्धिबळ व ॲथलेटिक्स संघाने शासकीय शालेय क्रीडा स्पर्धेत भाग घेतला. त्यापैकी कबड्डी संघाने शहरस्तरावर उपविजेतेपद व व्हॉलीबॉल, बास्केटबॉल व टेबल टेनिस संघांनी जिल्हास्तरावर उपविजेतेपद मिळविले. कबड्डी संघात कु.हेमलता कोळेकर, कु.अश्विनी सुतार, कु.पिंकी मंडोडी, कुं.विद्या पाटील, कु.सुजाता पाटील, कु.वंदना कांबळे, कु.जोत्स्ना कांबळे, कु.लता गाडेकर, कु.सीमा मोळे, कु.वृषाली पाटील, कु.वर्षा बकरे व कु.उम्मीदबानू मुलाणी यांचा समावेश होता. व्हॉलीबॉल संघात कु.लता गुरव, कु.इंदूताई मगदूम, कु.गोकुळा जाधव, कु.भारती चौगुले, कु.अनिता चौगुले, कु.सोनिया दळवी, कु.लता पाटील, कु.रूपाली सावंत, कु.गीतांजली निंबाळकर, कु.निशाराणी मोटे, कु.वैशाली पाटील व कु.माधुरी मिठारी यांचा समावेश होता. बास्केटबॉल संघात कु.सायुरी परब, कु.तृप्ती रूईकर, कु.गीतांजली निंबाळकर, कु.माधुरी मिठारी, कु.वर्षा बकरे, कु.तेजस्विनी आमते, कु.शुंभागी कांबळे, कु.वैशाली पाटील, कु.विद्या पाटील, कु.निशाराणी मोटे यांचा समावेश होता. तर टेबल टेनिस संघात कु.मंजुळाराजे घाटगे व कु.पूर्वा कोठारी यांचा समावेश होता. टेबल टेनिस मध्ये कु.मंजुळाराजे घाटगे या विद्यार्थिनीची निवड विभागीय निवड चाचणीसाठी झाली व ती सावंतवाडी येथे खेळण्यास गेली. गारगोटी येथे झालेल्या व्हॉलीबॉल स्पर्धेमधून कु.लता गुरव व कु.इंदूताई मगदूम यांची विभागीय निवड चाचणीसाठी निवड झाली व त्या सांगली येथे स्पर्धा खेळण्यास गेल्या. ॲथलेटिक्समध्ये शहरस्तरावर कु.विद्या पाटीलने १०० मी. धावणेमध्ये प्रथम क्रमांक, कु.वृषाली शिंगाडेने थाळीफेक व भालाफेकमध्ये अनुक्रमे प्रथम व द्वितीय क्रमांक मिळविले. तसेच कु.माधुरी मिठारीने लांब

उडीमध्ये तृतीय क्रमांक मिळविला. जिल्हास्तर स्पर्धेत कुं.विद्या पाटीलने १०० मी. धावणेमध्ये द्वितीय क्रमांक व कु.सुरेखा शिंगाडेने थाळीफेक व भालाफेकमध्ये द्वितीय क्रमांक मिळविला.

कु. इंदूमती मगदूम
शालेय शासकीय व्हॉलीबॉल स्पर्धा
विभागीय निवड चाचणीसाठी निवड

कु. विद्या पाटील
शासकीय विभागीय
ॲथलेटिक्स स्पर्धेत सहभाग

कु. लता गुरव
शालेय शासकीय व्हॉलीबॉल स्पर्धा
विभागीय निवड चाचणीसाठी निवड

कु. मंजुळाराजे घाटगे
१२ वी कॉमर्स टेबल टेनिस

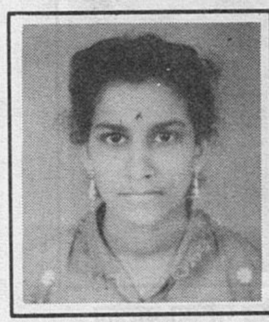

कु. सुरेखा शिंगाडे
शासकीय विभागीय ॲथलेटिक्स स्पर्धेत सहभाग

सिनियर व ज्युनियर विभागाच्या खेळाडूंनी महिला क्रीडा स्पर्धेत बास्केटबॉल, टेबल टेनिस, व्हॉलीबॉल व ॲथलेटिक्समध्ये भाग घेतला. यात बास्केट बॉल व टेबल टेनिस संघाला जिल्हास्तरावर अजिंक्यपद मिळाले. बास्केटबॉल संघात कु.संपदा कुलकर्णी, कु.वैशाली पंदारे, कु.तेजस्विनी किल्लेदार, कु.सायुरी परब, कु.दीपाली कुंभार व कु.रेहाना जमादार यांची विभागीय स्पर्धेकरिता निवड झाली. हे खेळाडू सातारा येथे स्पर्धा खेळावयास गेले होते. टेबल टेनिसमध्ये कु.गायत्री भागवत, कु.राजश्री शिंदे, कु.मंजुळाराजे घाटगे व कु.दीपाली भोसले यांची निवड विभागीय स्पर्धेकरिता झाली. सावंतवाडी येथे झालेल्या या स्पर्धेमध्ये कु.राजश्री शिंदे व कु.मंजुळाराजे घाटगे यांची निवड राज्यस्तरीय स्पर्धेकरिता झाली. ॲथलेटिक्समध्ये कु.विद्या पाटीलने शहरस्तरावर १०० मी. धावणेमध्ये प्रथम क्रमांक मिळविला. तसेच ४ x ४०० मी. रिले व ४ x १०० मी. रिलेमध्ये आमच्या संघाने प्रथम क्रमांक मिळविला. रिले संघात कु.वृषाली पाटील, कु.रूपाली सावंत, कु.गीतांजली निंबाळकर व कु.विद्या पाटील यांचा समावेश होता. तसेच कु.सुखदा तालीकोटीने उंच उडीत प्रथम क्रमांक मिळविला. थाळीफेक मध्ये कु.सुरेखा शिंगाडेने द्वितीय क्रमांक व तेजस्विनी किल्लेदारने तृतीय क्रमांक मिळविला. कु.संपदा कुलकर्णीने गोळाफेकमध्ये प्रथम क्रमांक मिळविला.

या क्रीडा क्षेत्रातील हे यश संपादन करण्यासाठी प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचे प्रेरणादायी प्रोत्साहन आमच्या यशस्वी खेळाडूंना वेळोवेळी लाभलेले आहे.

कनिष्ठ विभाग
श्रीमती साधना सा. पाटील

विभाग प्रमुख, वरिष्ठ विभाग
सौ. सुनिता माणिकराव काळे

राष्ट्रीय छात्र सेना (एन. सी. सी.)

कार्पोरल हेमलता कोळेकर
राष्ट्रीय स्तरावरील शिलाँग येथे संपन्न झालेल्या
'ऑल इंडिया बेसिक लीडरशीप' कॅम्पमध्ये सहभाग

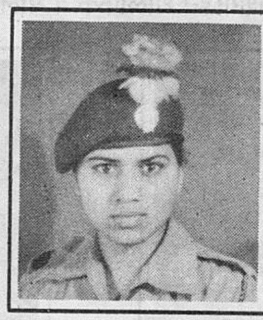

कार्पोरल आश्विनी सुतार
मुंबई येथे संपन्न झालेल्या 'बी.एल.सी.मध्ये कौतुकास्पद
कामगिरी. १९९२-९३ बेस्ट एन.सी.सी. कॅडेट

कॅडेट मनिषा पाटील
दिल्ली येथे संपन्न झालेल्या नॅशनल
इंटीग्रेशन कॅम्पमध्ये यशस्वी सहभाग

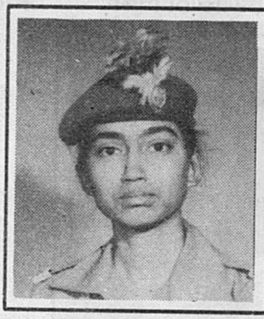

कॅडेट लीना भोसले
दिल्ली येथे संपन्न झालेल्या नॅशनल
इंटीग्रेशन कॅम्पमध्ये यशस्वी सहभाग

आमच्या महाविद्यालयातील वीर छात्रानी सेवा सुश्रूषेपासून शिस्त, नेतृत्व, नेमबाजी या सर्व क्षेत्रात नेत्रदीपक यश संपादन केले आहे. राष्ट्रीय स्तरावर शिलाँग (मेघालय) येथे संपन्न झालेल्या 'ऑल इंडिया बेसिक लीडरशीप कँप' मध्ये कार्पोरल हेमलता कोळेकर हिने तर मुंबई येथे संपन्न झालेल्या 'बी.एल.सी.' मध्ये आमची होतकरू कार्पोरल आश्विनी सुतार हिने चांगली कामगिरी बजावली. दिल्ली येथे झालेल्या 'नॅशनल इंटीग्रेशन कॅम्प' मध्ये कॅडेट मनिषा दशरथ पाटील व कॅडेट लीना भोसले आमचे प्रतिनिधित्व करून आल्या.

पलूस येथे संपन्न झालेल्या वार्षिक शिबीरामध्ये १० छात्रानी यशस्वी सहभाग घेतला. चार जिल्ह्यातून होणाऱ्या वार्षिक शिबीरातील स्पर्धामध्ये आम्ही आमची आघाडी कायम राखली. सरिता मोरे व सरिता बाजीराव पाटील या कॅडेटसनी 'फायरिंग' मध्ये विशेष प्राविण्य मिळविले. तसेच सांस्कृतिक कार्यक्रमामध्ये ही आमच्या छात्रानी यशस्वी सहभाग पार पाडला. कॅडेट कुमुदिनी करंजेकर व मनिषा दशरथ पाटील यानी रक्तदान करून सामाजिक बांधिलकी पार पाडली. या वर्षीचा 'बेस्ट एन.सी.सी.कॅडेट चा मान कार्पोरल आश्विनी सुतारला मिळाला. 'बी' प्रमाणपत्र परीक्षेचा निकाल १००% लागला. या आमच्या यशास महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.क्रांतिकुमार पाटील यांचे सहकार्य व मार्गदर्शन लाभले.

प्रा. सौ. सुमित्रा बाबासाहेब पोवार
लेफ्टनंट, एन. सी. सी. विभाग प्रमुख

वार्षिक दिन समारंभ

महाविद्यालयातील जीवनात स्नेहाचा भाव जिवंत ठेवण्यासाठी साजरा केला जाणारा सोहळा म्हणजे वार्षिक स्नेहसंमेलन होय. या निमित्ताने 'वार्षिक दिन' सोहळ्याचा शुभारंभ शुक्रवार दि.११ फेब्रुवारी १९९४ रोजी कॉलेजच्या प्रांगणात मा.प्राचार्यांच्या हस्ते झाला. वार्षिक दिनानिमित्त्य विविध प्रकारच्या स्पर्धा आयोजित करण्यात आल्या होत्या व पारितोषिके देण्यात आली. यामध्ये मराठी, वक्तृत्व स्पर्धा, काव्यवाचन स्पर्धा, हिंदी निबंध स्पर्धा, कुकरी स्पर्धा, मेहंदी स्पर्धा, फ्लॉवर अॅरेंजमेंट स्पर्धा, फॅन्सी ड्रेस स्पर्धा आयोजित करण्यात आल्या. वार्षिक दिनानिमित्त मौज मजा आयोजित केली होती. यामध्ये मनोरंजनाचे विविध खेळ, स्टॉल उभारण्यात आले होते. यामध्ये सर्व विद्यार्थिनींनी सक्रीय सहभागी होऊन स्नेहाचे आदान-प्रदान केले.

शनिवार दि. २-२-१९९४ रोजी ''वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभ'' प्रमुख पाहुणे प्रसिद्ध चित्रपट अभिनेते मा.सूर्यकांत मांडरे यांच्या हस्ते आयोजित संस्थापक-अध्यक्ष मा.डॉ.व्ही.टी.पाटील तथा ति. काकाजी होते. कार्यक्रमाच्या प्रास्ताविकेत मा.प्राचार्यांनी संस्थेच्या व कॉलेजच्या प्रगतीचा आढावा घेतला. पाहुण्यांनी आपल्या संदेशपर भाषणात आपल्या आयुष्यातील यशस्वी जीवन टप्याची उदाहरणादाखल माहिती करून दिली. प्रत्येकाच्या जीवनात आत्मविश्वास, श्रद्धा, भक्ती या गुणांची जोपासना केली तर कोणतीही गोष्ट साध्य करू शकते असे त्यांनी प्रतिपादन केले. यानंतर विविध क्रीडा क्षेत्रात व स्पर्धामध्ये नैपुण्य दाखविलेल्या विद्यार्थिनींना तसेच १९९३-९४ या शैक्षणिक वर्षात विविध विषयात प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थिनींना पारितोषिके देऊन सत्कार करण्यात आला. या समारंभास संस्थेचे कार्यकारी अध्यक्ष श्री.रा.कृ.कणबरकर शिवाजी विद्यापीठातील समाजशास्त्र विभागाचे प्रमुख डॉ.एस.एन.पवार व इतर मान्यवर उपस्थित होते.

वार्षिक दिन पार पाडण्यासाठी सर्व समित्यांचे चेअरमन, प्राध्यापक, इतर कर्मचारी, विद्यार्थिनी, खेळाडू या सर्वांच्याकडून बहुमोल सहकार्य मिळाले.

प्रा. ए. एम. साळोखे
वार्षिक दिन कार्याध्यक्ष

वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभात
प्रमुख पाहुणे मा. सिने अभिनेते सूर्यकांत मांडरे
मार्गदर्शनपर भाषण देताना

वार्षिक दिन

''संगीत खुची'' स्पर्धेतील आनंद लुटताना प्राध्यापिका व विद्यार्थिनी

अहो रस्सीखेच !
बघु या कोण जिंकतय ?
प्राध्यापक का प्राध्यापिका

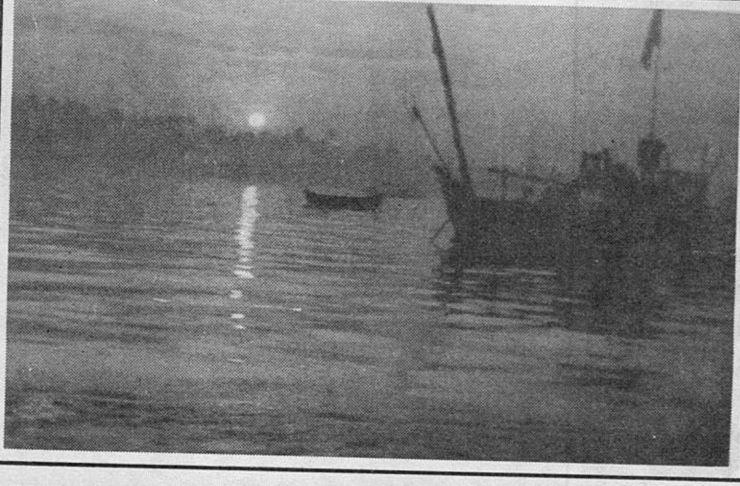

''मावळत्या दिनकरा''

स्पर्धात्मक परीक्षा मार्गदर्शन विभाग १९९३-९४

विद्यार्थिनींचा व्यक्तिमत्त्व विकास व्हावा व विविध स्पर्धात्मक परीक्षांमध्ये जास्तीत जास्त भाग घेऊन यश संपादन करावे या उद्देशाने या विभागाचे काम चालते. या विभागामार्फत विविध स्पर्धा परीक्षांचे तास नियमितपणे घेतले गेले. स्पर्धात्मक परीक्षा व व्यक्तिमत्त्व विकास या विषयांवर भरपूर पुस्तके व नियतकालिके ग्रंथालयात उपलब्ध करून देण्यात आली. ह्याकामी या विभागातील सहकारी प्राध्यापकांचा सहभाग उल्लेखनीय होता.

प्रा. सौ. व्ही. व्ही. मैंदर्गी
स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन विभाग प्रमुख

राष्ट्रीय सेवा योजना १९९३-९४
वार्षिक अहवाल

श्रमाची प्रतिष्ठा व समाजभिमुखता या मूल्यांची जाणीव होण्यासाठी व सामाजिक बांधिलकी व्यक्त करण्यासाठीचे योग्य व तत्पर माध्यम म्हणजे राष्ट्रीय सेवा योजना आहे. (Service to man is Service to God.) या उक्तीप्रमाणे आमच्या विद्यार्थिनींनी पुढील कार्ये केलेली आहेत.

□ नियमित सेवा योजना

राष्ट्रीय सेवा योजनेद्वारे संभापूर या खेड्याची दत्तक खेडे म्हणून निवड केली. त्याठिकाणी प्रकल्प व विविध कामे हाती घेऊन यशस्वी केली. राष्ट्रीय सेवा योजनेतील विद्यार्थिनींनी संभापूर येथील ग्रामसफाई, रस्ते दुरुस्ती, क्रीडांगण स्वच्छता, तलाव सफाई, सामाजिक प्रबोधन इ. कामे केली.

महाविद्यालयाच्या परिसरातील असणाऱ्या झाडांना आळी केली व त्यांच्या सभोवतालचे तण काढून त्यांना वारंवार पाणी दिले. त्याबरोबर महाविद्यालयाच्या क्रीडागंणावर असणारे तण काढून परिसर स्वच्छता केली.

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन बालसुधार गृहामधील अनेक बालकांना राख्या बांधून त्यांच्याशी जिव्हाळ्याचे संबंध, नाते निर्माण करण्याचे काम या योजनेतील विद्यार्थिनींनी केलेले आहे. राख्या बांधून झाल्यानंतर सर्व मुलांना खाऊ वाटण्यात आला.

रक्तदान हेच सर्वश्रेष्ठ दान' या उक्तीप्रमाणे आम्ही आमच्या या योजनेतंर्गत राजर्षी शाहू ब्लड बँकेच्यावतीने रक्तदान शिबीर दि. १२-१-९४ रोजी आयोजित केले होते. त्यामध्ये जवळजवळ ९० विद्यार्थिनींनी रक्तदान केले.

रा. शाहू महाराजांच्या राज्यारोहन शताब्दी वर्षानिमित्त युवक बिरादरीतर्फे दि.२७-२-९४ रोजी खासबाग येथे झालेल्या 'एक सूर एक ताल' कार्यक्रमात आमच्या महाविद्यालयातील N.S.S. च्या विद्यार्थिनींनी उत्स्फूर्तपणे भाग घेतला व त्यांचे 'उत्कृष्ट समूह-गायक' 'Best Choir Group' म्हणून निवड करण्यात आली. खासबागमध्ये जवळजवळ २५,००० विद्यार्थी, विद्यार्थिनी व पालक उपस्थित होते. महाविद्यालयातील राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या विद्यार्थिनींनी स्वयंसेवकांची भूमिका प्रेक्षकांच्यामध्ये शिस्त व शांतता राखून पार पाडली. यावेळी मराठी, गुजराथी, आसामी, बंगाली इ. गीते सादर करण्यात आली.

□ राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी युवतींचे विशेष श्रमसंस्कार शिबीर

राष्ट्रीय सेवा योजनेचे वार्षिक शिबीर संभापूर येथे दिनांक २६-११-९३ ते ५-१२-९३ अखेर संपन्न

झाले. या शिबीराचे उद्‌घाटन सरपंच मा.मारूती भोसले यांचे हस्ते झालेनंतर गावातील महिलांच्यामध्ये सुसंवाद साधावा म्हणून हळदी-कुंकू कार्यक्रमाचे आयोजन केले. दहा दिवसांच्या या शिबीरामध्ये आमच्या विद्यार्थिनींनी संभापूर येथील गावाजवळून हायवेला जोडणाऱ्या रस्त्याची डागडुजी केली. त्या रस्त्यावर फार खाचखळगे पसरलेले होते. जवळजवळ १० ट्रॉली मुरुम पसरून विद्यार्थिनींनी हा रस्ता वाहतुकीस सुखकर केला.

गावालगत असणाऱ्या तलावातील केंदाळ व गारवेल काढण्याचेही धाडसी काम आमच्या विद्यार्थिनींनी केले आहे. त्यामुळे तलावातील पाण्याची स्वच्छता झाली व ग्रामस्थ त्या पाण्याचा उपयोग जनावरांसाठी व कपडे धुण्यासाठी करू लागले.

गावातील जनसाक्षरतेचे सर्वेक्षण करून महिलांच्या व पुरुषांच्या गाठीभेटी घेऊन साक्षरतेचे महत्त्व आमच्या विद्यार्थिनींनी करून देऊन त्यांना अंकज्ञान व अक्षरज्ञान करून दिले.

श्रमाबरोबर सामाजिक प्रबोधन व्हावे म्हणून आम्ही अत्यंत व्यासंगी व तज्ञ व्यक्तींची व्याख्याने आयोजित केली होती. यामध्ये लघुउद्योग मार्गदर्शन या विषयावर श्री.एस.एस.माने, भूकंप व घरांची सुरक्षितता या विषयावर प्रा.डॉ.अनिलराज जगदाळे, शाहू महाराज व धार्मिक क्रांती या विषयावर प्रा.जयसिंगराव शिंदे, राष्ट्रीय एकात्मता काळाची गरज या विषयावर मा.श्री.मवारे जी.बी. (जिल्हा पुनर्वसन अधिकारी) व राष्ट्रीय सेवा योजना या विषयावर मा.श्री.आर.एस.माने (संचालक, विद्यार्थी कल्याण मंडळ, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर) इत्यादी मान्यवरांची अभ्यासपूर्ण व्याख्याने झाली. या व्याख्यांनाना गावकऱ्यांनी उत्स्फूर्तपणे प्रतिसाद दिला.

या योजनेअंतर्गत आम्ही जे विविध उपक्रम कार्यान्वित केले ते यशस्वी होण्यासाठी आमच्या विद्यार्थिनींनी फार परिश्रम घेतले. या सर्व उपक्रमांसाठी मा.प्राचार्य डॉ.क्रातीकुमार पाटील यांचे बहुमोल मार्गदर्शन लाभले. तसेच गावचे सरपंच मा.मारुती भोसले व इतर ग्रामपंचायत सदस्य, प्राथमिक शाळेचे सर्व शिक्षक व गावातील इतर प्रतिष्ठित नागरिक यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले.

प्रकल्प अधिकारी - **प्रा. जे. बी. पाटील** सहा. प्रकल्प अधिकारी - **प्रा. ए. एस. घस्ते**
प्रकल्प अधिकारी - **प्रा. एन. एस. शिरोळकर** सहा. प्रकल्प अधिकारी - **प्रा. बी. व्ही. शेळके**

कोण म्हणतय ! आम्ही मुली कष्टाचे कठीण काम करू शकत नाही ?

टोप संभापूर येथे रस्ता तयार करताना आमच्या एन.एस.एस. च्या विद्यार्थिनी

ग्रामसफाई करताना आमच्या
एन.एस.एस. च्या विद्यार्थिनी

'रक्तदान हेच श्रेष्ठदान'

डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन गृहातील
विद्यार्थ्यांना
''बांधता राखीच्या रेशीम गाठी
ऋणानुबंध बहिण भावाचे जुळती''
आमच्या एन.एस.एस. च्या विद्यार्थिनी

शिवाजी विद्यापीठ

प्रौढ व निरन्तर शिक्षण विभाग

या कार्यक्रमांतर्गत वेळेअभावी व अन्य कारणास्तव शिक्षणास वंचित झालेल्या महिलांसाठी गृहशास्त्र विभागातर्फे ''ड्रेस डिझायनींग कोर्स'' हा उपक्रम राबविला गेला. अहवाल वर्षात दोन बॅचमधील एकंदर ४१ महिलांना या उपक्रमाचा लाभ घेता आला. प्रशिक्षणाबरोबरच स्वयंरोजगाराची संधी हे या उपक्रमाचे वैशिष्ट्य आहे. हा उपक्रम यशस्वी करण्यात प्रा.श्रीमती रेखा पंडित व प्रा.श्रीमती वर्षा कुलकर्णी यांचे मार्गदर्शन लाभले.

याच विभागान्तर्गत १९८९-९० पासून महिलांना स्वसंरणार्थ आवश्यक असलेला ज्युडो-कराटे प्रशिक्षण वर्ग सुरु केलेला आहे. यास अनेक महिलांनी उत्तम प्रतिसाद दिला आहे. यावर्षी १० जानेवारी ९४ ते १६ फेब्रुवारी १९९४ या कालावधीत सदर वर्ग सुरु होता. यामध्ये ४० विद्यार्थिनी सहभागी झाल्या होत्या. हा उपक्रम यशस्वी करण्यात प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील, प्रा.सौ.सुनिता काळे आणि सौ.साधना पाटील यांचे मार्गदर्शन लाभले.

प्रा. एस्. एन्. कोळेकर
प्रकल्प अधिकारी

लोकसंख्या शिक्षण मंडळ १९९३-९४

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर तर्फे आमच्या महाविद्यालयात ''लोकसंख्या शिक्षण मंडळ'' सुरु करण्यात आले. या मंडळामार्फत विविध उपक्रम यशस्वीपणे राबविले गेले. त्यापैकी कांही उपक्रम विद्यार्थिनींच्या कला गुणांना वाव देणारे होते. अशा स्पर्धा उपक्रमांमध्ये आमच्या विद्यार्थिनींनी उत्स्फूर्त सहभाग घेऊन यश मिळविले त्याचा अहवाल पुढीलप्रमाणे -

१. लोकसंख्या शिक्षण मंडळ

सन १९९३-९४ या वर्षात लोकसंख्या शिक्षण मंडळाद्वारे उपक्रम राबविण्यासाठी पुढीलप्रमाणे कमिटी तयार केली.

१) मा. प्राचार्य डॉ. के. आर. पाटील - अध्यक्ष
२) प्रा. श्री. एन. व्ही. पोवार - प्रकल्पाधिकारी व सचिव
३) प्रा. श्री. जे. बी. पाटील - सदस्य
४) प्रा. श्री. जे. बी. शिंदे - सदस्य
५) प्रा. श्री. एन. एस. शिरोळकर - सदस्य
६) प्रा. सौ. बी. व्ही. शेळके - सदस्य
७) प्रा. सौ. टी. पी. पाटील - सदस्य

2. निबंध स्पर्धा

लोकसंख्या शिक्षण मंडळाद्वारे ता. २०-१२-९३ रोजी निबंध स्पर्धा पार पडल्या त्या स्पर्धेत यश मिळविलेल्या विद्यार्थिनी पुढीलप्रमाणे -

प्रथम क्रमांक - कु. कमल दशरथ पोवार बी. ए. भाग १
द्वितीय क्रमांक - कु. माधवी गजानन पोतदार बी. ए. भाग ३
तृतीय क्रमांक - कु. अर्चना कैलास रायनाडे बी. ए. भाग १
(विभागून) कु. दीपाली आनंदराव भोसले बी. ए. भाग १

३. वक्तृत्व स्पर्धा

लोकसंख्या शिक्षण मंडळाद्वारे ता.२१-१२-९३ रोजी संपन्न झालेल्या वक्तृत्व स्पर्धेत बऱ्याच विद्यार्थिनींनी सहभाग घेतला. त्यापैकी पारितोषिक प्राप्त विद्यार्थिनी पुढीलप्रमाणे -

प्रथम क्रमांक - कु. दीपाली आनंदराव भोसले बी. ए. भाग १
द्वितीय क्रमांक - कु. कमल दशरथ तोडकर बी. ए. भाग १
(विभागून) कु. माधवी गजानन पोतदार बी. ए. भाग ३
तृतीय क्रमांक - कु. वैशाली भरतेश्वर नाईक बी. ए. भाग ३

४. परिसंवाद

लोकसंख्या शिक्षण मंडळाद्वारे ता. २४-१२-९३ रोजी ''संस्कारक्षम नागरिक निर्मिती मधील मातेची जबाबदारी व संस्कारक्षम नागरिक निर्मिती मधील पित्याची जबाबदारी'' या विषयावर परिसंवाद आयोजित केला. या विषयावर दहा निबंध वाचले गेले. प्रा.श्री.जे.बी.शिंदे यांनी अध्यक्ष म्हणून काम पाहिले.

५. पोस्टर स्पर्धा

लोकसंख्या शिक्षण मंडळाद्वारे ता. ८-१-९४ रोजी पोस्टर्स स्पर्धा संपन्न झाल्या. त्या पोस्टर्सची तपासणी तज्ञ परीक्षकांकडून करून घेतली आणि पहिल्या तीन पोस्टर्सना क्रमांक दिले. पारितोषिक प्राप्त विद्यार्थिनी पुढीलप्रमाणे -

प्रथम क्रमांक - कु. वैशाली श्रीकांत पोर्लेकर बी. ए. भाग १
विभागून कु. अर्चना कैलास रायनाडे बी. ए. भाग १
द्वितीय क्रमांक - कु. तृप्ती जयसिंग विचारे १२ वी कॉमर्स
विभागून कु. कमल दशरथ तोडकर बी. ए. भाग १
तृतीय क्रमांक - कु. दीपाली हिंदुराव पाटील ११ वी कॉमर्स
विभागून कु. मनिषा राजाराम कापरे बी. ए. भाग ३

६. ग्रामीण जनजागृती कार्यक्रम

लोकसंख्या शिक्षण मंडळाद्वारे ग्रामीण महिलांसाठी प्रबोधन कार्यक्रम ता.२७-१-९४ रोजी आयोजित करण्यात आला. या कार्यक्रमात प्रा.जे.बी.शिंदे आणि प्रा.कु.रेखा पंडित यांनी आपले विचार व्यक्त केले. हळदी-कुंकू व तिळगुळ वाटप कार्यक्रमाने सांगता झाली.

७. विद्यार्थिनींसाठी व्याख्याने

लोकसंख्या शिक्षण मंडळाद्वारे महाविद्यालयातील विद्यार्थिनींसाठी दोन व्याख्याने आयोजित केली होती. यामध्ये प्रा.श्री.जे.बी.शिंदे यांनी 'उपवास : समज गैरसमज' या विषयावर ता. १७-२-९४ रोजी व 'आहारा विषयीच्या गैरसमजुती' या विषयावर ता.१८-२-९४ रोजी विचार व्यक्त केले.

अशा रीतीने विद्यार्थिनींच्या कला गुणांना वाव देणारे, त्यांचे व ग्रामीण महिलांचे प्रबोधन करणारे कार्यक्रम लोकसंख्या शिक्षण मंडळाद्वारे १९९३-९४ या शैक्षणिक वर्षात यशस्वीरीत्या पार पाडले. त्यासाठी मा.प्राचार्यांचे बहुमोल मार्गदर्शन लाभले. तसेच मंडळाच्या इतर सदस्यांचे देखील सहकार्य लाभले आणि हा उपक्रम यशस्वीरीत्या पार पाडण्यास मदत झाली. त्याबद्दल मंडळाचे प्रकल्पाधिकारी मा.प्राचार्यांचे व सदस्यांचे आभारी आहे.

प्रा. श्री. एन्. व्ही. पोवार
प्रकल्पाधिकारी व सचिव

लोकसंख्या शिक्षण मंडळाद्वारा आयोजित विद्यामंदिर संभापूर येथील कार्यक्रमात **प्रा.जे.बी.शिंदे** आपले विचार व्यक्त करताना

रोटरी क्लब जयसिंगपूर मार्फत आयोजित केलेला ''मादक पदार्थांचे दुष्परिणाम या विषयावर घेतल्या गेलेल्या पोस्टर स्पर्धेत आमच्या कॉलेजची विद्यार्थिनी **कु.बीना जयसिंग कोळेकर** बी.ए. - १ हीस उत्तेजनार्थ क्रमांक मिळाला.

ग्रंथालय अहवाल १९९३-९४

आज अखेर कमला महाविद्यालयाची ग्रंथ संख्या १६,५९५ इतकी झाली असून किंमत ४ लाख ५१ हजारावर गेली आहे. यावर्षी बुक बँकेतून ६८९० पुस्तके दिली असून त्याचा लाभ १००९ विद्यार्थिनींनी घेतला आहे. खेळाडू व हुशार अशा एकूण ६२ विद्यार्थिनींना या ग्रंथालयातून पुस्तकांचे संच मोफत देण्यात आले आहेत. ग्रंथालयात एकूण ५२ मासिके व ८ दैनिके येतात.

चालू आर्थिक वर्षात ९९७ पुस्तके खरेदी केली असून एकूण ६०,४२५ रुपये खर्च झाले आहेत. एम.ए.भाग-२ होमसायन्ससाठी ११ हजार रुपयांची पुस्तके खरेदी केली आहेत. सायन्स विभागासाठी १० हजार रुपये खर्च केले आहेत. यु.जी.सी.च्या अनुदानातून ग्रंथालयासाठी नवीन इमारतीचे बांधकाम सुरु असून लवकरच नवीन इमारतीत हालविणार आहे. ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करण्यासाठी एक संगणक घेणार आहे. यासाठी प्राचार्य डॉ.क्रांतिकुमार पाटील प्रयत्नशील आहेत.

श्री. जे. पी. जाधव
ग्रंथपाल

प्राध्यापक प्रबोधिनी अहवाल १९९३-९४

आमच्या महाविद्यालयाच्या प्राध्यापक वर्गात विविध विषयांची माहिती व्हावी, बहुश्रुतपणाची अभिवृद्धी व्हावी, समाजातील व्यासंगी व्यक्तींचा सहवास लाभावा अशा उद्दिष्टांसाठी प्राध्यापक प्रबोधिनीचे कार्य चालविले जाते.

चालू वर्षी प्राध्यापक प्रबोधिनी व विविध कलागुण विकास मंडळाच्या संयुक्त विद्यमाने ग्रामीण कथाकार श्री. शंकर खंडू पाटील यांचे भाषण व कथाकथन आयोजित करण्यात आले. ''मी कथा कशी लिहितो'' या विषयावरील त्यांचे भाषण बहारदार झाले.

दुसऱ्या सत्रात जागतिक कीर्तीचे थोर विद्वान समाजशास्त्रज्ञ डॉ.विलास संगवे यांचे 'जागतिक सर्वधर्मसमभाव परिषदेच्या' अनुषंगाने व्याख्यान होऊन त्यानंतर चर्चा झाली. कोल्हापूर येथील मुस्लिम सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक श्री.हुसेन जमादार यांचे 'समान नागरी कायदा' या विषयावर माहितीपूर्ण व्याख्यान आयोजित केले होते. त्याच्या भाषणामुळे मुस्लिम समाजाचे अंतरंग समजण्यास मदत झाली.

प्रमुख
प्राध्यापक वर्ग प्रबोधिनी

वक्तृत्व / निबंध स्पर्धा समिती १९९३-९४

कमला कॉलेजातील विद्यार्थिनी वक्तृत्व स्पर्धा, निबंध लेखन स्पर्धा ह्यामध्ये सततच पुढाकार घेत असतात. त्यांच्यातील वक्तृत्व गुणांना चालना देण्याचा प्रयत्न आम्ही नेहमीच करीत असतो.

आमच्या कॉलेजच्या कु.वत्सला पाटील (बी.ए.भाग २) कु. दीपाली भोसले (बी.ए.भाग १) ह्यानी कोल्हापूर शहर व कोल्हापूर जिल्ह्यात विविध स्पर्धामध्ये भाग घेऊन यश प्राप्त केले.

श्री शिव शाहू महाविद्यालयातर्फे आयोजित करण्यात आलेल्या दर्जेदार वक्तृत्व स्पर्धेत आमच्या कु.वत्सला पाटील हिने तृतीय क्रमांकाचे यश प्राप्त केले.

महाविद्यालयाच्या वार्षिक वक्तृत्व स्पर्धांमध्ये आमच्या महाविद्यालयातील विद्यार्थिनींचा उदंड प्रतिसाद लाभला. मा.प्राचार्यांच्या प्रोत्साहनपूर्ण मार्गदर्शनाने वक्तृत्व विभाग समृद्ध होत आहे.

अध्यक्ष
वक्तृत्व व निबंध लेखन स्पर्धा

गुंजारव १९९३-९४

विद्यार्थिनींना साहित्य निर्मितीची प्रेरणा देणे व अशा प्रेरणेच्या निर्मितीला वाव देणे हे 'गुंजारव' ह्या आमच्या महाविद्यालयाच्या भित्तीपत्रकाचे उद्दिष्ट आहे. साहित्यनिर्मितीचे बीज अंकुरित होण्यासाठी अनुकूल वातावरण 'गुंजारव' निर्माण करते.

ह्यावर्षी 'गुंजारव' चे प्रासंगिक महत्त्वाच्या घडामोडीवर काही अंक काढण्यात आले. प्रारंभीचा अंक डॉ.व्ही.टी.पाटील तथा काकाजींच्या वाढदिवसावरील साहित्यावर आधारलेला होता. त्यानंतर स्वातंत्र्यदिन विशेषांक काढून आम्ही राष्ट्रीय उत्सवात सहभागी झालो. त्यानंतर गांधी जयंती व हिंदी दिन असे दोन अंक निघाले. कॉलेजच्या हिंदी विभागातर्फे निघालेला हिंदी-दिन (१४ सप्टें.) विशेषांक वैशिष्ट्यपूर्ण होता.

महाराष्ट्राच्या भूकंपाविषयी विद्यार्थिनींच्या मनात ज्या शास्त्रीय शंका-कुशंका होत्या. त्याना उत्तरे देण्याच्या दृष्टीने 'भूकंप विशेषांक' तयार करण्यात आला. त्यानंतर भारतीय गणतंत्र दिनानिमित्त्य खास अंक काढून नागरिकत्व विषयक जाणीव जागृती करण्याचे कार्य केले. अशा प्रकारे ज्ञान व मनोरंजन, लेखनविषयक प्रेरणा व अभिव्यक्ती ह्याविषयी गुंजारव मा.प्राचार्यांच्या सूचना व मार्गदर्शनाने आपल्या साहित्यसेवा रूजू करीत आहे.

अध्यक्ष
गुंजारव भित्तीपत्रक समिती

विविध कलागुण विकास मंडळ

अहवाल १९९३-९४

विद्यार्थिनींच्या शैक्षणिक अभ्यासक्रमाबरोबरच बाह्य क्षेत्रातील विषयाचे ज्ञान त्यांना व्हावे व त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी आम्ही विविध क्षेत्रातील नामवंत व्याख्याते, कलाकार, विचारवंतांची व्याख्याने व कार्यक्रम आयोजित करून प्रबोधनाचे कार्य आमच्या मंडळाद्वारे कॉलेजच्या स्थापनेपासून करीत आहे.

प्रथम सत्रात 'ताराराणी विद्यापीठाचे संस्थापक-अध्यक्ष मा.डॉ.व्ही.टी.पाटील यांचा ९३ वा वाढदिवस दि.२४-७-९३ इ. रोजी साजरा करण्यात आला. दिनांक १४-८-९३ या दिवशी एम.ए.भाग १ होमसायन्स विद्यार्थिनींचा 'स्वागत समारंभ' एम.ए.भाग ३ च्या विद्यार्थिनींनी आयोजित केला होता. अध्यक्षस्थानी मा.प्राचार्य होते. दिनांक १७-८-९३ या दिवशी उपसंचालक आरोग्य सेवा, कोल्हापूर मंडळ, सी.पी.आर. हॉस्पिटल कोल्हापूर, लायन्स क्लब कोल्हापूर, जिल्हा परिषद आरोग्य विभाग, कोल्हापूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'एडस् जनजागृती मोहिम व स्लाईड शो' कार्यक्रम आयोजित केला होता. यामध्ये सकाळी ८-०० ते ९-०० असा कार्यक्रम संपन्न झाला. कार्यक्रमाचे संचलन कॅप्टन वि.के.चव्हाण लायन्स क्लब यांनी केले. गुप्तरोगासंबंधी सचित्र (स्लाईड शो) माहिती व मार्गदर्शनाचे काम डॉ.सौ.सबनीस, डॉ.संदीप साळोखे, डॉ.भूमाज, डॉ.आर.पी.मुगडे, डॉ.सौ.शहा, डॉ.बेडगकर व डॉ.सौ.नरके या डॉक्टर्सनी केले. एडस्‌संबंधी विद्यार्थिनींच्या शंकाचे समाधान संबंधितांनी करून एड्स रोगाची लक्षणे, कारणे, परिणाम व उपाय इ.विषयी उद्‌बोधक माहिती देऊन मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमास बराच प्रतिसाद मिळाला. दि. २-९-९३ इ. रोजी टी.व्ही.सिरियल ''राजा-राजे'' चे प्रसिद्ध लेखक मा.श्री.एन.अशोक यांचा विनोदी घटना, काव्यवाचन, कथाकथन व एकपात्री प्रयोग असा कार्यक्रम आयोजित केला होता. संपूर्ण जगाला भेडसावणारी नैसर्गिक समस्या म्हणजे भूकंप होय. महाराष्ट्रातील किल्लारीसारख्या ठिकाणी झालेल्या भूकंपाच्या धक्क्याने संपूर्ण महाराष्ट्र हादरला. या भूकंपाविषयी अधिक माहिती व्हावी या अनुषंगाने शारदा मंदिरात डॉ.अनिलराज जगदाळे यांचे भूकंप विषयावर दि.७-१०-९३ रोजी ''स्लाईड शो व व्याख्यान'' आयोजित करण्यात आले होते. विद्यार्थिनींनी भूकंपाविषयी असलेले समज-गैरसमज चर्चा करून शंकानिरसन करून घेतले. अध्यक्षस्थानी मा.प्राचार्य होते. प्रसिद्ध कथाकथनकार मा.शंकर खंडू पाटील यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते. व्याख्यानानंतरच्या चर्चेत बऱ्याच विद्यार्थिनींनी भाग घेतला.

द्वितीय सत्रात दि.३१-३-९४ रोजी ॲपटेक कॅम्प्युटर्स तर्फे 'करिअर प्लॅनिंग व व्यक्तिमत्त्व विकास' या विषयावर व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते. याबाबत मार्गदर्शन व स्पर्धात्मक परीक्षा स्वरूपाची (जनरल ॲबीलिटिज) परीक्षा घेण्यात आली. या परिक्षेच ९५ विद्यार्थिनींनी भाग घेतला. स्लाईड शो द्वारे श्री अबीद सलाती यांनी व्याख्यान देऊन कॅम्प्युटर्स विषयी माहिती दिली. बुधवार दिनांक २-३-९४ यादिवशी एम.ए. होमसायन्स भाग २ या वर्गास आमच्या कॉलेजची पहिली बॅच म्हणून शुभेच्छा देण्यासाठी एम.ए.भाग १ च्या विद्यार्थिनींनी ''शुभेच्छा समारंभ'' आयोजित करण्यात आला होता. अध्यक्षस्थानी मा.प्राचार्य होते.

प्रा. ए. एम. साळोखे
विभाग प्रमुख व विविध
कलागुण विकास मंडळ समिती

ताराराणी विद्यापीठ संस्थेचे संस्थापक व अध्यक्ष
मा. डॉ. व्ही. टी. पाटील तथा काकाजींच्या ९३ व्या
वाढदिवसानिमित्त आयोजित अभिष्ट चिंतनपर सोहळा

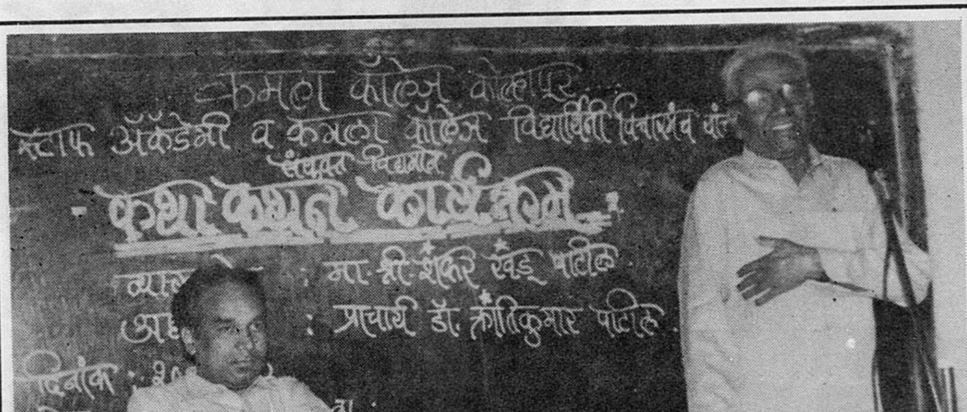

कथाकार **श्री. शंकर खंडू पाटील** यांचे बहारदार कथाकथनपर आयोजित कार्यक्रम

मा. डॉ. जगदाळे भूकंपाविषयी स्लाईड शो द्वारा
माहिती आमच्या विद्यार्थिनींना देत असताना

''एड्स जनजागृती मोहिम व स्लाईड शो'
कार्यक्रमांतर्गत डॉ. सौ. नरके आमच्या विद्यार्थिनींना माहिती देत असताना

मा. प्राचार्य, एम.ए.गृहशास्त्र प्रथम वर्षाच्या स्वागत समारंभ प्रसंगी

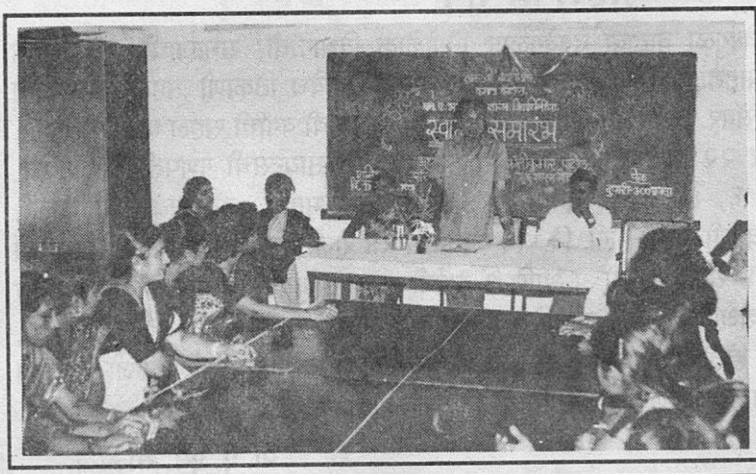

सुरुवात झाली उच्च
शिक्षणाची

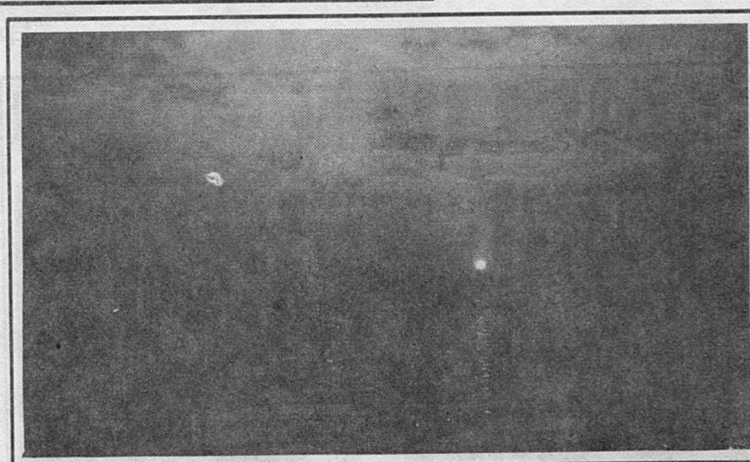

वाट पाहुया
उष:कालची

मा. प्राचार्य व स्टाफ एम.ए.गृहशास्त्र द्वितीय वर्ष निरोप समारंभ प्रसंगी

तार छेडु या नवजीवनाची

सहल विभाग

विद्यार्थिनींच्या मनाला विरंगुळा वाटावा वेगवेगळ्या भौगोलिक विभागांची, समाजाची, संस्कृतीची माहिती व्हावी व निसर्गसौंदर्य पाहता यावे या हेतूनच सहल विभागाने विविध ठिकाणी सहली आयोजित केल्या होत्या. दि. १२ व १३ डिसेंबर ९३ रोजी बी.ए.भाग १, २, ३, व १२ वी वर्गाची सहल वाई, पाचगणी, महाबळेश्वर, प्रतापगड येथे, तर २२ डिसेंबर ९३ रोजी बी.ए.भाग ३ होमसायन्सची गणपतीपुळे, पावस, रत्नागिरी येथे गेली होती. दि. ६, ७, व ८ जानेवारी ९४ रोजी एम.ए.भाग २ होमसायन्सची कार्ला, लोणावळा, माथेरान, पुणे या ठिकाणी सहल गेली. दि. १६ जानेवारी ९४ रोजी पन्हाळा येथे बी.ए.भाग १ ची सहल गेली. दि. २२ जानेवारी ९४ रोजी ११ वी अ आणि १ वर्गाची सहल औदुंबर येथे गेली होती. दि. ४ व ५ फेब्रुवारी ९४ रोजी कॉलेजची शैक्षणिक सहल गगनगिरी, विजयदुर्ग, ओझर, मालवण, सिंधुदुर्ग, तारकर्ली, सावंतवाडी येथे आयोजित केली होती. बी.ए.भाग ३ समाजशास्त्र विभागाची दि. २८ फेब्रुवारी रोजी ''वारणा दूध प्रकल्प'' ची माहिती घेण्यासाठी शैक्षणिक सहल आयोजित केली होती.

प्रा. ए. एम. साळोखे
विभाग प्रमुख व सहल विभाग समिती

अभ्यास सहल अंतर्गत तृतीय वर्ष कला समाजशास्त्र विभागातील विद्यार्थिनींची वारणा दूध प्रकल्प संघास भेट

''चला आनंदाचे क्षण लुटुया सागर किनारी''

मालवणच्या तारकरर्ली बीचवर कॉलेजच्या विद्यार्थिनी सहलीचा आनंद लुटताना

ताराराणी विद्यापीठाचे

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

प्राध्यापक वर्ग

प्राचार्य : डॉ. क्रांतिकुमार पाटील एम. ए. पीएच. डी.

• कला शाखा •

□ **समाजशास्त्र विभाग**	प्रा. टी. एस. थोरात	एम.ए.एम.फिल.
	प्रा. ए. एम. साळोखे	एम.ए.
	प्रा. श्रीमती एम. व्ही. घोटणे	एम.ए.,डी.एच.ई.
□ **इंग्रजी विभाग**	प्रा. जे. बी. पाटील	एम.ए.,एम.फिल्.
	प्रा. श्रीमती एस. आर. साळुंखे	एम.ए.,एम.फिल्.
	प्रा. श्रीमती एन. एस. धुमाळ	एम.ए.,एम.फिल्.
	प्रा. एस. एन. कोळेकर	एम.ए.,बी.एड्.
	प्रा. श्रीमती एम. एस. पोवार	एम.ए.,एम.फिल्.,बी.एड.
□ **हिन्दी विभाग**	प्रा. श्रीमती एस. बी. पोवार	एम.ए.बी.एड.
	प्रा. श्रीमती बी. व्ही. शेळके	एम.ए.,एम्.फिल्.,डी.एच्.ई.
	प्रा. श्रीमती के. एस. पाटील	एम.ए.बी.एड्.
□ **मराठी विभाग**	प्रा. जे. बी. शिंदे	एम.ए.एम.एड्.
	प्रा. श्रीमती व्ही. ए. माडगूळकर	एम.ए.,एम.फिल्.डी.एच.ई.
	प्रा. श्रीमती एस्. एल्. देसाई	एम.ए.,एम.फिल्.बी.एड्.
□ **अर्थशास्त्र विभाग**	प्रा. टी. पी. पाटील	एम.ए.
	प्रा. श्रीमती ए. व्ही. पाठक	एम.ए.एम.फिल्.
	प्रा. एन. व्ही. पोवार	एम.ए.,एम.फिल्.,बी.एड
	प्रा. श्रीमती आर. व्ही. आंबवडे	एम.ए.,एम.फिल्.,बी.एड.
	प्रा. श्रीमती आर. एस. प्रधान	एम.ए.,बी.एड.
□ **गृहशास्त्र विभाग**	प्रा. श्रीमती आर. डी. पंडित	एम.एस्सी.एम.फिल्.
	प्रा. श्रीमती व्ही. के. कुलकर्णी	एम.एस्सी.एम.फिल्.
	प्रा. श्रीमती ए. जी. उल्हे	बी.एस्सी.,एम.ए.,एम.फिल्.
□ **मानसशास्त्र विभाग**	प्रा. ए. एस्. घस्ते	एम.ए.बी.एड्.
	प्रा. श्रीमती एल. टी. मगदूम	एम.ए.बी.एड्.
□ **इतिहास विभाग**	प्रा. एन. एस. शिरोळकर	एम.ए.एम.फिल्.
	प्रा. श्रीमती एस. एस. पाटील	एम.ए.एम.पी.एड्.
□ **राज्यशास्त्र विभाग**	प्रा. डी. ए. पाटील	एम.ए.बी.एड्.
□ **शारीरिक शिक्षण संचालिका**	प्रा. श्रीमती एस्. एम. काळे	एम.पी.एड्.
	प्रा. श्रीमती एस. एस. पाटील	एम.ए.एम.पी.एड्.

• वाणिज्य शाखा •

प्रा. एस. व्ही. बागल	एम.कॉम.डी.एच.ई.
प्रा. श्रीमती व्ही. व्ही. मैंदर्गी	एम.कॉम.एम.फिल्.
प्रा. ए. एल. नरके	एम.कॉम.,एम.फिल्.,डी.एच.ई.
प्रा. श्रीमती यु. डी. इंदूलकर	एम.कॉम.डी.एच.ई.
प्रा. श्रीमती एम. आर. शिंदे	एम.कॉम.,एम.फिल्.,बी.एड.
प्रा. पी. ए. गोखले	एम.कॉम.,सी.ए.
प्रा. श्रीमती एम. एस. पाटील	एल.एल.एम्.
प्रा. ए. ए. बसुगडे	एम.एस्सी.
प्रा. डी. एस. पाटील	एम.कॉम.,सी.ए.

• विज्ञान शाखा •

प्रा. ए. एस. जाधव	एम.एस्सी.डी.एच.ई.
प्रा. श्रीमती एस. ए. पाटील	एम.एस्सी.डी.एच.ई.बी.एड्.
प्रा. श्रीमती एम. एम. मोकाशी	एम.एस्सी.डी.एच.ई.
प्रा. श्रीमती एस. डी. नांद्रेकर	एम.एस्सी.,बी.एड्.
प्रा. श्रीमती पी. एम. कट्टे	एम.एस्सी.,बी.एड्.
प्रा. पी. एस. जाधव	एम.एस्सी.बी.एड्.
प्रा. व्ही. जी. पाटील	एम.एस्सी.बी.एड्.
प्रा. बी. बी. लोढे	एम.एस्सी.बी.एड्.

• शिक्षकेतर कर्मचारी वर्ग •

श्री. जे. पी. जाधव	एम.ए.एम.लिब्., एल.एल.बी.	ग्रंथपाल
श्री. एम. व्ही. शिंदे	बी.ए.	अधीक्षक
श्री. बी. डी. सुतार	एल.डी.सी.	मुख्य लिपीक
श्री. पी. आर. पाटील	बी.कॉम.	वरिष्ठ लिपीक
श्रीमती यु. पी. शिराळकर		कनिष्ठ लिपीक
श्रीमती एस. टी. लोखंडे	एम.कॉम.	कनिष्ठ लिपीक
श्री. एस. बी. शिंदे	बी.ए.	कनिष्ठ लिपीक
श्री. आर. व्ही. इंगवले	बी.कॉम.	कनिष्ठ लिपीक
श्री. टी. एल. कांबळे	बी.कॉम.	कनिष्ठ लिपीक

श्री. व्ही. एम्. चिमणे बी.ए.	ग्रंथालय परिचर
श्री. व्ही. एस. मोटे	ग्रंथालय परिचर
श्री. सी. एम. स्वामी	ग्रंथालय परिचर
श्री. एम. एच. संकपाळ	ग्रंथालय परिचर
श्री. ए. जी. शिगावे	शिपाई
श्री. डी. जी. काटकर	शिपाई
श्री. जी. एन. बेटक्याळे	शिपाई
श्री. वाय. बी. निवळे	शिपाई
श्री. एम. जी. मोरे	शिपाई
श्री. एस. एस. शेळके	शिपाई
श्री. डी. बी. कोले	शिपाई

क्रीडा क्षेत्रातील अभिनंदनीय नैपुण्य

प्राचार्यांसमवेत शासकीय शालेय व्हॉलीबॉल स्पर्धेत शहरस्तर
अजिंक्यपद व जिल्हास्तर उपविजेतेपद प्राप्त केलेला संघ

'ज्युडो कराटे' कॅम्प मधील विद्यार्थिनी मीडियम पंच करताना

॥ निर्मातुं शिव सुंदरम् ॥

ताराराणी विद्यापीठाचे

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

(स्थापना : सन १९८४) फोन : २२२१६

संस्थापक – अध्यक्ष : डॉ. व्ही. टी. पाटील

शिवाजी विद्यापीठाशी संलग्न असलेल्या या महाविद्यालयात कला व वाणिज्य शाखेच्या पदवी अभ्यासक्रमाची व पदव्युत्तर पातळीवर एम. ए. होमसायन्स ची सोय आहे. तसेच ११ वी १२ वी **कला, वाणिज्य व विज्ञान** शाखेचे वर्ग ही या महाविद्यालयात सुरु आहेत.

★ वैशिष्टे ★

- ☐ विद्यार्थिनींच्या विकासाला अनुकूल व पोषक असे संपूर्णत: सुरक्षित वातावरण.
- ☐ अभ्यासाबरोबरच ललित कला, क्रीडा, वाङ्मय इ. क्षेत्रांतील गुणांना प्रोत्साहन.
- ☐ उत्कृष्ट वसतिगृहाची सोय.
- ☐ ताराराणी विद्यापीठ स्कॉलरशिप फंडातून प्रत्येक वर्गात सर्वप्रथम येणाऱ्या व इतर क्षेत्रात उल्लेखनीय यश मिळविलेल्या विद्यार्थिनींना पारितोषिके.
- ☐ एच. एस. सी व शिवाजी विद्यापीठ परिक्षेतील उज्ज्वल यशाची परंपरा.
- ☐ १२ वी साठी उन्हाळी सुट्टीत **इंग्रजी, अकौंटन्सी व विज्ञान** विषयांचे खास वर्ग.
- ☐ १२ वी च्या हुषार विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र 'स्कॉलर बॅच' व दर्जेदार मार्गदर्शनाची सोय.
- ☐ बी. ए. भाग-३ साठी **इंग्रजी, अर्थशास्त्र, गृहशास्त्र, समाजशास्त्र व हिंदी**; बी. कॉम भाग-३ साठी ॲडव्हान्स अकौंटिंग, ऑडिटिंग, इंडस्ट्रियल व इंडस्ट्रिअल मॅनेजमेंट या विषयाची सोय.
- ☐ पदव्युत्तर पातळीवर **एम. ए. होमसायन्स** विषयाच्या अध्यापनाची व्यवस्था.
- ☐ कॉमर्स शाखेतील ज्युनियर व सिनियर वर्गांना इंग्रजी माध्यमातून शिकविण्याची सोय.
- ☐ वर्षभर अभ्यासासाठी क्रमिक पुस्तकांचा संच बुक बँकेतून देण्याची सोय.
- ☐ गरीब व होतकरू विद्यार्थिनींना सर्व प्रकारचे सहाय्य.
- ☐ शिवाजी विद्यापीठ निरंतर शिक्षण योजने अंतर्गत **फूड प्रिझर्वेशन, बेकरी कन्फेक्शनरी, ड्रेस डिझायनिंग व ज्यूदो कराटेचे** अल्पमुदतीचे कोर्सेस चालविले जातात.
- ☐ महिलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी **'कमला हेल्थ क्लब'** ची स्थापना.

प्राचार्य

राजहंस प्रिंटिंग प्रेस, नागाळा, कोल्हापूर. ☎ : ६५३९०६